

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Світлана Оксамитна
Олександр Виноградов
Ліна Малиш
Тамара Марценюк

МОЛОДЬ УКРАЇНИ: ВІД ОСВІТИ ДО ПРАЦІ

Київ
2010

У монографії аналізуються результати дослідження процесу переходу української молоді від освіти до праці, зокрема, розглянуто основні характеристики системи освіти, поширеність здобутих молодими людьми освітніх кваліфікацій, особливості реалізації освітнього потенціалу на ринку праці, визначено класовий статус молоді на ринку праці на ранніх етапах трудової кар'єри та його соціальні детермінанти, розглянуто низку питань, пов'язаних з нерівністю у сфері освіти та міжгенераційною освітньою мобільністю української молоді. Текст монографії ґрунтується на емпіричних даних опитувань української молоді «Перехід від освіти до праці», проведених Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації та Світового банку за методологією міжнародного проекту «Порівняльний аналіз переходу від освіти до праці в Європі» (Comparative Analysis of Transitions from Education to Work in Europe, CATEWE).

Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів, які опановують соціологію, а також на усіх, зацікавлених проблематикою процесів здобуття освіти та виходу молоді на ринок праці.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національного університету «Києво-Могилянська академія».
Протокол № 10 від 17 грудня 2009 року*

Рецензенти:

Д-р соціол. наук Макеев С. О.,
Д-р філос. наук Хмелько В. Є.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1

СТРУКТУРНІ ТА КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	7
1.1. Освітні рівні та освітні траєкторії (Л. Малиш)	7
1.2. Участь чоловіків і жінок у різних галузях і рівнях освіти (Т. Марценюк)	27

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХОДУ ВІД ОСВІТИ ДО ПРАЦІ ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ДАНИХ	43
2.1. Освітня кваліфікація та характеристики зайнятості як складові дослідницьких моделей (О. Виноградов, С. Оксамитна)	45
2.2. Освітня кваліфікація та престиж заняття (О. Виноградов).....	51
2.3. Освітня кваліфікація та зайнятість (О. Виноградов)	58
2.4. Освітня кваліфікація та соціальний клас входження на ринок праці (О. Виноградов).....	70
2.5. Конструювання індексу вмінь (О. Виноградов).....	73

РОЗДІЛ 3

ВИХІД УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ НА РИНОК ПРАЦІ	81
3.1. Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці (Л. Малиш, О. Виноградов).....	81
3.2. Реалізація освітнього потенціалу (Л. Малиш, О. Виноградов)	103
3.3. Класовий статус молоді на ринку праці (Л. Малиш, О. Виноградов).....	115

3.4. Соціальні детермінанти базових умінь та навичок української молоді (<i>А. Малиш, О. Виноградов</i>)	134
3.5. Різниця в оплаті праці молодих чоловіків і жінок (<i>Т. Марценюк</i>)	152

РОЗДІЛ 4

ОСВІТНЯ НЕРІВНІСТЬ І МІЖГЕНЕРАЦІЙНА

ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ

(<i>С. Оксамитна</i>)	164
4.1. Міжгенераційна освітня мобільність молоді.....	167
4.2. Гендерні відмінності вибору галузей освіти та категорій зайнятості.....	173
4.3. Освітня нерівність та освітня мобільність старшої вікової когорти молоді.....	175
4.4. Меритократичність здобуття освіти та набуття класової належності	181

ДОДАТКИ	197
---------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Перехід від освіти до праці становить один із найважливіших періодів у житті людини. Це, здавалось би, досить нетривалий час закінчення загальної чи професійної освіти, пошуку роботи та надбання постійного працевлаштування на ринку праці, але насправді вплив цих років на подальшу життєву долю людини нерідко буває визначальним. Щороку випускники шкіл, професійно-технічних училищ, коледжів, технікумів і вищих навчальних закладів шукають місця для праці, яка може відповідати, а може й не мати жодного стосунку до здобутої освіти. Перші місця роботи важливі не лише як перевірка відповідності набутих знань практичним вимогам повсякденного трудової діяльності, а й як основа подальшого професійного розвитку та кар'єрного зростання молодшої людини. Перехід від освіти до праці – важливий аспект соціальної стратифікації та мобільності в індустріальних суспільствах. Саме освіта стала найважливішою ланкою зв'язку між соціальним походженням людини і її професійною, а відповідно й класовою належністю.

Протягом останніх десятиліть суттєво змінилося макроструктурне середовище, у якому сучасні випускники школи чи молоді фахівці намагаються здобути і знайти застосування своїм знанням та умінням. Освітні можливості значно розширилися не лише з появою нових спеціальностей, а й із небаченим раніше кількісним збільшенням закладів та місць здобуття вищої освіти, щоправда різної якості й придатності до практичного застосування. У нашій країні вища освіта набуває статусу загальнодоступної для всіх охочих (серед яких і спроможні, і не спроможні до навчання), незважаючи ні на реальні потреби ринку праці, ні на змінювані умови вступу до вищих навчальних закладів, ні на слабкість економіки країни загалом. Ринок праці урізноманітнився організаціями і закладами різних форм власності, у тому числі приватною, цілковито звичною

для нинішнього покоління молодих дорослих українців. Економіка країни загалом розділилася на державну і недержавну з формуванням і відтворенням низки переваг і недоліків у кожній з них, а також, імовірно, дещо відмінних правил і можливостей працевлаштування, кар'єрного просування і соціальної захищеності.

Наскільки досяжні для молодих українців різні рівні освіти, як молодим людям вдається відтворити освітні статуси батьків чи здійснити освітню мобільність, до яких соціальних класів веде молодь працевлаштування на ранніх етапах кар'єри, наскільки відмінними є освітні траєкторії молодих чоловіків і жінок, а також класово відмінними перші робочі місця, які основні соціальні детермінанти базових умінь та навичок української молоді? Ці та інші питання спрямовували науковий пошук авторського колективу монографії, написанням якої вітчизняні дослідники певною мірою долучаються до міжнародного проекту дослідження процесів здобуття молоддю різних освітніх кваліфікацій та переходу на ринок праці, який із середини 90-х років минулого століття розгорнувся як міжнаціональний порівняльний аналіз взаємозв'язків між освітою та зайнятістю на початкових етапах трудової кар'єри у розвинених західних країнах, у томі числі низці європейських.

Дослідницький проект, який лежить в основі цієї монографії, одержав підтримку «Міжнародного благодійного фонду відродження Києво-Могилянської академії», за що авторський колектив висловлює щире подяку фонду, а також його президентові, нині почесному Президенту НаУКМА В'ячеславу Степановичу Брюховецькому.

Викладений у монографії опис та аналіз був би неможливим без емпіричних даних, зібраних Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), якому ми вдячні за можливість аналітичної роботи з емпіричними масивами даних, зібраними і закодованими його висококваліфікованими працівниками.

Усі автори монографії викладають на кафедрі соціології НаУКМА. Авторство окремих розділів і параграфів зазначено у змісті.

РОЗДІЛ 1.

СТРУКТУРНІ ТА КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Освіта становить одну з найважливіших інституцій сучасного суспільства, виконуючи функцію трансляції знань, накопичених у процесі наукового пізнання світу, від одного покоління до іншого та забезпечуючи неперервність наукового прогресу. Водночас, освіта, як і низка інших інституцій, бере участь у відтворенні ієрархії соціально-професійних категорій та класової структури суспільства. Тому неможливо розглядати будь-які процеси соціального відтворення без звернення до взаємодії між різними інституціями та визначення взаємної зумовленості їхніх суттєвих рис. Окрім того, не менш важливим є і врахування того історичного контексту, який, з одного боку, визначає окремі риси досліджуваних соціальних інституцій, а з іншого – створюється їхньої взаємодією. Відповідно, звертаючись до визначення сутнісних рис української системи освіти, слід не лише детально описати її структурні елементи, а й визначити низку чинників, які сприяли її становленню, співвіднести дані щодо динаміки певних показників з інформацією про аналогічні процеси в інших суспільствах. Так ми отримаємо глибше розуміння актуальних соціальних процесів в освітній галузі на тлі тенденцій, притаманних іншим розвиненим країнам.

1.1. Освітні рівні та освітні траєкторії

Структурні складові вітчизняної системи освіти чітко визначені на законодавчому рівні [9] *. Перший, найнижчий рівень становить дошкільна освіта. Тут, звісно, не йдеться про здобуття певного рівня освітньої кваліфікації, проте слід зазначити, що саме у дошкіль-

* Тут і далі в квадратних дужках посилання на списки літератури в кінці розділів.

них освітніх закладах здійснюється підготовка для успішного залучення дітей до системи середньої освіти, зокрема, до її найпершого рівня – початкової загальної освіти. А відтак, опосередковано визначаються і подальша освітня стратегія та пов'язана з нею освітня траєкторія.

Другим структурним елементом є система середньої освіти, яка в нашій країні складається з таких рівнів: початкова загальна освіта, яка здобувається у загальноосвітніх навчальних закладах першого ступеня, базова загальна середня освіта, яку здобувають у загальноосвітніх навчальних закладах другого ступеня, та повна загальна середня освіта, яка надається у загальноосвітніх закладах третього ступеня. Метою середньої освіти є формування фундаменту у вигляді знань, умінь та навичок для успішного перебігу подальшої професійної підготовки.

Наступні структурні складові системи освіти можемо віднести до системи професійної підготовки, оскільки з ними пов'язане оволодіння низкою навичок, які використовуватимуться у процесі професійної трудової діяльності. Відтак, ідеться про такі структурні елементи:

- професійно-технічна освіта, що покликана забезпечити професійну підготовку зазвичай у межах освітньо-кваліфікаційного рівня «кваліфікований робітник» чи в окремих випадках «молодший спеціаліст»;
- вища освіта має своїм завданням здійснення фундаментальної, наукової, професійної та практичної підготовки в межах отримання освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший спеціаліст» (неповна вища освіта), «бакалавр» (базова вища освіта), «спеціаліст» чи «магістр» (повна вища освіта);
- аспірантура та докторантура, з навчанням в яких пов'язана наукова діяльність та в межах яких здійснюється підготовка, необхідна для отримання наукового ступеня кандидата чи доктора наук;
- післядипломна освіта, яка покликана забезпечити підвищення рівня професійної кваліфікації, розширення кола знань, умінь та навичок або перепідготовку фахівців із певної спеціальності.

Окремо від перелічених вище елементів системи освіти слід було б згадати ще два її структурні компоненти, які не є жорстко пов'язаними зі здобуттям загальної чи професійної освіти та мають на меті скоріше гармонійний розвиток особистості:

- позашкільна освіта, яка здійснюється поза межами навчальних закладів та ставить за мету розвиток здібностей дитини;
- самоосвіта, що практикується людиною будь-якого віку у відповідь на виклики навколишнього середовища, як професійного, так і соціокультурного.

Загалом можемо представити ієрархію основних рівнів загальної та професійної освіти в Україні у вигляді схеми (рисунк 1.1).

Звісно, освітня траєкторія кожної людини, утворена тією чи тією комбінацією освітніх треків, визначається індивідуально з огляду на її уявлення про оптимальну реалізацію власної освітньої стратегії. Єдину обов'язкову вимогу становить здобуття повної загальної середньої освіти. Тобто, фактично, однаковими траєкторії будуть лише на рівні проходження перших двох треків у межах системи середньої освіти (початкова загальна середня освіта та базова загальна середня освіта), тоді як щодо здобуття повної загальної середньої освіти існують різні комбінації, зумовлені частковим перетином між загальною та професійною освітньою підготовкою, в результаті чого стає можливим паралельний рух треками, пов'язаними зі здобуттям професійної та загальної освіти. Окреслимо основні освітні траєкторії, з огляду на те, у який спосіб відбувається отримання обох зазначених типів підготовки.

Отримання загальної освіти зазвичай здійснюється декількома способами.

Перший варіант – це отримання повної загальної середньої освіти в межах відповідного навчального закладу (одного, якщо він належить до третього ступеня, чи декількох навчальних закладів у разі, коли освіта спочатку здобувалася в закладі першого чи другого ступеня). Результат такого навчання – атестат про повну загальну середню освіту.

Другий варіант – здобуття повної загальної середньої освіти, яке доповнюється початковою професійною підготовкою за умов співпраці навчального закладу з закладами позашкільної освіти. В цьому разі учні додатково до повної середньої освіти отримують певну спеціальність (наприклад, у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах – нульовий трек у системі професійної освіти). Результатом навчання стає не лише одержання атестата про повну загальну середню освіту, а й посвідчення про набуття певного рівня професійної підготовки. Варто зазначити, що така освітня траєкторія є, скоріше, спадком радянської системи освіти, де створювались можливості для якнайскорішого залучення учнів до трудової діяльності.

22–23 pp.	Аспірантура (до 4 p.)		
21 p.	Повна вища освіта (до 2 p.) магістр, спеціаліст		
17 p. для базової вищої; 15–17 pp. для професійно-технічної та неповної вищої	Професійно-технічна освіта (1–2 pp.) кваліфікований робітник, в окремих випадках молодший спеціаліст	Неповна вища освіта (1–2 pp.) молодший спеціаліст	Базова вища освіта (4 p.) бакалавр
15 p.	Старша школа (3 p.) * повна загальна середня освіта		} обов'язкова освіта
10 p.	Основна школа (5 p.) базова загальна середня освіта		
6–7 pp.	Початкова школа (3–4 p.) початкова загальна освіта		
	Дошкільна освіта		
3 pp.	дитячий садок		
2 міс.	ясла-садок		

Рис 1.1. Основні структурні елементи системи освіти України **

Третій варіант – здобуття базової загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах, а далі перехід до системи професійної освіти чи то в межах треку професійно-технічної освіти, чи то в межах треків, пов'язаних з отриманням вищої освіти (у освітніх закладах I–II рівнів акредитації). В цьому разі повна загальна середня освіта здобувається в межах вказаних вище освітніх закладів у терміни, передбачені законодавством.

Звичайно, за такого підходу ми окреслюємо лише ситуації успішного набуття освітньої кваліфікації, передбаченої певним треком, залишаючи поза увагою тих осіб, які з тих чи тих причин перервали навчання до отримання відповідного диплома (наприклад, безпритульні діти, діти з неблагополучних сімей та ін.).

* В Україні щойно відбувся перехід до дванадцятирічного навчання у межах середньої освіти. Для масивів даних, які аналізуються у наступних розділах, тривалість навчання в межах середньої освіти становить лише 11 років.

** У першій колонці наведено модальний вік залучення до вказаного освітнього рівня.

Зауважимо, що система середньої освіти в Україні переважно побудована так, що залишає достатньо широкий вибір для визначення подальшої професійної спеціалізації учнів: підготовка базується на певних загальнообов'язкових навчальних дисциплінах, тому на розподіл за напрямками підготовки майбутніх фахівців у межах системи професійної освіти вона не чинить жорсткого впливу. Себто, навчання у спеціалізованій школі полегшує процес вступу до вищого навчального закладу та професійної підготовки за певним фахом, але, водночас таке навчання не обмежує вибору інших спеціальностей, не пов'язаних з обраним раніше спрямуванням, унаслідок значної універсальності шкільних програм.

Після отримання середньої освіти (принаймні базової загальної середньої освіти) відбувається перехід до системи професійної підготовки. Він може здійснюватись через різні комбінації треків у межах обох систем підготовки. Визначаючи основні типи освітніх траєкторій населення з урахуванням переходу до сфери професійної підготовки, варто виокремити такі.

Найкоротший цикл підготовки – це отримання певних знань та навичок на професійних курсах, в освітньому центрі чи безпосередньо на робочому місці. Зрозуміло, такий професійній підготовці зазвичай, але не завжди має передувати отримання повної загальної середньої освіти.

Довшим є цикл здобуття освіти у професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ), до якого можливе залучення як із рівня повної загальної середньої освіти, так і з рівня базової загальної середньої освіти.

Наступний за тривалістю цикл підготовки – набуття вищої освіти з кваліфікацією молодшого спеціаліста (неповна вища освіта) або в окремих передбачених законом випадках – бакалавра. Залучення до цього циклу можливе за наявності рівня як повної загальної середньої освіти, так і базової загальної середньої освіти.

Далі йде здобуття базової вищої освіти з освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, яке відбувається у вищих навчальних закладах (ВНЗ) III–IV рівня акредитації. Відтак, проходженню цього треку має передувати або завершення неповної вищої освіти, або професійно-технічної освіти, або повної загальної середньої освіти.

I, нарешті, останній рівень, який необов'язково передбачає різницю в терміні підготовки – це здобуття кваліфікації спеціаліста або магістра, що відбувається після проходження треку базової вищої освіти (набуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра).

Здобуття найвищого освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста/магістра може здійснюватись як шляхом обрання освітньої траєкторії «повна загальна середня освіта – ВНЗ», так і через послідовне набуття попередніх освітніх рівнів, наприклад вступ до ВНЗ після здобуття освіти на курсах, в училищі чи у коледжі. При цьому, спеціалізація, набута на попередніх циклах освітньої підготовки, не регламентує подальшого вибору напрямку підготовки у ВНЗ. Більше того, за необхідності підвищення кваліфікації спеціаліста чи його перепрофілювання можлива професійна підготовка з потрібного фаху в закладах післядипломної освіти.

Також потрібно згадати і про позашкільну освіту й самоосвіту та їхній вплив на освітні переходи. Обидва зазначені елементи з успіхом можуть виконувати функцію «амортизатора» у тих випадках, коли людина набуває нових статусів або ж динамічних змін змісту та вимог до професійних знань і навичок. Наприклад, самоосвіта може значно спростити процес підвищення кваліфікації працівника чи навіть його часткової перекваліфікації, адже є важливим підґрунтям для реалізації концепції безперервної освіти.

Аспірантура та докторантура як структурні елементи освітньої системи не належать до освітніх рівнів, із ними не пов'язане набуття певної освітньої кваліфікації. Вони слугують тому, щоб надати можливість отримання наукового ступеня для підтвердження здатності провадити наукові дослідження у певній галузі на високому професійному рівні. Залучення до аспірантури відбувається по завершенні повної вищої освіти, до докторантури – за умов набуття наукового ступеня кандидата наук.

Для більшої наочності можемо представити найпоширеніші комбінації освітніх треків (освітні траєкторії) у вигляді схеми (рисунк 1.2) *.

Зважаючи на окреслені вище способи побудови основних освітніх траєкторій, освітні переходи в Україні можемо охарактеризувати, за термінологією Р. Тьорнера [32], як здійснювані на «змагальній» основі, тобто, доступ до певних освітньо-кваліфікаційних рівнів порівняно вільний, не визначається жорсткою селекцією на ранніх етапах навчання (для реалізації однакової освітньої стратегії можливі декілька різних освітніх траєкторій). Цілком можлива достатньо легка зміна напрямку фахової підготовки на різних етапах цього процесу. Такий тип освітніх переходів зумовлюється тим, що

* Сірим стрілками окреслено мейнстрімові освітні траєкторії, стрілками з маюнком — маргінальні освітні траєкторії.

середня освіта загалом поки що залишається відносно, а не глибоко стратифікованою – в школах, за деякими винятками, не передбачається трекінгу за учбовими програмами чи стримінгу контингенту учнів за їхньою успішністю. Доступ до вищої освіти також можливий із різних позицій у структурі освітніх рівнів, як уже зазначено, що уможливорює висновок про відносно слабку стратифікацію освітніх шансів у межах програм професійної та загальної підготовки.

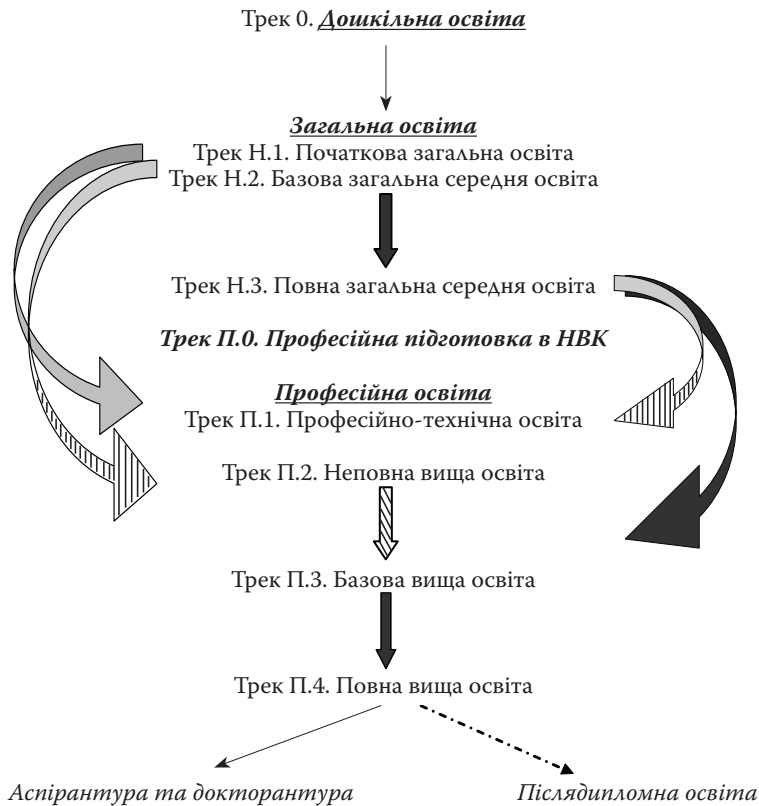


Рисунок 1.2. Основні траєкторії в межах системи освіти України

Фахова підготовка в межах професійної освіти нині не тягне за собою працевлаштування лише за набутою освітньою кваліфікацією. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України [23, с. 522], 30,3 % опитаних дорослих вказали, що працюють не за

фахом, а ще 12,3 % опитаних було важко визначити, чи працюють вони за фахом. При цьому достатньо високий відсоток серед перших – це ті, хто має повну вищу освіту (28,4 % осіб із зазначеної категорії) [11, с. 183]. Під час проведення Омнібусу-2007 [23, с. 521] 16,9 % опитаних вказали, що для виконання їхньої роботи або немає потреби в освітній кваліфікації, або потрібна лише незначна кваліфікація. Відтак, очевидно, певною «загальністю» фахових знань освіта реагує на слабку артикульованість вимог до її змісту з боку ринку праці, особливо таких галузей, як гуртова й роздрібна торгівля та промисловість, де працюють не за фахом, відповідно, 20 % та 18,9 % опитаних.

За описаного вище типу освітніх переходів можна було б очікувати слабкої або принаймні помірної централізації управління освітою. Однак можемо спостерігати зворотний зв'язок: імовірно, тут дається взнаки інерційність соціальних інституцій, а звідси і наслідування вітчизняною освітою тієї моделі управління, яка існувала за радянських часів. Зокрема, згідно з Законом України «Про освіту», управління освітою здійснюється переважно в рамках низки державних органів влади: Міністерство освіти та науки України; міністерства і відомства України, яким підпорядковані навчальні заклади; Вища атестаційна комісія України; Міністерство освіти Автономної Республіки Крим; місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою. Однак ключову роль в управлінні освітою відіграє Міністерство освіти та науки, яке у своїй діяльності охоплює широке коло питань, починаючи від розробки державної політики в сфері освіти, визначення нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення навчальних закладів, державних стандартів з окремих дисциплін, правил прийому до навчальних закладів, формування державного замовлення на кількість спеціалістів з вищою освітою тощо.

Місцевим органам управління освітою залишається, фактично, лише втілення в життя тих директив, які надсилає керівне міністерство, що особливо яскраво проявляється на рівні вищої освіти. Отже, про автономну політику у галузі освіти в певних регіонах (не кажучи вже про окремі навчальні заклади) мова не йде. Таким чином, Україні притаманна централізована система управління освітою, подібна до французької, де контроль змісту навчальних планів та видання дипломів також здійснюються на державному рівні [26, с. 108]. Попри такі її переваги, як забезпечення єдиного націо-

нального освітнього простору, а отже і підвищення культурної єдності населення країни, централізованій системі управління освітою притаманні й певні недоліки, зокрема, консервативність, слабкий зв'язок із діяльністю освітніх закладів у регіонах, викривлене уявлення про нагальні проблеми різних типів навчальних закладів, низька підтримка інновацій в освітній сфері, потреба в яких гостро відчувається на сучасному етапі розвитку України.

Завершуючи визначення основних характеристик освітньої системи України, варто вказати також на високий рівень стандартизації освітніх програм. Визначення їхнього змісту контролюється «згори», а отже, забезпечується певна уніфікованість (але не повна тотожність) змісту освітніх програм у межах окремих напрямів підготовки. Це дає змогу видавати єдині документи державного зразка після завершення певного освітньо-кваліфікаційного рівня в межах того чи того навчального закладу та контролювати якість освіти, що надається різними навчальними закладами. Виконання цієї функції забезпечується за рахунок того, що на Міністерство освіти України покладено контроль за дотриманням навчальними закладами затверджених стандартів підготовки фахівців певного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Додатково зауважимо, що стандартизація освітніх програм робить свій внесок і у формування згаданої вище політики підготовки фахівців із достатньо слабко сформованими специфічними для конкретних видів діяльності навичками. Фактично, акцент на достатньо загальній підготовці фахівців, завдяки здійснюваній стандартизації навчальних програм, притаманний і сучасному процесу професійної освіти без визначення того, наскільки це відповідає реаліям сучасного українського ринку праці.

Кожен із зазначених структурних рівнів системи освіти в Україні має свої кількісні характеристики. Зокрема, за даними Державного комітету статистики України за 2009 рік [4], кількість дітей-школярів у період з 1990/91 по 2007/08 навчальні роки суттєво зменшилась – з 7 млн 132 тисяч до 4 млн 615 тисяч осіб (див. таблицю 1.1). Також достатньо різко скоротилась і кількість дітей, які перебувають у дошкільних закладах: за період з 1990 до 2008 роки вона стала меншою приблизно удвічі: з 2 млн 428 тисяч до 1 млн 195 тисяч, при цьому знизившись до мінімуму в 2001 році – 968 тисяч осіб. Загалом відсоток охоплення дітей дошкільною освітою залишається стабільно низьким, його найвищий рівень спостерігався у 1990 році й становив 57 %. Досягти такого помірною рівня вдалося знову

лише у 2008 році. Залишається відкритим питання, чи дійсно кількість дошкільних закладів повністю відповідає суспільним потребам, адже кількість місць у них зменшувалась тототжно до зменшення кількості дітей відповідного віку (за період з 1990-го до 2008 року вона скоротилась приблизно вдвічі з 2 млн 277 тисяч до 1млн 110 тисяч), чи потреби батьків у суспільному догляді за дітьми дошкільного віку так ніколи й не були цілковито задоволеними.

Таблиця 1.1. Кількість осіб у різних типах навчальних закладів (у тис. осіб)

Рік	Дошкільні заклади	ПТНЗ	ВНЗ I–II рівня акредитації	ВНЗ III–IV рівня акредитації
1990/1991	2428	643,4	757,0	881,3
2008/2009	1195	436,7	399,3	2364,5

У секторі освіти, пов'язаному з професійною підготовкою майбутніх фахівців, закріплюється тенденція до перерозподілу кількості студентів між навчальними закладами різних рівнів освітньо-кваліфікаційної підготовки. Зокрема, на тлі зменшення кількості студентів ПТНЗ та ВНЗ I–II рівнів акредитації відбувається постійне зростання кількості студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Хоча слід зазначити, що вперше після тривалого часу збільшення чисельності студентів у ВНЗ III–IV рівнів акредитації у 2008–2009 навчальному році намітилась тенденція до її зменшення з 2 млн 372,5 тисяч осіб до 2 млн 364,5 тисяч.

За будь-яких умов, тяжіння молодих людей до отримання вищої освіти свідчить про достатньо високе значення, яке українці надають її здобуттю. Це підтверджують і дані опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2002 році. Відповідаючи на запитання «Який рівень освіти Ви вважали б достатнім для Ваших дітей (онуків)?», 65,9 % респондентів назвали саме вищу освіту, навіть попри те, що 61,8 % опитаних вважали її на той час недоступною для себе та членів своїх сімей [21, с. 639].

Зростання кількості студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації свідчить про підвищення доступності вищої освіти, що дістає відображення і у збільшенні частки осіб, які вважають, що їм вистачає можливості дати дітям повноцінну освіту (з 6,2 % у 2002 році до 11,6 % у 2006 році) [22, с. 503]. Хоча, як зазначає С. Оксамитна [16, с. 127], потрібно зафіксувати і зворотний бік цієї тенденції: вона не стосується рівною мірою вихідців із різних соціальних верств. Так, для вихідців із сімей напів- та некваліфікованих робітників фі-

зичної праці в сільському господарстві можливість отримати вищу освіту суттєво зменшилась: якщо серед представників вікової когорти 1930–1949 років народження частка осіб із вищою освітою досягала 9,7 %, то для вікової когорти 1950–1972 років народження вона вже дорівнює 8,6 % *.

Що ж до загального рівня освіти населення України, то, за даними перепису 2001 року [19, с. 206], на 1000 осіб віком від 10 років припадає 964 особи, які мають вищу чи загальну середню освіту, серед яких вищу освіту мають 313, а загальну середню – 651 особа. Порівняно з даними переписів населення 1979 та 1989 років, можемо відзначити зростання кількості осіб, які мають якусь освіту (для порівняння – 883 на 1000 осіб у 1979 році та 934 на 1000 осіб у 1989 році). Водночас відбулися зміни у розподілі населення за освітньо-кваліфікаційними рівнями: кількість осіб із вищою освітою з 1979 по 2001 роки зросла майже вдвічі (з 184 осіб на 1000 до 313), тоді як кількість осіб із загальною середньою освітою, навпаки, зменшилась (із 699 осіб на 1000 до 651) [19, с. 206] (див. таблицю 1.2).

Таблиця 1.2. Рівень освіти населення України **

	Вища та загальна середня освіта разом			Вища освіта (у тому числі повна, базова та неповна)			Загальна середня освіта (у тому числі повна, базова та початкова)		
	1979	1989	2001	1979	1989	2001	1979	1989	2001
Кількість осіб	883	934	964	184	274	313	699	660	651

Очевидно, сам факт збільшення можливостей отримати вищу освіту (зокрема, в результаті зростання кількості ВНЗ, а відтак і кількості місць у них) є причиною того, що під час опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2007 році [23, с. 479], на запитання «Якщо порівняти Ваше життя і життя Ваших батьків, коли їм було стільки ж років, скільки Вам зараз, то що з переліченого стало кращим, а що гіршим?» 42,3 % опитаних відповіли, що в галузі освіти відбулись поліпшення (на противагу 27,2 % респондентів, які відзначають погіршення в цій сфері).

* Висновки авторки ґрунтуються на даних репрезентативного соціологічного дослідження «Зайнятість населення України», проведеного КМІС у 2003–2004 рр.

** За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Дані наведено на 1000 осіб віком 10 років і старших.

Розглядаючи регіональні аспекти рівня освіти населення України, слід вказати, що на 2001 рік кількість осіб, які мають якусь освіту, найвища у Дніпропетровській (977 осіб на 1000), Запорізькій (975 осіб на 1000), Закарпатській, Донецькій та Львівській (по 974 особи на 1000), Миколаївській та Одеській (по 972 особи на 1000) областях та у м. Києві (973 особи на 1000) і Севастополі (972 особи на 1000). Однак потрапляння Закарпатської області до лідерів за рівнем освіченості населення зумовлене найбільшою, порівняно з іншими областями, кількістю осіб із загальною середньою освітою (761 особа на 1000), тоді як м. Київ (477 осіб на 1000), Севастополь (442 особи на 1000) та Дніпропетровська область (376 осіб на 1000) лідирують саме за кількістю осіб із вищою освітою [19, с. 206].

Велика кількість осіб із вищою освітою в м. Києві не викликає подиву: саме тут зосереджено найбільше в Україні вищих навчальних закладів [3]: нині 45 із них мають I–II рівень акредитації та 68 – III–IV рівень акредитації (на момент проведення перепису ситуація мало відрізнялась від актуальної: 49 ВНЗ I–II рівня акредитації та 67 – III–IV рівня). Відтак, очевидно, саме значна частка студентів з інших міст, більшість з яких схильна залишатися жити у місті після завершення навчання, і зумовлює високий загальний показник рівня освіти та аналогічний показник щодо кількості осіб із вищою освітою.

Загалом можемо говорити про достатньо високий рівень залученості населення України до вищої освіти: показник загальної частки залучених до вищої освіти (GER * for tertiary level of education) є найвищим у регіоні Центральної та Східної Європи (73 %) та зіставним з аналогічним показником у розвинених країнах. Зокрема, у Японії він становить 57 %, у Великій Британії – 59 %, у Франції – 56 %, а в Іспанії – 67 %. Водночас такі країни, як Фінляндія (93 %), США (82 %), Швеція (79 %) та Норвегія (78 %) залишають Україну позаду [29, с. 332, 334, 336] **, проте й рівень соціально-економічного розвитку усіх названих країн значно вищий, аніж України.

За період з 1995 до 2006 року кількість кандидатів наук в Україні збільшилась з 57 610 до 71 893 осіб, а докторів наук – з 9759 до 12 488

* Показник загальної частки залучених (Gross Enrolment Ratio, GER) до вищої освіти – відсоток, який становить кількість осіб, що одержують вищу освіту, незалежно від їхнього віку, від загальної кількості осіб, які мають типовий для одержання вищої освіти вік. Для вищої освіти цей вік вираховується як п'ятирічний проміжок часу з типового віку завершення середньої освіти.

** У джерелі подано дані станом на 2006 рік.

осіб. При цьому достатньо стрімким виявилось збільшення чисельності кандидатів наук серед вікової групи до 30 років (з 1104 осіб у 1995 році до 4454 у 2006 році), що свідчить про додаткові якісні зміни освітнього рівня населення України [6, с. 57–58].

Поряд із тенденцією зростання кількості осіб із вищою освітою та з науковими ступенями в нашій країні, привертає увагу й те, що частина населення (хоча і достатньо невелика) є неписьменною – таких на 2001 рік налічувалось 235 639 осіб [19, с. 213]. Більшість із них мала вік 70 років і більше (151 217 осіб) та 60–69 років (31 472 особи), а мешкає в селі. Однак третя за чисельністю група має вік 10–19 років (14 961), і більшість належних до неї мешкає у місті (8168 осіб проти 6793 осіб у сільській місцевості).

Загалом, говорячи про рівень освіти населення нашої країни, можемо констатувати, що, незважаючи на труднощі транзитивного процесу, він залишається високим та за основними статистичними показниками наближається до розвинених країн. В Україні загальнообов'язковим є рівень повної середньої освіти та вживаються заходи з підвищення її якості (наприклад, проект «Рівний доступ до якісної освіти», метою якого є вдосконалення системи загальної середньої освіти, модернізація системи управління нею). Певні зміни відбуваються і в системі вищої освіти: зокрема, структура вищої освіти України нині побудована за європейським типом, що має полегшити інтеграцію України до світового освітнього простору. Цьому сприяє приєднання до Болонського процесу, основні завдання якого такі [12, с. 132]:

- збільшення конкурентоспроможності європейської вищої освіти на світовому ринку надання освітніх послуг;
- посилення співпраці в галузі як наукової, так і освітньої діяльності на теренах Європи;
- підвищення якості європейської вищої освіти, перетворення її на впливовий ресурс у процесі працевлаштування на європейському та загальносвітовому ринку праці.

Безумовно, для України, як і для інших європейських країн, важливою є реалізація цих завдань. Приєднання до Болонського процесу дає нашій країні шанс існувати не на периферії європейського освітнього простору, а серед його повноправних учасників, а відтак сприяти й адекватному сучасним світовим вимогам рівню підготовки майбутніх фахівців.

Однак нині можемо констатувати, що постановка таких амбітних цілей перед системою української освіти є швидше хорошим

стратегічним орієнтиром, аніж керівництвом до дії. Для того, щоб досягти певних успіхів на цьому нелегкому шляху, певна річ, слід зважено визначити коло найгостріших суперечностей у освітній галузі. Цілком очевидно, що окреслених Національною доктриною розвитку освіти завдань у галузі вищої освіти, які зводяться переважно до забезпечення прозорості конкурсного відбору майбутніх студентів та вдосконалення правової бази, пов'язаної з можливістю студентів здобувати вищу освіту за власний кошт, – у цьому напрямку недостатньо.

Що ж до визначеної довготермінової мети розвитку освітньої системи нашої країни – «інтеграції вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів» [20], то необхідно окреслити ті перепони, які зустрічає українська освіта на рівні кожного зі своїх структурних елементів для її досягнення і, відповідно, ті наслідки, які кожен із зазначених недоліків матиме як для системи освіти, так і для суспільства загалом. Для цього звернемося до основних структурних компонентів системи освіти – дошкільної, середньої, професійно-технічної та вищої освіти.

У цьому розділі поза увагою залишено такі структурні елементи системи освіти, як післядипломна освіта, самоосвіта та інші види підвищення професійної кваліфікації, оскільки, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України у 2007 році, доволі значна частина респондентів – 43,8 % – не навчалась та не підвищувала кваліфікацію, позаяк у неї не було такої потреби, ще у 14,3 % не було для цього умов і, нарешті, лише 14,7 % планували навчатись. З інших форм підвищення кваліфікації респонденти найчастіше вдавались до самостійного вивчення літератури за фахом (9,8 % опитаних), однак на основі наявних даних важко робити висновки про те, наскільки систематичним та глибоким був цей процес [23, с. 522]. Між тим, ураховуючи достатньо стрімкий поступ науково-технічного прогресу, можемо прогнозувати, що протягом найближчого часу Україна, слідом за низкою розвинених європейських країн, муситиме звернути увагу і на необхідність упровадження системи безперервного навчання. Адже якими б досконалими не були програми професійної підготовки, набуті в процесі навчання знання та вміння достатньо швидко застарівають. Відповідно, ефективність праці працівників залежатиме від того, наскільки мобільно здійснюватиметься підвищення їхньої кваліфікації чи перепрофілювання. Все це свідчить на користь того, що післядипломна освіта, самоосвіта та інші види підвищення професійної кваліфікації є надзвичайно

перспективним ресурсом для підвищення освітнього рівня населення та сприяння інтенсифікації виробництва.

Повертаючись до аналізу тих суперечностей, які виникають у процесі розвитку української системи освіти, насамперед окреслимо найгостріші з них у сфері дошкільної освіти. Загальновідомо, що успішна адаптація до процесу навчання у школі значною мірою зумовлена тим, наскільки добре дитина підготовлена до нього. Традиційно така підготовка здійснюється у двох осередках – у сім'ї та у закладах дошкільної освіти. З огляду на значне залучення жінок до трудової діяльності, повний робочий день, дошкільні навчальні заклади перебирають на себе клопоти, пов'язані з успішною соціалізацією підростаючого покоління. Тут мають формуватися комунікативні навички і ті знання й уміння, які дитині знадобляться під час навчання у початковій школі і від яких залежатиме її шкільна успішність, а в деяких випадках і можливість отримати середню освіту вищої якості (наприклад, вступити до спеціалізованої школи тощо). За таких умов велике значення має охоплення контингенту дітей дошкільного віку позашкільними закладами. Яку ситуацію ми спостерігаємо в нашій державі? На 1990 рік в Україні налічувалось 24 500 дошкільних закладів, які охоплювали 57 % дітей дошкільного віку. У 2006 році кількість навчальних закладів становила 15 100, при цьому 2200 із них не працювали, а відсоток дітей відповідного віку, який вони охоплювали, знизився до 53, досягши рівня 1990 року – 57 % – лише у 2008 році, хоча і за наявності значно меншої кількості самих дошкільних навчальних закладів (на 2008 рік їх налічувалось 15,4 тисячі) [4]. Для порівняння: в Швеції у 2006 році частка дітей у дошкільних закладах (за показником чистої частки залучених до дошкільної освіти (NER for pre-primary education *) сягала 95 %, в Іспанії – 100 %, в Нідерландах 90 %, в Японії 85 % [29, с. 287, 289]. Відтак, можемо зазначити, що мережа дошкільних закладів, безперечно, має розширюватись для забезпечення адекватної підготовки дітей до здобуття середньої освіти, що є особливо актуальним для малозабезпечених сімей, де можливості якісної підготовки до навчання у школі є достатньо обмеженими.

* Чиста частка залучення (Net Enrolment Ratio, NER) до дошкільної освіти – відсоток, що становить кількість осіб, які перебувають у дошкільних освітніх закладах, у типовому для отримання дошкільної освіти віці, від загальної кількості осіб, які мають типовий для одержання дошкільної освіти вік. Для дошкільної освіти — це часовий проміжок від 3 років до віку залучення до початкової освіти.

Аналізуючи ситуацію, що склалась у загальній середній освіті, насамперед впадає в око її недостатнє фінансування та погано розвинена матеріальна база. Між тим, це не єдина перешкода на шляху до підвищення якості середньої освіти. За статистичними даними [4], чисельність загальноосвітніх навчальних закладів за період з 1990/1991 по 2008/2009 навчальні роки майже не змінилася (не суттєво зменшилася з 21 800 до 21 000). Водночас кількість учнів скоротилась доволі різко – з 7 млн 132 тисяч до 4 млн 617 тисяч за вказаний період. На тлі незначного зменшення кількості вчителів (з 537 тисяч до 524 тисяч) це, очевидно, мало б позитивно позначитися на якості освітнього процесу. Проте, як засвідчують висновки експертів [14, с. 86–91], цього не відбулося. За їхніми даними, співвідношення кількості учнів та вчителів в Україні у 1993 році становило у 5–11 класах 11:1, а в початковій школі 20:1 [14, с. 85]. Однак рівень оволодіння низкою знань, умінь та навичок в українських учнів є нижчим, аніж у їхніх однолітків із країн Західної Європи, де на одного вчителя припадає більша кількість учнів. Значна чисельність педагогічного складу, скоріше, призводить до «розпорошення» заробітної платні кожного з них, а відтак до акумулювання у сфері середньої освіти кадрів із недостатнім рівнем фахової підготовки. Результатом же таких процесів може стати низький рівень освіти цілих поколінь, що суттєво загальмує суспільний розвиток.

Із цієї проблемою частково пов'язана ще одна: наявність значної диспропорції у розподілі вчителів за статтю. Традиційно в нашій країні професія вчителя є «жіночою» – ЮНЕСКО фіксує, що 99 % вчительського складу початкової школи та 79 % штату середньої становлять саме жінки [29, с. 349, 356] *. Тоді як, приміром, у Швеції у початковій школі серед вчителів 81 % жінок, у середній – 59 %, а у вищій – 43 %, а в США у початковій школі – 89 %, середній – 62 %, вищій – 45 % [29, с. 353, 360–361]. Ця тенденція вочевидь не свідчить про створення надзвичайно сприятливих умов праці для жінок у сфері освіти, а ймовірно відбиває той факт, що заробітна плата в освітній галузі достатньо низька, а тому й не приваблює чоловіків. Низка дослідників вважає, що наслідком такого стану речей є порушення процесу соціалізації, пов'язані з нестачею зразків чоловічої моделі поведінки для учнів. Крім того, за результатами досліджень інноваційна спрямованість освітніх організацій прямо залежить від частки зайнятих там чоловіків [25]. Саме вони актив-

* У джерелі подано дані станом на 2006 рік.

ніше впроваджують реформи, що досить актуально для сучасної української освіти.

Згадаємо ще одну проблему, пов'язану з системою середньої освіти. В Україні обов'язковою є повна загальна середня освіта, до того ж безкоштовна. Однак у нашій країні налічується певна кількість неграмотних молодих людей (у віці від 15 до 24 років), яка, хоча і повільно, але збільшується (з 11 тисяч у 1990 році до 14 тисяч на період 2000–2004 років). З цією проблемою пов'язана ще одна: за даними ЮНЕСКО, в Україні 161 тисяча дітей молодшого шкільного віку (6–9 років) перебуває поза закладами початкової середньої освіти [29, с. 301] *. Ці діти, фактично, позбавлені можливості отримати повноцінну середню освіту, а відтак і шансів на успішне працевлаштування у дорослому житті, становлячи потенційну загрозу залучення до кримінальної поведінки.

Низка суперечностей існує й у сфері професійно-технічної освіти. З одного боку, у країні фіксується значний попит на представників робітничих професій. Водночас число кваліфікованих робітників, випущених ПТНЗ у 2008 році, суттєво зменшилось порівняно з 1990 роком: 265 100 випускників проти 376 700. Причому їхня кількість, певно, зменшуватиметься і надалі: у 2008 році до ПТНЗ було прийнято 283 200 учнів (порівняно з 299 200 у 2007 році) [4]. Враховуючи зазначену вище орієнтацію населення саме на отримання вищої освіти, очевидно, варто не лише вдосконалювати програми підготовки фахівців у ПТНЗ (що, безумовно, теж необхідно), а й підвищувати престиж представників цих професій у суспільстві.

Система вищої освіти також стикається з низкою проблем. Хоча кількість молодих людей, охоплених вищою освітою, зростає, поза увагою держави залишаються такі актуальні для розвинених країн завдання, як подолання нерівності у доступі до вищої освіти, залучення до системи вищої освіти не лише молоді, а й людей середнього віку. Для посилення виробничого потенціалу нашої економіки, який реалізується в тому числі і через якість підготовки кадрів, необхідне підвищення уваги до програм короткотермінової фахової підготовки (наприклад, поширення доступності програм підготовки до рівня молодшого спеціаліста й бакалавра), як це відбувається, приміром у Норвегії та Швеції, де показник загальної частки залучених (GER) до неповної та базової вищої освіти становить, відпо-

* Показник кількості дітей поза школою (Out-of-school Children) вираховується як кількість дітей у офіційно визначеному віці перебування у початковій школі, які не є зареєстрованими ні в початковій, ні в середній школі.

відно, 97 % та 90 %. В Україні частка осіб, яка відповідає цьому показнику, дорівнює 80 % [29, с. 333, 337]. Можливо, непоганим розв'язанням проблеми у цьому контексті було б збільшення уваги до програм, пов'язаних із навчанням у ПТНЗ, модернізація яких сприяла б зростанню їхньої привабливості для населення, а водночас і робила б позитивний внесок у підвищення його загального освітнього рівня. Подібні фахові програми нині перебувають у полі зору європейської освітньої спільноти, об'єднаної Копенгагенським процесом, спрямованим на створення єдиного європейського рівня професійної освіти.

Крім того, в Україні розподіл студентів за напрямами підготовки доволі нерівномірний. Зокрема, на кінець 2006 року найбільша частка студентів – 42,2 % – зосереджувалася в межах напряму «Соціальні науки, економіка та право». Другий за популярністю освітній напрям – «Інженерні, обробні та будівельні галузі» – акумулює 22,1 % студентів. За такими напрямами, як «Освіта», «Охорона здоров'я та соціальне забезпечення» навчається, відповідно, 8,9 % та 5,3 % студентів [29, с. 340]. Загалом ситуація дещо подібна до більшості країн регіону Центральної та Східної Європи, хоча за «освітнім» напрямом, як правило, навчається більше осіб – середній показник у регіоні – 11 %.

Зауважимо, що напрям «Соціальні науки, економіка та право» є пріоритетним і для студентів інших країн. Так, у низці країн, де зосереджена найбільша кількість іноземних студентів, за ним навчаються: у США – 52,7 %, у Великій Британії – 40,8 %, у Франції – 40,6 %, у Німеччині – 27,4 %, в Австралії – 52,7 % студентів. Середній показник у країнах-членах Організації з економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) та країнах-партнерах за цим напрямом становить близько 34 % [30, с. 395] *.

У країнах Північної Америки та Західної Європи розподіл студентів за напрямами підготовки дещо інший: по-перше, кількість студентів рівномірніше розподіляється між окремими напрямами, хоча «Соціальні науки, бізнес та право» і там теж доволі популярний (у середньому на ньому зосереджено 35,6 % осіб), а по-друге, відсоток студентів на спеціальностях, пов'язаних із сільським господарством, зазвичай становить 1,5 %, натомість середній показник частки студентів за цим напрямом підготовки у країнах регіону Центральної та Східної Європи – 3,6 % [29, с. 340, 344].

* У джерелі подано дані станом на 2006 рік.

Ще одна суперечність, пов'язана з функціонуванням системи вищої освіти та її масифікацією, – це так звана креденційна інфляція. Досвід доводить, що розвиток суспільства супроводжується і поширенням «покриття» населення освітою певного рівня. Відтак стають дефіцитними вміння та навички, пов'язані з вищим освітнім рівнем, який є менш поширеним. Це призводить до більших вигод (наприклад, у вигляді вищої заробітної плати) для тих, хто входить на ринок праці саме з цим дефіцитним освітнім рівнем. Унаслідок усе більше людей прагнуть до отримання освіти вищого рівня і поступово попит роботодавців на певні навички у працівників задовольняється збільшенням частки працівників, які такі навички отримали [15, с. 37–42]. Звичайно, «надлишок» спеціалістів із високим рівнем освітньої кваліфікації виникає в тому випадку, коли просування по різних освітніх програмах є достатньо легким, зокрема, коли система освіти здатна задовольнити попит, що дедалі зростає, на отримання освітніх кваліфікацій вищого рівня. В іншому випадку спрацюватиме «ефект шийки пляшки», який виникає за наявності диспропорції між значною кількістю осіб, які мають середню освіту та хочуть одержувати вищу, і незначною кількістю місць у вищих навчальних закладах, нездатних умістити всіх охочих.

Сама по собі креденційна інфляція є невід'ємною частиною суспільного розвитку, однак у випадку нашої країни, коли лише незначна частина населення вважає необхідною для виконання їхньої роботи наявність вищої освіти (за даними Омнібусу-2007 [23, с. 521] 7,4 % опитаних вважають необхідною для виконання їхньої роботи кваліфікацію бакалавра, а спеціаліста та магістра – 11,8 %), маємо справу, скоріше, з кваліфікаціонізмом, коли вимоги роботодавця до освітнього рівня працівника не завжди зумовлені змістом виконуваної роботи. Відтак, вища освіта набуває інструментального значення – отримується лише заради диплома.

На формування у молоді орієнтації на одержання освіти суто заради диплома впливає і те, що при складанні навчальної програми поза увагою профільного міністерства та і самих ВНЗ часто залишаються вимоги роботодавців до кваліфікації випускників, а тому одержані знання в принципі не завжди можна застосувати для подальшої роботи. Тому важливим завданням української вищої освіти має бути не стільки збільшення відсотка осіб, охоплених вищою освітою, скільки підвищення уваги до змісту навчальних програм у ВНЗ, їхнього узгодження з вимогами ринку праці, тобто питання,

пов'язані з якістю підготовки фахівців. Важливим елементом модернізації навчальних програм має стати не просто перетворення ВНЗ на місця надання диплома, а і їхнє залучення до активної наукової діяльності відповідно до міжнародної практики, що дасть змогу скоротити відстань між результатами досліджень з «переднього краю науки» та тим знанням, яке молодь отримує під час навчання. А у випадку активного долучення студентської молоді до наукової діяльності стане можливим і набуття навичок самостійної творчої роботи, які є доволі цінними для роботодавців.

Даючи загальну характеристику вітчизняній системі освіти, зауважимо, що Україна на шляху інтеграції до світового освітнього простору досягла певних успіхів. Зокрема, маємо достатньо високий загальний освітній рівень населення, впроваджено обов'язкову повну загальну середню освіту, значна частина молоді залучена до вищої освіти. Нині перед освітньою інституцією постають нові виклики, як-от необхідність відповідати загальносвітовим тенденціям до підвищення освітнього рівня населення через залучення не лише молоді, а і людей середнього віку до вищої освіти та підвищення кваліфікації, адже розвиток країни залежить від освітнього потенціалу населення.

Зрозуміло, тут неможливо обмежитися суто кількісними показниками, як, наприклад, механічним збільшенням кількості студентів вищих навчальних закладів. Не меншої уваги заслуговують питання, які стосуються якості навчального процесу. Відчувається гостра потреба у модернізації навчальних програм та методів викладання як для середньої, так і для професійно-технічної й вищої освіти в напрямку стимулювання самостійної роботи студентів та формування у них творчого мислення. Потрібні заходи у галузі підвищення доступності різних рівнів освіти для таких категорій населення, як вихідці з сільської місцевості та малозабезпечених верств.

Особливої актуальності в умовах постійного підвищення вимог до кваліфікації працівників у різних галузях народного господарства внаслідок науково-технічного прогресу набуває і впровадження так званого безперервного навчання. Відповідно, має розвиватися мережа закладів післядипломної освіти, закладів для підвищення кваліфікації працівників тощо.

Проте найголовнішим завданням на сучасному етапі суспільного розвитку є розробка збалансованої державної політики в освітній галузі, яка б передбачала комплексний розвиток усієї системи

освіти та корелювала з окресленими напрямками економічного та політичного розвитку. За умов відповідних виражених дій, базованих на надійних емпіричних даних щодо стану освіти в Україні, цілком можливо не розпорошити наявний потенціал освітньої галузі та успішно увійти до міжнародного освітнього простору.

1.2. Участь чоловіків і жінок у різних галузях та рівнях освіти

Наша держава ратифікувала низку міжнародних документів щодо забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків та жінок. У 1980 році Україна підписала Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). Цей міжнародний акт є найважливішим базовим документом, який регламентує діяльність усіх держав у сфері формування та реалізації політики рівних прав і можливостей для жінок та чоловіків. Також наша країна серед 189 інших держав світу підписала Декларацію тисячоліття і приєдналася до Цілей розвитку тисячоліття, визначивши для себе забезпечення гендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один із пріоритетів державної політики.

Стан гендерних відносин в Україні, у тому числі у сфері освіти, висвітлено у низці міжнародних звітів, зокрема у Звіті з глобального гендерного розриву, Звіті з людського розвитку ПРООН, Індексі гендерної рівності. Відповідно до Звіту з глобального гендерного розриву 2009 року (Global Gender Gap Report 2009), наданого Світовим економічним форумом (World Economic Forum) [27], Україна посідає 61 місце (серед 134 країн світу) за виміром величини гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво, сфера здоров'я (основні показники для України подано у таблиці 1.3). У цьому Звіті Україна розташована позаду низки пострадянських сусідів, як-от Латвії (14 місце), Литви (30 місце), Білорусі (34 місце), Молдови (36 місце), Естонії (37 місце), Киргизької Республіки (41 місце), Казахстану (47 місце), Російської Федерації (51 місце).

Як бачимо з таблиці 1.3, найгіршою є ситуація з політичною компонентою (участю жінок у процесі прийняття рішень) і, навпаки, найкращою – у рівні освіти (31 місце серед 134 країн світу) та в економічній участі (33 місце). Відповідно до показника сфери здоров'я Україна серед 134 країн світу розташована на 41 місці.

Таблиця 1.3. Дані Звіту з глобального гендерного розриву 2009 року

Характеристика	Україна
Місце (серед 134 досліджуваних країн)	61
Значення індексу з глобального гендерного розриву (0,00 – нерівність, 1,00 – рівність)	0,690
Економічна участь (місце /значення)	33 (0,720)
Рівень освіти (місце /значення)	31 (0,999)
Політичне представництво (місце /значення)	117 (0,060)
Сфера здоров'я (місце /значення)	41 (0,979)

Примітка. Джерело: Hausmann R. The Global Gender Gap Report 2009 [Електронний ресурс] / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Saadia Zahidi. – Geneva : World Economic Forum, 2009. – Р. 181. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/pdf/gendergap/report2009.pdf>.

Різниця у доступі до освіти між чоловіками і жінками у Звіті з глобального гендерного розриву визначається через співвідношення участі жінок і чоловіків у початковій, середній та вищій освіті. Натомість довготермінова перспектива щодо здатності з боку держави надавати рівні освітні можливості для жінок і чоловіків вимірюється рівнем грамотності. Таким чином, освітня компонента у Звіті з глобального гендерного розриву складається з чотирьох категорій:

- (1) рівень грамотності жінок порівняно з чоловіками (відповідно до даних UNESCO Statistic Division, Education Indicators);
- (2) участь жінок у початковій освіті, порівняно з участю чоловіків (відповідно до даних Worldbank, World Development Indicators Online);
- (3) участь жінок у середній освіті, порівняно з участю чоловіків (відповідно до даних Worldbank, World Development Indicators Online);
- (4) участь жінок у вищій освіті, порівняно з участю чоловіків (відповідно до даних Worldbank, World Development Indicators Online).

Україна перебуває на 31 місці за рівнем освіти серед 134 країн світу. Якщо проаналізувати детальніше показники індексу досягнення у сфері освіти (див. таблицю 1.4), то бачимо, що загалом до середньої та вищої освіти в Україні жінки залучені більшою мірою,

ніж чоловіки. Окрім того, дівчата залучені до початкової освіти такою ж мірою, як і хлопці. Тобто, в Україні загалом у сфері освіти не спостерігається суттєвого гендерного розриву в показниках між чоловіками і жінками. З іншого боку, про інституцію освіти зазначено, що жінки становлять 99 % серед учителів у початковій освіті в Україні й 79 % – серед вчителів у середній освіті (даних щодо викладачів у вищій освіті у Звіті немає) [27, с. 181]. Таким чином, в Україні спостерігається суттєва фемінізація викладацького складу початкової і середньої освіти.

Таблиця 1.4. Досягнення у сфері освіти (Звіт з глобального гендерного розриву, 2009 рік)

Характеристики	Місце	Значення	Середнє значення вибірки (серед 134 країн)	Жінки	Чоловіки	Співвідношення кількості жінок до чоловіків
Загалом досягнення у сфері освіти	31	0,99	0,93			
Рівень грамотності	46	1,00	0,87	99 %	99 %	1,00
Залучення до початкової освіти	71	1,00	0,97	89 %	89 %	1,00
Залучення до середньої освіти	1	1,00	0,92	85 %	84 %	1,01
Залучення до вищої освіти	1	1,00	0,87	85 %	68 %	1,24

Примітка. Джерело: Hausmann R. The Global Gender Gap Report 2009 [Електронний ресурс] / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Saadia Zahidi. – Geneva: World Economic Forum, 2009. – Р. 181.

У Звіті з людського розвитку Програми розвитку ООН 2009 року (UNDP Human Development Report) Україна серед 182 країн посідає 85 місце за рівнем розвитку загалом (індекс із людського розвитку) і 69 місце у індексі з гендерного розвитку (Gender-related Development Index) із значенням 0,793 [28]. До складу цього індексу входять дані щодо сфери освіти:

- рівень грамотності серед дорослого населення (відсоток осіб 15 років і старших) – в Україні він становить 99,6 % для жінок і 99,8 % для чоловіків;
- об'єднаний рівень залученості жінок і чоловіків до початкової, середньої і вищої освіти – в Україні він становить 93,2 % для жінок і 87 % для чоловіків.

Як бачимо з таблиці 1.5, в Україні загалом жінки й чоловіки практично однаковою мірою залучені до різних рівнів освіти. Рівень грамотності дорослих жінок і дорослих чоловіків майже однаково високий. В Україні значення індексу освіти (Education Index) становить 0,960. Знову ж таки, як і за попереднім звітом, маємо кращі показники щодо забезпечення гендерної рівності у сфері освіти, ніж у інших сферах суспільного життя, таких як політика чи ринок праці.

Третій міжнародний звіт, опублікований організацією Social Watch, – Індекс гендерної рівності (Gender Equity Index, 2008). Індекс гендерної рівності містить інформацію про 157 країн, ґрунтовану на останніх статистичних даних [31]. Індекс коливається від 0 до 100 % і вимірює розрив у трьох основних сферах суспільного життя: інтеграцію жінок в економічне і політичне життя країни, а також рівень освіти.

Таблиця 1.5. Відмінності між чоловіками і жінками у сфері освіти

Показник	Значення
Рівень грамотності серед жіночого дорослого населення (% осіб віком від 15 років і старших), 1997–2007	99,6
Рівень грамотності серед чоловічого дорослого населення (% осіб віком від 15 років і старших), 1997–2007	99,8
Рівень грамотності серед дорослого населення (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків), 2005	0,99
Рівень грамотності серед молоді, жінки (% осіб віком від 15 до 24 років), 2005	99,8
Рівень грамотності серед молоді (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків), 2005	1,00
Рівень залученості до початкової освіти, жінки (%), 2005	83
Рівень залученості до початкової освіти (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків), 2005	1,00
Загальний рівень залученості до початкової освіти, жінки (%), 2005	107
Загальний рівень залученості до початкової освіти (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків)	1,00
Загальний рівень залученості до середньої освіти, жінки (%), 2005	85
Загальний рівень залученості до середньої освіти (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків), 2005	0,92
Загальний рівень залученості до вищої освіти, жінки (%), 2005	75
Загальний рівень залученості до вищої освіти (співвідношення рівня жінок до рівня чоловіків), 2005	1,20

Примітка. Джерело: Звіт з людського розвитку ПРООН 2007/2008 роки; Звіт з людського розвитку ПРООН 2009 рік. Статистика щодо України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdrstats.undp.org/en/countries/data_sheets/cty_ds_UKR.html.

Індекс гендерної рівності в Україні, за даними Social Watch, становить 74 %, причому показник щодо освіти є найбільшим із трьох основних показників і дорівнює 99,8 %, економічна участь – 66,9 % і політична участь – 55,7 %. Так званий розрив в освіті (Education Gap) складається з таких самих індикаторів, як і в попередніх розглянутих нами міжнародних звітах щодо гендерної рівності:

- рівень грамотності;
- залученість до початкової освіти;
- залученість до середньої освіти;
- залученість до вищої освіти.

Індекс гендерної рівності в освіті між жінками і чоловіками в Україні наближається до максимуму (становить 99,8 %). Знову ж таки, маємо подібну ситуацію і за цим міжнародним звітом: показники щодо гендерної рівності найкращі саме у сфері освіти, порівняно з ринком праці та політичною участю.

Україна зобов'язана звітувати перед міжнародною спільнотою щодо забезпечення гендерної рівності, в тому числі у сфері освіти. Усі країни, які ратифікували Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), мають принаймні раз на чотири роки звітувати до Комітету з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок. Зокрема, стаття 10 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок стосується галузі освіти. Держави, які ратифікували цей міжнародний документ, зобов'язуються забезпечити гендерну рівність у дошкільній, загальній, спеціальній і вищій технічній освіті, а також в усіх видах професійної підготовки (однакові умови для орієнтації у виборі професії або спеціальності, для доступу до освіти й одержання дипломів у навчальних закладах усіх категорій як у сільських, так і у міських районах), доступ до однакових програм навчання, однакових іспитів, викладацького складу однакової кваліфікації, шкільних приміщень і обладнання рівної якості; однакові можливості одержання стипендій та іншої допомоги на освіту тощо.

2007 року Україна (зокрема, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту і Державний інститут розвитку сім'ї і молоді) підготувала шостий і сьомий об'єднані періодичні звіти щодо виконання на державному рівні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період звітності 2000–2006 роки.

На початку державного звіту зазначено, що «в Україні за основними показниками освіти жінки в цілому не поступаються чолові-

кам, а в низці випадків навіть і переважають над ними. Жінки в дійсності користуються рівними з чоловіками правами на доступ до освіти. Відсутність суттєвого гендерного дисбалансу на рівні освіти – відома позитивна соціокультурна особливість нашої країни» [5, с. 43–44]. На підтримку цієї думки наведено дані ЮНЕСКО щодо грамотності населення, дані останнього перепису населення України (2001 рік) щодо повної вищої освіти серед жінок і чоловіків в Україні.

Окрім того, у звіті про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок наведено статистичні дані, які свідчать про фемінізацію як вищої, так і післядипломної освіти. Проаналізовано також гендерні особливості стратегій отримання вищої освіти і підготовки до професійної діяльності [5, с. 46]. Так, жінки більшою мірою схильні отримувати повну середню освіту, а чоловіки – неповну середню. У професійній підготовці жінки орієнтуються радше на одержання освіти найвищого рівня. Відповідно, чоловіки схильні продовжувати свій освітній шлях у системі початкової професійної освіти.

Державний звіт про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок розглядає кілька критичних моментів із питання гендерної рівності у сфері освіти. По-перше, у ньому зафіксовано проблему прихованої гендерної дискримінації [5, с. 46]. Зауважено також, що гендерні відмінності в освіті, які ґрунтуються на стереотипах, не усвідомлюються українським суспільством загалом і жінками зокрема як проблемна ситуація і загроза для забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок. По-друге, звіт завершується критичним аналізом освітнього рівня жінок і чоловіків та ситуації на ринку праці: «в Україні не працює фактор підвищення рівня освіти як головного напрямку вирівнювання становища чоловіків і жінок на ринку праці та їхнього пенсійного забезпечення, а час, витрачений жінками на репродуктивну роботу, не є загально визнаним» [5, с. 47].

Отже, автори звіту рівень освіти пов'язують із ситуацією на ринку праці, що є цілком доцільним. Логічно було б вважати, що чим вищим є рівень освіти громадян, тим на кращу (зокрема, за рівнем оплати праці та суспільного престижу) роботу вони можуть претендувати. Натомість в Україні спостерігається протилежна ситуація: більш освічені жінки обіймають менш оплачувані посади на меншій мірою престижних роботах. Ринок праці в Україні гендерно сегрегований: та частина ринку, де домінують жінки, має ниж-

чий статус і, відповідно, нижчу оплату праці. Українські дослідники й експерти звертають увагу на нерівномірний розподіл жінок і чоловіків за галузями та сферами діяльності (горизонтальну сегрегацію), бар'єри для просування жінок по службі (вертикальну сегрегацію), дискримінацію на ринку праці [2; 7]. Держава витрачає чимало коштів, аби надати жінкам можливість здобути вищу освіту, а потім нераціонально використовує цей трудовий ресурс. Як зазначає дослідниця українського ринку праці Т. Журженко, «високий рівень освіти жінок залишається в українській економіці незатребуваним» [7, с. 180].

Жіночі громадські організації України у 2008 році підготували Альтернативний звіт про виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, в якому відмітили низку питань, що їх оминув державний звіт [1, с. 30–31]:

- 1) у зв'язку з інтенсивним переходом системи освіти на комерційну основу, погіршується доступ жінок до «престижних» професій; серед причин цього явища названо високу плату за освіту та зменшення кількості місць за державним замовленням;
- 2) у професійно-технічній освіті (особливо на спеціальностях, які мають попит на ринку праці) програми й умови навчання розраховані переважно на навчання юнаків і чоловіків;
- 3) гендерна сегрегація професій залишається актуальним питанням для ринку праці України, «жіночі» професії характеризуються меншою заробітною платнею, порівняно з традиційно «чоловічими»;
- 4) кількість випускників вищих навчальних закладів не відповідає потребам ринку праці у кадрах із вищою освітою, що створює труднощі на ринку зайнятості переважно для жінок.

У висновках Альтернативного звіту про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок також зазначено, що «сфера освіти є однією з найбільш консервативних областей, що найважче піддається позитивним демократичним змінам».

Аби ретельніше проаналізувати відмінності між залученням чоловіків і жінок до інституції освіти в Україні, звернімося до вітчизняної офіційної державної статистичної інформації [6; 17]. Дані дослідження «Базова захищеність населення України», проведеного 2006 року, свідчать про високий освітній рівень сучасних українських жінок [6, с. 121]. Більше половини респондентів (55,3 %) ма-

ють вищу та незакінчену вищу освіту, серед жінок – 56 %, чоловіків – 55 % [6, с. 121]. Як бачимо з таблиці 1.6, загалом серед студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації на початок 2008/09 навчального року жінки становили 53,4 %, а серед ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 55 %.

Однак, згідно з результатами дослідження «Базова захищеність населення України», лише 0,3 % жінок мають учений ступінь або наукове звання, на противагу чоловікам, яких із відповідними ступенем чи званням виявилось удвічі більше – 0,7 % [6, с. 122].

Таблиця 1.6. Студенти у ВНЗ на початок 2008/09 навчального року за галузями знань

	ВНЗ I–II рівнів акредитації (неповна вища освіта)		ВНЗ III–IV рівнів акредитації (повна вища освіта)	
	Чисельність студентів, усього	З них жінок, %	Чисельність студентів, усього	З них жінок, %
Соціальні науки	1303	83,3	36 718	77,3
Гуманітарні науки	240	81,3	65 316	77,5
Культура і мистецтво	17 830	72,0	46 198	76,9
Освіта	21 315	72,9	149 804	72,1
Економіка, комерція та підприємництво	52 965	74,0	518 094	68,6
Природничі науки	3229	63,4	51 330	61,4
Архітектура	862	56,5	5224	60,4
Право	11 398	55,1	126 275	49,7
Сільське господарство, лісництво і рибництво	8372	26,2	42 502	48,1
Математика та інформатика	7001	20,0	44 406	31,9
Інженерія	91 281	20,5	342 522	25,2
Медицина	46 293	87,3	68 247	74,4
Транспорт	17 278	26,6	47 017	21,7
Військові науки	-	-	1945	2,3
Державне управління	-	-	2714	46,6
Національна безпека	-	-	4745	22,4
Загалом	399 332	53,4	2 364 541	55,0

Примітка. Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/2009 навчального року: статистичний бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – С. 17.

З іншого боку, спостерігається поступове збільшення кількості жінок, які займаються науковою діяльністю і здобувають ступені

кандидатів і докторів наук протягом останніх десятиліть (див. таблиці 1.7 і 1.8).

Таблиця 1.7. Чисельність кандидатів наук в Україні

Україна	1995			2000			2006		
	всього, осіб	у тому числі, %		всього, осіб	у тому числі, %		всього- го, осіб	у тому числі, %	
		жін- ки	чолові- ки		жін- ки	чолові- ки		жін- ки	чоло- віки
	57 610	31,6	68,4	58 741	34,7	65,3	71 893	40,4	59,6
у тому числі за віком, років									
до 30	1104	49,9	50,1	1815	52,4	47,6	4454	53,4	46,6
31–40	11 463	38,7	61,3	9305	46,7	53,3	13 698	56,6	43,4
41–50	17 426	34,2	65,8	16 654	38,7	61,3	16 737	45,8	54,2
51–55	8003	30,4	69,6	9365	33,3	66,7	9359	38,1	61,9
56–60	12 097	26,0	74,0	7398	27,8	72,2	9700	30,9	69,1
61–70	6488	23,2	76,8	12 201	24,6	75,4	13 960	26,7	73,3
70 і старші	1029	19,3	80,7	2003	22,4	77,6	3985	23,6	76,4

Примітка. Джерело: Жінки і чоловіки в Україні : статистичний збірник / [відпов. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – С. 57.

Таблиця 1.8. Чисельність докторів наук в Україні

Україна	1995			2000			2006		
	всього, осіб	у тому числі, %		всього, осіб	у тому числі, %		всього- го, осіб	у тому числі, %	
		жін- ки	чоло- віки		жін- ки	чолові- ки		жін- ки	чоло- віки
	9759	14,0	86,0	10 339	15,2	84,8	12 488	18,6	81,4
у тому числі за віком, років									
до 30	1	-	100,0	2	-	100,0	1	-	100,0
31–40	270	18,1	81,9	232	25,0	75,0	237	35,9	64,1
41–50	1826	13,7	86,3	1698	18,7	81,3	1769	27,9	72,1
51–55	1461	13,7	86,3	1658	16,3	83,7	1739	22,5	77,5
56–60	2604	12,7	87,3	1639	15,1	84,9	2265	16,9	83,1
61–70	2671	15,7	84,3	3778	12,5	87,5	4251	14,5	85,5
70 і старші	926	12,5	87,5	1332	15,6	84,4	2226	15,6	84,4

Примітка. Джерело: Жінки і чоловіки в Україні : статистичний збірник / [відпов. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – С. 58.

Якщо у 1995 році серед *кандидатів наук* було 32 % жінок, то у 2006 році їх кількість зросла до 41 % (таблиця 1.7). Варто зауважити, що у вікових категоріях до 30 років і 30–40 років кількість жінок майже дорівнює кількості чоловіків. Серед *докторів наук* жінок значно менше, проте за останні десять років їх кількість зросла з 14 % до 19 % (таблиця 1.8). Однак у вікових групах до 40 років кількість жінок помітно більша, ніж серед старшого покоління, і становить 40 %. Подібні тенденції дають змогу прогнозувати збільшення кількості жінок у науковій діяльності протягом наступних років.

Як бачимо з таблиці 1.9, зі збільшенням рівня освіти в Україні зростає значення індексу гендерного паритету (Gender Parity Index, GPI) (за невеликими винятками щодо навчання в університетах різних рівнів акредитації). За останні вісім років значення цього індексу поступово збільшується, зокрема в аспірантурі та докторантурі. Якщо у 2000/01 навчальному році на саме цьому рівні освіти на кожні 100 чоловіків припадало 95 жінок, то через сім років ситуація суттєво змінилася у бік збільшення саме жінок. У 2007/08 навчальному році індекс гендерного паритету становив 1,317, що підтверджує попередньо зроблений висновок про поступове збільшення кількості жінок у науковій діяльності.

Індекс гендерного паритету, за даними 2007/08 навчального року, має значення більше одиниці: у ВНЗ I–II рівнів акредитації серед студентів на кожні 100 чоловіків маємо 109 жінок, а у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 121 жінку, що свідчить про досить помірну фемінізацію студентського складу вищої освіти.

З іншого боку, за статистичними даними (див. таблицю 1.6) підтверджено факт гендерної сегрегації за галузями освіти у вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації в Україні. Жінки значно частіше, ніж чоловіки навчаються за галузями гуманітарних і соціальних наук, культури та мистецтва, освіти, медицини. Причому у ВНЗ I–II рівнів акредитації розрив у співвідношенні чоловіків і жінок у певних галузях освіти більший, ніж у ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

Зокрема, серед студентів, які на початок 2008/09 навчального року здобували неповну вищу освіту в галузі соціальних наук, жінки становили 83,3 % (вищу освіту в цій же галузі – 77,3 %). У гуманітарних науках на рівні неповної вищої освіти жінки становлять 81,3 % студентів (77,5 % жінок – на рівні повної вищої освіти).

Таблиця 1.9. Індекси гендерного паритету серед учнів, слухачів та студентів навчальних закладів України *

Навчальні заклади	Навчальні роки							
	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08
Дошкільні навчальні заклади	0,922	0,922	0,922	0,915	0,907	0,914	0,916	0,914
1–3 (4) класи денних загальноосвітніх навчальних закладів	0,950	0,949	0,950	0,945	0,947	0,947	0,949	0,953
5–9 класи денних і вечірніх загальноосвітніх навчальних закладів	0,956	0,953	0,950	0,952	0,865	0,954	0,953	0,957
10–11 (12) класи денних і вечірніх загальноосвітніх навчальних закладів, учні (слухачі) ПТНЗ	0,920	0,968	0,951	0,917	0,909	0,905	0,940	0,977
Учні (слухачі) ПТНЗ **	1,193	1,188	1,141	1,092	1,004	0,946	0,927	0,900
Студенти ВНЗ III–IV рівнів акредитації	1,109	1,144	1,181	1,195	1,189	1,202	1,204	1,211
Студенти ВНЗ I–II рівнів акредитації	1,176	1,151	1,131	1,109	1,140	1,091	1,101	1,093
Аспірантура, докторантура	0,954	0,964	0,986	1,009	1,076	1,178	1,234	1,317

Примітка. Джерело: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/2009 навчального року : статистичний бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – С. 10.

Медицина виявилася чи не найбільш «фемінізованою» галуззю освіти: там серед усіх студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації навчається 87,3 % жінок, ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 74,4 % жінок. Очевидно, молоді люди вважають, що турбуватися про здоров'я –

* Співвідношення чисельності осіб жіночої статі до чисельності осіб чоловічої статі (методика ЮНЕСКО).

** Які після отримання повної загальної середньої освіти здобувають кваліфікацію «кваліфікований робітник».

то радше «жіноча» справа. Серед студентів у галузях природничих наук, економіки, підприємництва та комерції ВНЗ усіх рівнів акредитації також переважають жінки.

Однакова кількість чоловіків і жінок у неповній вищій освіті на початок 2008/09 навчального року спостерігається у таких галузях знань, як архітектура і право. Такий висновок можна зробити і щодо повної вищої освіти з невеликим уточненням щодо архітектури, де серед студентів жінки становлять 60 %. Також у такій галузі освіти, як державне управління кількість жінок і чоловіків майже однакова.

Сільське господарство, лісництво і рибництво, математика та інформатика як галузі освіти характеризуються суттєвим збільшенням (приблизно у півтора рази) кількості жінок на рівні повної вищої освіти порівняно з неповною. Наприклад, серед студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації у галузі математики та інформатики жінки становлять 32 %, а у ВНЗ I–II рівнів акредитації – 20 %.

Окрім математики та інформатики, чоловіки більшою мірою схильні опановувати такі галузі знань, як інженерія (75–80 % серед студентів), транспорт (74–79 %), національна безпека (78 %). На останок слід зауважити, що найбільш гендерно сегрегованою галуззю освіти є військові науки, де жінки на початок 2008/09 навчального року становили лише 2,3 % усіх студентів.

Дані дослідження «Базова захищеність населення України» (2006 рік) також свідчать, що «маючи рівні з чоловіками права на підвищення кваліфікації та проходження перепідготовки, працюючі жінки не завжди можуть ними скористатися внаслідок великого навантаження, пов'язаного з виконанням сімейно-побутових обов'язків» [6, с. 122], що є ознакою гендерної дискримінації у сфері освіти та на ринку праці в Україні.

Відповідно до даних Програми рівних можливостей ПРООН, жінки в Україні контролюють лише 5–10 % економічних ресурсів, становлять 38 % усіх підприємців, які займаються індивідуальною діяльністю, очолюють 26 % малих, 15 % середніх та 12 % великих підприємств. Бізнесом у промисловості керують лише 2 % жінок. Тобто, у сферах діяльності зі значними перспективами кар'єрного просування жінки обіймають значно менше ключових посад, ніж чоловіки. Незважаючи на наявність певної законодавчої бази щодо недопущення дискримінації за ознакою статі (як-от Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок» [8], Державна програма з утвердження гендерної рівності

в українському суспільстві на період до 2010 року [18]), ринок праці в Україні й надалі залишається гендерно сегрегованим, якому притаманні бар'єри при просуванні жінок по службі, різниця в оплаті праці між чоловіками та жінками, сексуальні домагання на робочому місці та інші форми дискримінації [13, с. 51].

Отже, стан гендерних відносин в інституції освіти в Україні є досить суперечливим. З одного боку, відповідно до даних міжнародних звітів, забезпечення гендерної рівності в освіті відбувається значно успішніше, порівняно зі сферою політики чи ринку праці. Зокрема, у Звіті з людського розвитку в Україні за 2008 рік зазначено, що «гендерна рівність якнайкраще забезпечена в освіті.., і в цьому відношенні досягнуто значного прогресу, ураховуючи, що жінки в Україні добре освічені та орієнтовані на ведення активного професійного життя» [10, с. 80]. Українські жінки до середньої та вищої освіти залучені навіть більшою мірою, ніж чоловіки. Загалом Україна характеризується досить високими показниками забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок у сфері освіти, зокрема порівняно з іншими країнами світу та з іншими сферами суспільного життя. Поступово збільшується кількість жінок у науковій діяльності. Особливо помітно зростає чисельність жінок зі ступенями кандидата і доктора наук серед вікової групи 30–40 років, що дає підстави стверджувати про активніше залучення протягом останніх років молодих жінок до професійної науки.

Однак, як демонструють дані офіційної статистики, в українських ВНЗ усіх рівнів акредитації існує досить чіткий розподіл галузей знань за статтю студентів, які там навчаються. Чоловіків значно більше в так званих «точних» (математика та інформатика, інженерія) та військових науках. Жінок, навпаки, у тих галузях, де переважають гуманітарні й соціальні науки, робота з людьми (освіта, медицина). Лише право виявилось тією галуззю знань, де спостерігається майже однакова кількість студентів обох статей. Серед причин такого гендерного розподілу в галузях української освіти доцільно виокремити як загалом наявність гендерних стереотипів у суспільстві щодо традиційно «чоловічих» і «жіночих» сфер знань, так і власне усталеність цих стереотипів в інституції освіти: ані Міністерство освіти і науки України, ані вищі навчальні заклади не докладають зусиль, аби змінити гендерно сегрегований склад студентів та привабити студентів недопредставленої статі.

Отже, можемо констатувати, що, з одного боку, рівень освіти населення України досить високий і зіставний з європейськими

країнами, до того ж він має тенденцію до зростання. Проте, з іншого боку, помітні й недоліки, притаманні окремим структурним елементам української освітньої системи, наявність яких зумовлено значною мірою перебуванням нашого суспільства у перехідному стані. Слабка розгалуженість мережі закладів дошкільної освіти, наявність неписьменних серед молоді та дітей молодшого шкільного віку, які не охоплені навчальними закладами, нерівномірний розподіл молоді за напрямками підготовки та освітніми програмами, низька схильність молоді до продовження освіти та підвищення кваліфікації можуть стати перешкодою у процесі економічного розвитку нашої держави.

Потребують корекції і питання, пов'язані з забезпеченням гендерної рівності у доступі до різних форм освіти. Експерти з питань гендерної рівності та представники жіночих організацій звертають увагу також на явище прихованої гендерної дискримінації, яка виявляється у тому, що жінки з високим освітнім рівнем мають менш престижні заняття та нижчу заробітну плату, ніж чоловіки.

Література

1. Альтернативный отчет о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / ВОО «Женский консорциум Украины»; [ред. О. Ярош]. – К., 2008. – 49 с.
2. Близнюк В. Гендерні відносини в економічній сфері / Близнюк В. // Основи теорії гендеру : навчальний посібник / [відп. ред. М. М. Скорик]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 327–353.
3. Дані Головного управління статистики міста Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gorstat.kiev.ua/. – Назва з екрана.
4. Дані Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua/. – Назва з екрана.
5. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / [руков. авт. кол. Л. Е. Леонтьева, А. В. Толстокурова]. – Харьков : Фолио, 2007. – 79 с.
6. Жінки і чоловіки в Україні : статистичний збірник / [відп. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – 131 с.
7. Журженко Т. Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине / Т. Ю. Журженко. – Харьков : Фолио, 2001. – 240 с.

8. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
9. Закон України «Про освіту» від 4 червня 1991 р. № 1144-XII [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>. – Назва з екрана.
10. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік: Людський розвиток і європейський вибір України. – К. : Програма розвитку ООН в Україні, 2008. – 122 с.
11. Іващенко О. Працюючі не за фахом: спроба соціологічного аналізу // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / О. Іващенко ; [наук. ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2007. – С. 180–184.
12. Корсак К. В. Освіта, суспільство, людина в ХХІ ст. / К. В. Корсак. – Ніжин : Вид-во НДПУ ім. Гоголя, 2004. – 224 с.
13. Марценюк Т. О. Гендерна дискримінація на ринку праці в Україні (на прикладі сексуальних домагань) / Т. О. Марценюк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2008. – Т. 83. – С. 50–55.
14. Образование в странах с переходной экономикой : задачи развития. Доклад Всемирного банка / [авт. текста Sue E. Berruman; пер. с англ. А. Литман]. – Washington: Международный банк реконструкции и развития, 2000. – 183 с.
15. Обучение на протяжении жизни в условиях новой экономики. – М. : «Алекс», 2006. – 264 с. – (Серия «Актуальные вопросы развития образования»).
16. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні / Світлана Оксамитна // Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 116–136.
17. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/2009 навчального року : статистичний бюлетень. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – 213 с.
18. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27 грудня 2006 р. № 1834 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
19. Рівень освіти населення України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / [наук. ред. О. Г. Осауленко]. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 218 с.
20. Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 [Електронний ресурс] /

- Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>. – Назва з екрана.
21. Україна 2002. Моніторинг соціальних змін / [наук. ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 666 с.
 22. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / [наук. ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2006. – 578 с.
 23. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [наук. ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2007. – 520 с.
 24. Цілі Розвитку Тисячоліття і Україна [Електронний ресурс] / Програма розвитку ООН в Україні. – Режим доступу: <http://www.ukraine2015.org.ua/goals>. – Назва з екрана.
 25. Corwin R. G. Innovation in Organization : The Case of School / R. G. Corwin // Sociology of Education. – 1975. – V. 48, № 1. – P. 1–37.
 26. Goux D. From Education to First Job : The French Case // From School to Work. A Comparative Study of Educational Qualification and Occupational Destination / D. Goux, E. Maurin. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – P. 103–141.
 27. Hausmann R. The Global Gender Gap Report 2009 / Ricardo Hausmann, Laura D. Tyson, Saadia Zahidi. – Geneva : World Economic Forum, 2009. – 196 p.
 28. Human Development Report 2009. Overcoming barriers : Human mobility and development / [team dir. Jeni Klugman]. – N.Y. : UNDP, 2009. – 217 p.
 29. Overcoming inequality: why governance matters. EFA Global Monitoring Report 2009. – UNESCO, Oxford University Press. – 2008. – 463 p.
 30. Regards sur l'éducation 2008. Les indicateurs de l'OCDE. – OCDE, 2008. – 547 p.
 31. Social Watch Gender Equity Index 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socialwatch.org/node/9267> (станом на 21 листопада 2009 р.). – Назва з екрана.
 32. Turner R. H. Sponsored and Contest Mobility and the School System / R. H. Turner // American Sociological Review. – 1960. – Vol. 25. – P. 354–378.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХОДУ ВІД ОСВІТИ ДО ПРАЦІ ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ДАНИХ

Спільна робота дослідницьких колективів науковців країн Європейського союзу [8] та низки розвинених країн з інших частин світу [3] уможливила крос-культурний порівняльний аналіз притаманних різним суспільствам взаємозв'язків, які повсякчас виявляються у процесах переходу молодих людей від освіти до трудової діяльності. Насамперед ідеться про зв'язки між освітніми кваліфікаціями, з одного боку, та престижем першого заняття, його класовою належністю, участю чи неучастю (безробіттям) на ринку праці, з іншого. Дослідники зосереджувалися насамперед на порівняльному аналізі національних відмінностей та подібностей між освітніми кваліфікаціями та трудовими локалізаціями індивідів, зумовленими насамперед інституційними особливостями облаштування освіти та ринку праці у різних країнах.

Українські дослідники не були безпосередніми учасниками згаданих міжнародних проектів, тому наші можливості повною мірою долучитися до порівняльного аналізу досить обмежені, проте певною мірою здійсненні. Представлений авторами монографії опис і аналіз базуються на даних двох репрезентативних опитувань Київського міжнародного інституту соціології «Перехід від освіти до роботи», проведених у 2007 році на замовлення Європейської освітньої фундації та Світового банку. Дослідження проводилися за методологією та опитувальниками порівняльного міжнародного дослідження зв'язку між здобутою освітою та зайнятістю на ранніх стадіях трудової кар'єри – A Comparative Analysis of Transitions from Education to Work in Europe (CATEWE).

Вибірка дослідження представляє молодих чоловіків і жінок України віком від 15 до 34 років, котрі припинили безперервне навчання протягом 2001–2006 років, а також цільове населення трьох великих міст: Києва та двох регіональних центрів – Львова і

Харкова. При цьому припиненням освіти не вважалося її переривання на рік та більше з таких причин, як декретна відпустка, серйозна хвороба, військова повинність, академічна відпустка, очікування атестата чи диплома, який дасть змогу перейти до навчання на вищому рівні. Кількість опитаних становить 4123 особи (2108 респондентів, опитаних на замовлення Світового банку, та 2015 – на замовлення Європейської освітньої фундації). Автори розділів аналізують як дані двох окремих масивів, так і об'єднані в один.

Працюючи з даними, ми орієнтувалися на методологію порівняльного аналізу, представлену у колективній монографії за редакцією Й. Шавіта і В. Мюллера [3], яка містить порівняння процесів переходу від освіти до зайнятості в тринадцяти країнах, серед яких Австралія, Велика Британія, Франція, Німеччина, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Тайвань та США. Спільний для всіх країн аналітичний компонент містить побудову регресійних моделей, де залежними змінними виступають характеристики зайнятості на першому місці роботи після остаточного завершення навчання. Для того, щоб охопити різні аспекти професійних досягнень, застосовуються три види моделей:

- Стандартний регресійний аналіз професійних досягнень, де престиж професії виступав залежною змінною.
- Мультиноміальна логістична регресія, в якій прогнозуються шанси увійти на ринок праці, посівши статуси зайнятості різної класової належності.
- Мультиноміальна логістична регресія для прогнозування шансів бути зайнятим, безробітним чи залишитися поза ринком праці.

Основною незалежною змінною у всіх цих моделях є найвища отримана на момент опитування освітня кваліфікація, закодована за схемою CASMIN (див. нижче). Інші фактори, з якими порівнювався вплив освіти, – це соціально-економічне походження респондентів (освіта батьків та престиж професії батька в період підліткового віку респондента). Моделі будувалися окремо для жінок та чоловіків. В окремих національних дослідженнях до моделей регресії дослідники вводили додаткові контролюючі змінні, як-от етнічна належність або вік виходу респондентів на ринок праці, потреба у працівниках на той час або здібності індивіда. На думку дослідників, жодна зі вказаних змінних не приводила до суттєвого зміщення впливу здобутої освітньої кваліфікації на професійні досягнення.

2.1. Освітня кваліфікація та характеристики зайнятості як складові дослідницьких моделей

У нашому дослідницькому проекті однією з трьох основних незалежних змінних вважався престиж професії чи заняття, що є одним із найпоширеніших у соціології показників статусної та стратифікаційної позиції індивіда в межах соціальної структури суспільства. Престиж професій достатньо інтенсивно досліджували вітчизняні соціологи за радянських часів, але сьогодні в Україні не здійснюється масштабних, добре організованих досліджень за визнаною у світі методикою, які б дали нам можливість побудувати моделі зв'язку престижу першої роботи з освітньою кваліфікацією на кшталт тих, що представлені дослідниками вказаних 13 країн. За цих умов довелося йти опосередкованим шляхом перекодування коду заняття респондентів (ISCO) у індекс престижу за міжнародною шкалою американського дослідника Д. Треймана. Хоча, за твердженням Д. Треймана, для індустріальних країн спостерігається дуже подібна ієрархія престижу професій, цей варіант перекодування має кілька недоліків: невідомо, чи ця схема цілком адекватна для країн, що перебувають на етапі соціальних трансформацій, адже суттєва дестабілізація суспільних відносин могла сприяти значним зсувам такої складової престижу, як рівень доходу.

Уперше дані про престиж усіх професійних категорій у США було зібрано за один раз у 1989 році. У цьому дослідженні, проведеному компанією NORC [7], застосовано таку методику: 1166 респондентів ранжували 740 професій із 503 деталізованих професійних категорій, узятих із класифікації бюро з проведення перепису 1980 року. Таку кількість об'єктів жодна людина не в змозі оцінити за короткий час, тому кожний респондент ранжував перелік із 110 професій, обраних за спеціальним планом. Процедура ранжування передбачала сортування карток із назвами професій у 9 категорій на драбині соціальної позиції (1 – найнижча соціальна позиція, 9 – найвища). Ця методологія нині є стандартом, з яким порівнюють результати інших підходів. На основі цих рейтингів розраховували бал, який переводили в шкалу, мінімальне значення якої дорівнює 0, а максимальне – 100 балам. Обчислювали також бали деталізованих категорій.

Із численних досліджень престижу професій американські соціологи зробили такі висновки. По-перше, незважаючи на спосіб отримання інформації про престиж, результати різних методів дуже

схожі між собою – оцінка за п'ятибальною, дев'ятибальною шкалою, ранжування чи сортування. Низка різних змінних (свобода та незалежність, наскільки робота є цікавою, сприйняття рівня доходів тощо) дають оцінки, що дуже високо корелюють із престижем (8 із 9 таких показників у 1964 році дали кореляцію зі шкалою престижу вище за 0,9). Навіть якщо респонденти просто групують професії за схожістю (тобто завдання встановлення ієрархічних стосунків між професіями взагалі перед ними не ставиться), за допомогою багатовимірного шкалювання зазвичай виділяється одна з вісей, яка тісно корелює зі шкалою престижу. Дослідження, які мали на меті отримати інформацію про те, що саме лежить в основі оцінок респондентів, коли вони ранжують професії за такими критеріями, як корисність для суспільства чи обсяг повноважень, не дійшли остаточних висновків. Соціологи з'ясували, що скоріше за все такі оцінки базуються на «загальній бажаності професій» [6]. Цікаво, що соціальна бажаність виявляє себе як стильовий чинник за будь-якої самооцінки, тому ми в цьому випадку можливо маємо справу з загальним механізмом узгодження орієнтацій індивіда з думкою більшості.

Другий висновок стосується стабільності показника престижу у часі. Наприклад, Накао та Треас [7] знайшли кореляцію на рівні 0,96 між оцінками престижу, отриманими у середині 1960-х та в 1989 році. Оскільки освітній рівень та відносний дохід різних професій залишаються досить стабільними у часі, цей факт не має викликати здивування. Розподіл праці та владні повноваження також залишаються відносно незмінними протягом довгих періодів часу. Це не означає, що престиж усіх професій ніколи не змінюється залежно від специфіки часу. Зокрема, Накао та Треас [7] зафіксували зростання в середньому індексу на два пункти для всіх професій за зменшення дисперсії. Ці зміни можуть зумовлюватися одразу декількома можливими причинами: по-перше, різні покоління респондентів можуть різнитися поглядами і стилістичними особливостями ранжування, по-друге, самі професії можуть змінюватися з часом, набуваючи інших рис (приміром, збільшення престижу фермерської праці у США стало наслідком того, що вона набула у суспільній свідомості статусу сучасного бізнесу). По-третє, міра відомості тих чи тих професій також може сприяти зміні оцінок престижу.

Третій загальний висновок із досліджень престижу стосується можливості порівнювати дані, отримані у різних країнах. Д. Трейман надав солідну емпіричну базу своєму твердженню про те, що

сучасне індустріальне суспільство вимагає схожої організації та оплати праці. Під його керівництвом у 60 різних суспільствах було проведено 85 досліджень престижу. Кореляція індексу престижу, отриманого у США, з показниками по інших суспільствах має середнє значення 0,837. Тобто близько 70 відсотків варіації в оцінках є спільними між США та іншими країнами, що неспростовно доводить загальний характер цього критерію. Ієрархії престижу були дуже схожі, хоча й існували помітні відмінності. Зокрема, за Д. Трейманом, соціалістичні суспільства надавали більшого престижу ручній праці.

Четвертий висновок із досліджень престижу стосується подібності оцінок різних соціальних груп. Незважаючи на певні відмінності (наприклад, респонденти з груп, що мають вищий соціальний статус, приписують високостатусним професіям дещо вищі ранги), загалом існує значна відповідність в оцінках престижу представниками різних соціальних класів. Цікаво, що представники високостатусних груп демонструють у своїх оцінках суттєво більшу узгодженість порівняно з респондентами низькостатусних груп (роблячи менше випадкових помилок при ранжуванні професій), що й зумовлює зазначений ефект.

П'ятий висновок пов'язаний з основними предикторами престижу. Виявилось, що такими є рівень освіти та доходу, за допомогою яких можна пояснити до 80 відсотків відмінностей у престижі професії. Проте ці два показники, незважаючи на тісний зв'язок, все ж стосуються різних аспектів позиції індивіда у соціальній структурі. Дослідники продемонстрували, що респонденти надійно розрізняють престиж професії та її соціо-економічне становище. Таким чином, престиж стосується інших механізмів досягнення статусу.

Окрім освіти й доходу, на престиж впливають інші чинники, як-от демографічний чи расовий склад представників певної професії. Наприклад, чоловіки-респонденти нижче оцінюють престиж «жіночих» професій. Цей ефект зберігається навіть після статистичного контролю впливу освіти та рівня доходів. Проте напрямок причинного впливу у таких закономірностях не зовсім зрозумілий. Цілком можливо, що вибір професій представниками різних демографічних груп може визначатися фактором самообмеження (self-limiting behavior), коли людина звужує коло альтернатив, відповідно до власних уявлень про свої можливості досягти успіху в обраній професії.

Визначення індексу престижу як залежної змінної у нашому дослідженні відбувалося шляхом приписування професії бала, який відбиває її позицію щодо інших професій на шкалі соціальної пре-

стижності. У вказаному міжнародному порівняльному дослідницькому проекті науковці різних країн застосовували методи стандартизації. Детально процедуру стандартизації, на жаль, не описано, тому ми припустили найпростіший варіант лінійної стандартизації: від бала престижу професії респондента віднімали середнє значення по загальній сукупності й різницю ділили на стандартне відхилення. Таке перетворення змінної переводить її у шкалу до вигляду, який дає змогу проводити порівняння значень різних змінних, незважаючи на різницю у початкових одиницях вимірювання. Описові статистики престижу професій за шкалою Д. Треймана для всієї сукупності опитаних в Україні наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Описові статистики для престижу професій за Д. Трейманом

Мінімум	Максимум	Середнє	Стандартне відхилення
12	78	40,48662	14,31221

Схема перекодування припускала, що бал престижності професії визначався за останнім на момент опитування місцем роботи респондента. Майже кожен шостий опитаний (15,9 %) не отримав бала через те, що на момент опитування не мав жодного досвіду працевлаштування.

Другою незалежною змінною у нашому дослідницькому проекті вважалася класова належність заняття (респондентів та їхніх батьків), яка визначалася за поширеною у сучасній соціології, особливо європейській, класовою схемою EGP, названою за першими літерами англomовних прізвищ трьох дослідників: Еріксона, Голдторпа і Портокаро. Ця схема стала одним із найпоширеніших серед європейських соціологів підходів до ідентифікації заняття як основи класової належності індивіда, а також дослідження соціальної мобільності протягом кількох останніх десятиліть. Вітчизняні дослідники також мають досвід застосування класової схеми EGP до аналізу загальнонаціональних масивів даних [1; 2].

За схемою EGP соціально-класова належність індивіда визначається за його/її заняттям, а також на підставі характеристик ринкової та трудової ситуацій. Ринкова ситуація є визначальною щодо джерел та рівнів доходу, інших умов зайнятості, міри економічної безпеки, шансів на економічний успіх індивідів. Трудова ситуація зумовлюється місцем індивідів у системі влади і контролю за процесом виробництва, до якого вони залучені. Класи повинні також відбивати не лише відмінність між роботодавцями та найманими працівниками, а й неоднорідність останніх, зумовлену різною при-

родою відносин із роботодавцями. Суттєві класові відмінності існують між найманими працівниками, що перебувають у так званих службових відносинах (service relationships) із роботодавцями та на позиціях трудового контракту (labour contract). Форма відносин зайнятості (а відповідно і класова належність) є визначальною для життєвих шансів людини, оскільки передбачає різні винагороди, стимули і можливості.

Враховуючи також цілу низку чинників (кардинальне збільшення кількості найманих працівників протягом XX століття, перетворення індивідуальної приватної власності переважно на корпоративні форми, певною мірою зближення позицій працюючих власників-менеджерів і менеджерів – найманих працівників та ін.), автори класової схеми виокремлюють одинадцять класів у структурі сучасного розвиненого капіталістичного суспільства, які зазвичай об'єднуються у меншу кількість основних.

Для визначення категорії належності професійного заняття опитаних ми використовували Міжнародну стандартну класифікацію занять (International Standard Classification of Occupations (ISCO-88)) як загальноприйнятий у сучасній соціології інструмент класифікації занять на підставі кваліфікації, завдань та обов'язків працівника. За кодами ISCO визначали класову належність занять. Як і дослідники інших країн, ми визначаємо клас походження та клас належності молодих чоловіків і жінок за 6-класовою версією схеми EGP (див. таблицю 2.2).

Таблиця 2.2. Класова схема EGP

Клас	Опис
I	Службовий клас вищого рівня (професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, як самозайняті, так і наймані; керівники державних органів влади, адміністратори і менеджери великих промислових підприємств; великі приватні власники)
II	Службовий клас нижчого рівня (професіонали нижчого рівня кваліфікації, влади та управління; адміністратори і менеджери невеликих промислових підприємств; керівники середнього рівня над зайнятими нефізичною працею найманими працівниками)
IIIab	Класи працівників рутинної нефізичної праці (наймані працівники адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування, комерції тощо)
IVabc	Класи дрібних власників, самозайнятих, фермерів
V + VI	Класи технічних працівників та керівників нижнього рівня у сфері фізичної праці (техніки, бригадири, виконробі, майстри), а також кваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості
VIIab	Класи напів- та некваліфікованих працівників фізичної праці у промисловості та сільському господарстві

Третя залежна змінна – статус зайнятості/незайнятості молодої людини на момент опитування, тобто наявність у неї роботи, відсутність роботи (безробіття) чи перебування взагалі поза ринком праці.

Основною незалежною змінною у цьому дослідницькому проєкті є рівень здобутої освіти. Визначення освітньої кваліфікації молодих чоловіків і жінок здійснювалося на основі запитання про найвищий досягнутий рівень освіти, відповіді на яке перекодовувалися відповідно до так званої шкали CASMIN (від назви дослідницького проєкту кінця 80-х років – Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних країнах (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations)). Ця шкала побудована на основі двох критеріїв: порядкової шкали рівнів освіти та розрізнення академічної і професійно-орієнтованої освіти. Вона має певні переваги перед іншими змінними, які вимірюють освітній рівень (наприклад загальна кількість років навчання), і може застосовуватися з метою порівняння різноманітних освітніх систем. Повна версія шкали освіти CASMIN містить такі освітні категорії [3, с. 17]:

Таблиця 2.3. Шкала освіти CASMIN

Рівень освіти	Опис
1a	Неповна початкова освіта
1b	Повна початкова освіта
1c	Професійне навчання на базі повної початкової освіти (basic vocational qualification)
2a	Неповна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
2b	Неповна середня освіта (academically oriented)
2c_gen	Повна загальна середня освіта (academic orientation)
2c_voc	Повна загальна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
3a	Нижчий рівень вищої освіти (Lower tertiary education): менш тривала практично орієнтована освіта (диплом технічного коледжу, диплом соціального працівника чи неуніверситетський педагогічний диплом)
3b	Повна вища освіта (Higher tertiary education): традиційна академічно орієнтована університетська освіта

У нашому дослідженні для респондентів та їхніх батьків освіта визначалася як найвища досягнута на момент опитування з роз-

різненням чотирьох основних рівнів: 1abc – неповна середня освіта, у тому числі професійно-технічна; 2ab – повна середня освіта, у тому числі професійно-технічна; 3a – неповна вища освіта (до 1996 року середня спеціальна) та базова вища освіта (бакалавр); 3b – повна вища освіта (спеціаліст, магістр).

2.2. Освітня кваліфікація та престиж заняття

У більшості національних досліджень у рамках міжнародного порівняльного проекту [3] використовувались дані про престиж професій, отримані за допомогою національних шкал престижу, Швейцарія та Швеція послуговувалися Міжнародною шкалою престижу професій Д. Треймана, Австралія, Франція, Тайвань і США – шкалами соціально-економічного статусу, які зазвичай мають більшу кореляцію з освітою, ніж престиж. Оскільки в нашому розпорядженні не було репрезентативних даних про престижність широкого кола професій в Україні, ми, як зазначалося вище, скористалися міжнародною шкалою Д. Треймана, індекс престижу за якою обчислювався за допомогою схеми перекодування значення ISCO, яку запропонував Г. Ганзебум [4].

Оскільки, за міжнародними дослідженнями, престиж професії найбільше залежить від рівня освіти та доходу, доречно було перевірити на українських даних існування вказаних закономірностей. Зазвичай інформацію про рівень доходу важко отримати від усіх респондентів, і на результати вимірювання впливають безліч суб'єктивних чинників – небажання повідомляти про себе чутливі дані, округлення грошових сум, нездатність пригадати точні показники, свідоме викривлення інформації (завищення або заниження).

Для отримання даних про доходи респондентам ставили декілька запитань. На перше з них («Яким був розмір Ваших місячних доходів від Вашої основної діяльності в лютому 2007 року (якщо необхідно, укажіть приблизну суму)»), 32,1 % респондентів відповіли, що не отримували доходів, 5 % не знали цієї суми, 6,1 % не дали відповіді. Двом останнім категоріям респондентів ставилося додаткове запитання «Ви б нам дуже допомогли, якби сказали, якими приблизно були Ваші доходи» і пропонували обрати одну з категорій (див. таблицю 2.4).

Таблиця 2.4. Оцінка середнього значення в категорії доходу

Категорія	Оцінка
Менше 200 грн	100
200 – 400 грн	300
400 – 600 грн	500
600 – 800 грн	700
800 – 1000 грн	900
1000 – 1500 грн	1250
1500 – 2000 грн	1750
2000 – 3000 грн	2500
3000 – 4000 грн	3500
4000 – 5000 грн	4500
5000 – 6000 грн	5500
Більше 6000 грн	32350

Для обчислення зведеної оцінки рівня доходу категорію замінювали на значення середини інтервалу, а для першої та останньої категорій використовували середню оцінку зарплати по ринку (тобто, для тих, хто вказав на перше запитання дохід менше 200 гривень, у середньому дохід становить 100 гривень).

На додаток до запитання про доходи від основної діяльності за аналогічною схемою ставилися два запитання про місячні доходи від додаткової діяльності у січні 2007 року. Додаткові доходи мали лише 3,8 % респондентів (від 5 до 10 тисяч гривень). Поєднання інформації з чотирьох запитань дало змогу отримати найкращу оцінку доходів для 64,4 % респондентів. У зв'язку з суттєвою скошеністю розподілу доходів ми брали натуральний логарифм цієї величини, оскільки більшість процедур параметричного статистичного аналізу вимагають нормальності розподілу змінних.

Проведений кореляційний аналіз засвідчив, що між показником престижу професії за Д. Трейманом та рівнем доходу існує дуже слабкий зв'язок: $r = 0,056$ ($p < 0,01$). Цей факт суперечить численним міжнародним даним і може інтерпретуватися декількома способами: 1) дані про дохід є невалідними через об'єктивні обставини та якість методики; 2) показник престижу, вирахований за американськими нормами, не є адекватним для вимірювання соціальної позиції індивіду у перехідному суспільстві; 3) цей зв'язок відбиває реальний стан справ в Україні – престиж професії базується на уявленні громадян про соціальну позицію представників цієї професійної групи у минулому або в майбутньому, але не відбиває сучасних реалій.

Зв'язок рівня освіти та класової належності з рівнем доходу також є досить слабким (див. таблиці 2.5 і 2.6.)

Таблиця 2.5. Залежність логарифма доходу від рівня освітньої кваліфікації

Освіта CASMIN	Середнє (логарифм)	Середнє (гривня)	Стандартне відхилення	N
1. 3b	6,85	947,85	0,56	796
2. 3a	6,64	763,50	0,55	649
3. 2c_voc	6,68	793,16	0,53	503
4. 2c_gen	6,54	690,91	0,65	337
5. 2b	6,71	822,10	0,59	112
6. 2a	6,79	885,14	0,57	44
Загалом	6,71	819,39	0,58	2441

Примітка. Коефіцієнт детермінації = 0,036, $p < 0,001$.

Таблиця 2.6. Залежність логарифма доходу від класової позиції

Клас EGP	Середнє (логарифм)	Середнє (гривня)	Стандартне відхилення	N
I	6,85	941,45	0,54	340
II	6,73	834,64	0,55	573
IIIa	6,52	678,50	0,54	522
IIIb	6,92	1013,03	0,77	29
IVa	7,09	1194,21	0,71	48
IVc	6,63	759,41	0,74	10
VI	6,86	955,72	0,54	530
VIIa	6,69	801,47	0,53	417
VIIb	6,45	630,09	0,55	57
Разом	6,72	832,52	0,57	2526

Примітка: Коефіцієнт детермінації = 0,058, $p < 0,001$. Дані наведено по всіх окремих класах схеми EGP, окрім V, представників якого не було в проаналізованих масивах. Надалі використовуватимемо скорочену класифікацію EGP.

Отже, за наявними даними про дохід можна твердити, що рівень освіти та класова позиція суттєво не впливають на офіційний рівень доходу громадян, які переходять від освіти до роботи. Проте існує досить виразна залежність між освітньою кваліфікацією та самим фактом отримання доходу від основної діяльності (див. таблицю 2.7).

Таблиця 2.7. Отримання доходу залежно від рівня освіти

	Освіта CASMIN													
	3b		3a		2c_voc		2c_gen		2b		2a		1ab	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Не отримує доходу	183	18,7	286	31,0	293	36,8	309	48,0	133	53,4	38	45,0	2	100,0
Отримує дохід	792	81,3	637	69,0	502	63,2	335	52,0	116	46,6	46	55,0	0	0,0
Разом	975	100,0	923	100,0	795	100,0	644	100,0	248	100,0	84	100,0	2	100,0

Коефіцієнт зв'язку (V Крамера) становить 0,242 ($p < 0,001$), що вказує на достатньо виражену закономірність: чим вищий рівень освітньої кваліфікації, тим менший відсоток тих респондентів, які не отримують доходу від основної діяльності. Зокрема, у категорії 3b таких лише 18,7 %, тоді як для категорій 2b і 2a він становить уже 53,4 % та 45 % відповідно. Іншими словами, вищий рівень освіти не забезпечує вищої оплати праці, але з більшою ймовірністю гарантує зайнятість та оплату.

Престиж як залежну змінну в нашому випадку можна вважати метричною змінною, незалежну – категоріальною змінною, тому найбільш адекватним методом вивчення взаємозв'язку між ними є загальна лінійна модель (сучасний підхід, який об'єднує множинний регресійний, дисперсійний та коваріаційний аналізи). Загальна лінійна модель базується на таких припущеннях: дані є випадковою вибіркою з генеральної сукупності, в якій дисперсії залежної змінної у всіх категоріях незалежної змінної є однаковими, а залежна змінна має нормальний розподіл (аналіз є достатньо стійким до порушення припущення про нормальність, хоча для цього розподіл має бути симетричним). Для перевірки цього припущення ми застосували критерій однорідності дисперсій Лівена (Levene). Для чоловіків значення F критерію виявилось рівним 30,6 за 5 і 1575 ступенів свободи. Для жінок F критерій дорівнює 41,5 (5 і 1744 ступенів свободи), що дає змогу відкинути нульові гіпотези про рівність дисперсій на рівні статистичної значущості $p < 0,001$. Якщо порівняти стандартні відхилення в таблиці, поданій нижче, стає зрозуміло, що найбільше розсіювання балів як для чоловіків, так і для жінок спостерігається для освітніх рівнів 3a і 3b (див. таблицю 2.8).

Таблиця 2.8. Престиж професії залежно від статі та рівня освіти

Освіта CASMIN	Чоловіки			Жінки		
	середнє	стандартне відхилення	N	середнє	стандартне відхилення	N
3b	0,75	0,94	391	0,99	0,81	586
3a	-0,20	0,79	347	0,13	0,89	518
2c_voc	-0,60	0,53	426	-0,54	0,53	299
2c_gen	-0,78	0,66	273	-0,59	0,67	244
2b	-0,79	0,61	103	-0,69	0,45	75
2a	-0,71	0,58	41	-0,58	0,65	28
Разом	-0,23	0,94	1581	0,16	1,01	1750

Порівняння середніх значень балів за шкалою Треймана дає змогу зробити висновок про те, що жінки мають вищі значення престижності професії в освітніх категоріях 3a, 3b, 2c_gen і в цілому (див. таблицю 2.9).

Таблиця 2.9. Однорідні групи рівнів освіти за престижем професії

Освіта CASMIN	Група 1	Група 2	Група 3
3b	-0,240	-4,033	0,000
3a	-0,334	-5,655	0,000
2c_voc	-0,060	-1,475	0,141
2c_gen	-0,191	-3,196	0,001
2b	-0,100	-1,252	0,212
2a	-0,125	-0,805	0,424
Разом	-0,370	-11,101	0,000

Щодо якості моделі, то для жінок коефіцієнт детермінації виявився рівним 0,426, для чоловіків – 0,395 (обидва статистично значуще відрізняються від 0, $p < 0,001$). Значення параметрів моделі наведено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10. Регресійна модель залежності престижу професії від освітньої категорії для чоловіків та жінок

Освіта CASMIN	Чоловіки	Жінки
Константа	-0,710	-0,580
3b	1,456	1,569
3a	0,505	0,706
2c_voc	0,112	0,044
2c_gen	-0,068	-0,006
2b	-0,083	-0,111
2a	0	0

Значення параметра для категорії 2a (так званої референтної категорії) встановлено нульове як результат обмежень, які накладаються на параметри моделі для того, щоб їх можна було оцінити. Значення інших параметрів показують, наскільки в середньому рівень залежної змінної відрізняється від рівня референтної категорії. Так, від категорії 2a значуще відрізняються лише параметри категорій 3a та 3b.

Якщо подати значення параметрів для жінок і чоловіків, згідно зі способом порівняння даних, наведених у [3, с. 19], графік матиме наступний, типовий для інших країн, вигляд:

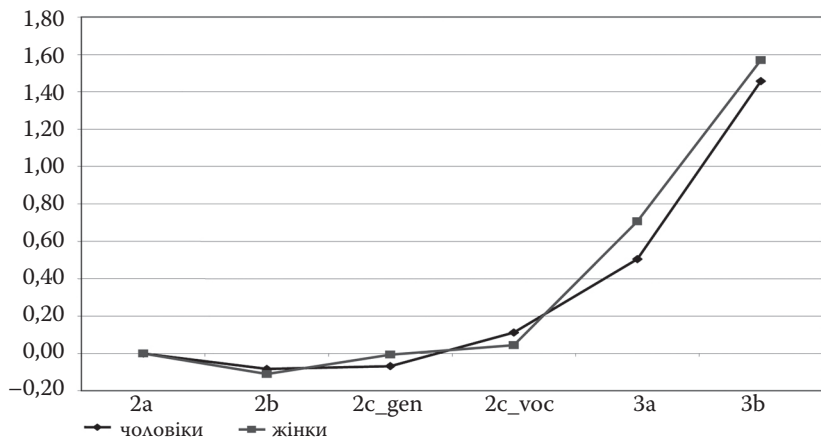


Рисунок 2.1. Значення параметрів впливу освіти на престиж професії для жінок та чоловіків (Україна)

Картина зв'язку між престижністю професії та рівнем освітньої кваліфікації у 12 країнах-учасниках міжнародного порівняльного проекту загалом є подібною з певними відмінностями.

Безпосередньо порівняти результати досліджень в Україні з країнами-учасниками міжнародного проекту неможливо через те, що референтною категорією для останніх слугувала освітня категорія 1ab (неповна і повна початкова освіта), представників якої немає серед респондентів українського опитування. Тому порівняння можна зробити лише нестрого, базуючись тільки на зовнішньому вигляді кривих. По-перше, звертає на себе увагу менший нахил кривої в Україні, що може вказувати на меншу диференціацію престижності різних професій порівняно з іншими країнами. По-друге, в більшості країн престиж зростає поступово, тоді як в Україні крива різко зростає для рівнів 3a і 3b.

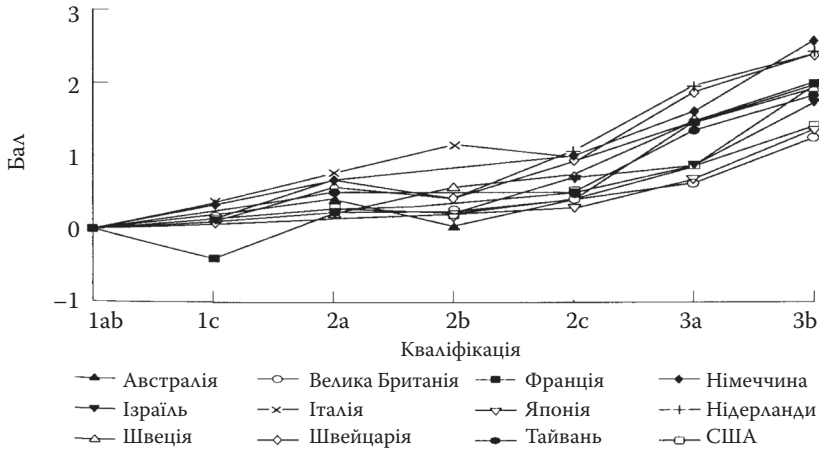


Рисунок 2.2. Значення параметрів впливу освіти на престиж професії для жінок та чоловіків (взято з [3, с.19])

Одним з аспектів порівняльного аналізу є розташування України у спільному просторі, який визначається двома показниками: ефектами впливу рівня освітньої кваліфікації на престиж професії для чоловіків та жінок. Ці дані наведено у таблиці 2.11 для 14 країн світу, у тому числі України.

Таблиця 2.11. Ефекти впливу рівня освіти на престиж професій у 14 європейських країнах

Країна	Жінки	Чоловіки
Австралія	2,21	1,96
Велика Британія	0,97	1,21
Ізраїль	1,66	1,67
Італія	1,88	1,89
Нідерланди	2,07	2,35
Німеччина	2,51	2,53
США	1,37	1,35
Тайвань	1,55	1,80
Україна	1,57	1,46
Франція	1,37	1,88
Швейцарія	2,76	2,33
Швеція	1,87	1,92
Японія	1,36	1,30

Із наведених даних можна зробити такий висновок: в Україні характер впливу освіти на престиж професії є порівняно слабким

і наближається до показників таких країн, як США, Японія та Ізраїль (див. рисунок 2.3, де ці дані наведено у вигляді діаграми розсіювання). При цьому жінки більше виграють від інвестицій у свою освіту в плані підвищення свого престижу порівняно з чоловіками. На думку Мюллера та ін. [3, с. 25], цей вплив визначається відмінностями між країнами за рівнем чотирьох соціетальних змінних. Сила впливу є тим більшою, чим більш стратифікованою, стандартизованою та професійно сфокусованою є система освіти в країні.

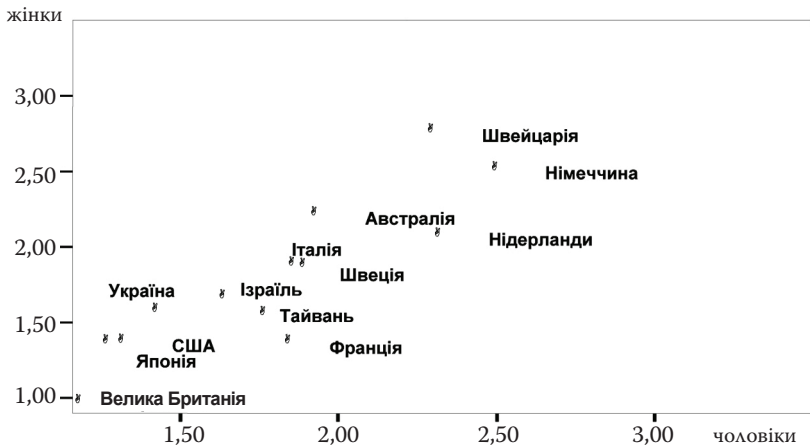


Рисунок 2.3. Діаграма розсіювання ефектів впливу освіти на стандартизований бал престижності професій у жінок та чоловіків

Згідно з гіпотезами Мюллера та ін. [3, с. 10], у стратифікованих системах освіти відмінності між освітніми кваліфікаціями є дуже чіткими і враховуються на ринку праці. Результати, отримані при аналізі українських даних, дають змогу висунути припущення про достатньо слабку стратифікацію освітньої системи України – лише вища освіта має суттєві відмінності від інших рівнів щодо впливу на класову позицію та рівень соціального престижу. Середній рівень професійної специфіки освіти в Україні також призводить до зменшення сили вказаного зв'язку.

2.3. Освітня кваліфікація та зайнятість

В обох аналізованих нами дослідженнях респондентам пропонували заповнити календар, позначаючи для кожного місяця в період з січня 2001 року по грудень 2007 року свою ситуацію із зайнятіс-

ттю після першого припинення навчання (при цьому респонденти могли обирати один чи кілька варіантів – див. таблицю 2.12). Оскільки для більшості місяців спостерігалася значна частка не-відповідей, як базовий період опису було обрано січень 2007 року як часову точку, що мала найбільшу кількість даних та була наближеною до дати проведення опитування.

Таблиця 2.12. Зайнятість молодих чоловіків та жінок станом на січень 2007 року

	Жінки		Чоловіки		Разом	
	N	%	N	%	N	%
Оплачувана робота в якості офіційного співробітника	981	43,4	1038	55,7	2018	49,0
Оплачувана робота в якості неофіційного співробітника	213	9,4	305	16,4	518	12,6
Оплачувана робота на себе (самозайнятість)	30	1,3	94	5,0	124	3,0
Оплачувана робота в сімейному бізнесі	4	0,2	9	0,5	12	0,3
Волонтерська або інша неоплачувана робота	3	0,1	2	0,1	5	0,1
Безробітний, але шукає роботу	236	10,4	257	13,8	493	12,0
Учень/студент/аспірант	232	10,3	193	10,4	425	10,3
Практика або стажування			2	0,1	2	0,0
Навчання на робочому місці	2	0,1	1	0,0	3	0,1
Домогосподар(ка)	153	6,8	12	0,7	165	4,0
Декретна відпустка, відпустка у зв'язку з батьківством	471	20,8	2	0,1	473	11,5
Військова або альтернативна служба			15	0,8	15	0,4
Постійна непрацездатність або тривала хвороба	7	0,3	14	0,8	21	0,5
Безробітний і не шукає роботу	48	2,1	33	1,7	80	1,9
Інше	4	0,2	4	0,2	8	0,2
Немає відповіді	5	0,2	6	0,3	11	0,3

Примітка: респонденти могли обирати кілька варіантів, тому сума по стовпчиках не дорівнює 100 %. Через округлення вагових коефіцієнтів сума частот по жінках та чоловіках може відрізнятись від загальної кількості респондентів.

Як і в інших країнах, для молодих чоловіків найважливішою причиною перебування поза ринком праці є продовження навчання (10,4 % респондентів), а для молодих жінок – декретна відпустка

(20,8 %). Серед тих, хто продовжував навчання після першого переривання освіти, 24,0 % вже мали повну загальну середню освіту, 13,1 % – неповну середню освіту, а 12,8 % – нижчий рівень вищої освіти.

Як і в більшості інших розвинутих країн, в Україні зайнятість молодих чоловіків перевищує зайнятість жінок. За результатами аналізу об'єднаного масиву даних можна побудувати таблицю сполучення, яка демонструє співвідношення статі та зайнятості (див. таблицю 2.13).

Таблиця 2.13. Зайнятість молодих чоловіків та жінок (січень 2007 року)

	(0) Не працюють		(1) Працюють		Разом	
	N	%	N	%	N	%
(0) Жінки	1027	45,6	1225	54,4	2252	100,0
(1) Чоловіки	417	22,5	1435	77,5	1852	100,0
Разом	1444	35,2	2660	64,8	4104	100,0

На основі наведеної таблиці розглянемо декілька простих, але важливих статистичних показників, які допоможуть інтерпретувати моделі логістичної регресії, що аналізуватимуться нижче.

Перш за все зупинимося на понятті шансу. Шансом у статистиці називають відношення ймовірності того, що подія відбудеться, до ймовірності того, що подія не відбудеться. Наприклад, ймовірність того, що респондент працює, становить для наших даних величину $2660/4104 = 0,648$. Ймовірність того, що не працює, дорівнює, відповідно, $1444/4104 = 1 - 0,648 = 0,352$. Тоді шанс бути зайнятим для будь-якого респондента незалежно від статі обчислюється як $0,648/0,352 = 1,841$.

Для даних із вищенаведеної таблиці шанс того, що респондент чоловічої статі працює, дорівнюватиме $0,775/0,225 = 3,439$, а для респондентів жіночої статі – $0,544/0,456 = 1,192$. Як бачимо, шанси бути зайнятим суттєво вищі для чоловіків. Для вираження цього факту можемо поділити один шанс на інший, щоб дізнатися, у скільки разів він більший: $3,439/1,192 = 2,885$. Іншими словами, шанси працювати для чоловіків майже втричі вищі, ніж для жінок. Таку величину в статистиці називають «відношення шансів» (Odds Ratio). Це дуже важливий показник тісноти зв'язку двох дихотомічних змінних, який відіграє особливу роль у методах аналізу категоріальних даних, насамперед логістичній регресії. Оскільки значення відношення шансів залежить від того, шанс якої групи

стоїть у чисельнику, а якої – в знаменнику, часто використовують натуральний логарифм цього показника, що дає змогу отримати однакові за значенням, але протилежні за знаком оцінки ступеня зв'язку. Так, $\text{LN}(3,439/1,192) = 1,059$, а $\text{LN}(1,192/3,439) = -1,059$. Логарифм відношення шансів дорівнює різниці логарифмів цих шансів. Логарифм шансу (log odds) отримав у статистиці назву логіт. У таблиці 2.14 можна побачити, як співвідносяться між собою ймовірності події P, шанс та логіт для певного набору ймовірностей.

Таблиця 2.14. Співвідношення ймовірності, шансу та логіту

P	Q = 1-P	Шанс = P/Q	Логіт = LN(Шанс)
0,1	0,9	0,111	-2,197
0,2	0,8	0,250	-1,386
0,3	0,7	0,429	-0,847
0,4	0,6	0,667	-0,405
0,5	0,5	1,000	0,000
0,6	0,4	1,500	0,405
0,7	0,3	2,333	0,847
0,8	0,2	4,000	1,386
0,9	0,1	9,000	2,197

Як бачимо, логіт дорівнює нулю, коли шанс стає рівним одиниці (тобто якщо ймовірність події становить 0,5). Негативний логіт відповідає подіям, які мають менший шанс статися, позитивний – більший шанс статися.

Логістична регресія, як випливає з назви, тісно пов'язана з логітом. Рівняння простої логістичної регресії має такий вигляд: $\text{ЛОГІТ}(P) = a + bX$. Це означає, що коефіцієнти логістичної регресії вимірюються в шкалі логітів, тобто, логарифма шансів. Іншими словами, якщо побудувати логістичну регресію, в якій залежною змінною буде зайнятість, а незалежною – стать респондента, закодована як дихотомічна змінна (0 – жінки, 1 – чоловіки), то отримаємо такі результати (таблиця 2.15):

Таблиця 2.15. Бінарна логістична регресія (залежна змінна – зайнятість)

	B	Стандартна похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Стать	1,059	0,070	229,868	1,000	0,000	2,885
Константа	0,176	0,042	17,267	1,000	0,000	1,192

Коефіцієнт при змінній «стать» вказує на те, що зі збільшенням змінної на одну одиницю (тобто, при переході від жінок до чоловіків) логіт зросте на 1,059. Відношення шансів можна обчислити, піднісши e (основа натуральних логарифмів) у степінь, яка дорівнює значенню коефіцієнта за незалежної змінної: $EXP(1,059) = 2,885$ (див. останній стовпчик таблиці). Саме це значення ми отримували безпосередньо, обчислюючи відношення шансів працювати для чоловіків та жінок. Відповідно, сам коефіцієнт за незалежної змінної є логарифмом відношення шансів (log odds ratio). Нагадаємо, що його позитивні значення вказують на зростання шансів настання події (в нашому випадку це подія «працювати»), а негативні значення свідчать про зменшення шансів. Значення $EXP(B)$ для константи 1,192 вказує на шанси працювати для жінок. Якщо помножити шанси для жінок на $EXP(1,059)$, отримаємо шанси для чоловіків.

У логістичній регресії, як і в звичайній лінійній, можна використовувати категоріальні предиктори, які мають більше, ніж два значення. Для цього такі предиктори замінюють на набір спеціальних дихотомічних змінних, які отримали назву «фіктивних» (dummy variables). Існують різні варіанти перекодування категоріальних предикторів у набір фіктивних змінних, у цій праці використовується так звана «індикаторна» схема. За такого способу перекодування одну з категорій розглядають як опорну, референтну, а вплив усіх інших категорій на залежну змінну описують у порівнянні з нею. Розглянемо наступну таблицю, в якій наведено складнішу модель, що містить на додаток до статі респондента ще й найвищий здобутий ним рівень освіти. При цьому остання категорія цієї змінної – повна вища освіта – розглядається як референтна (таблиця 2.16).

По-перше, з таблиці дізнаємося, що статистика Вальда для рівня освіти в цілому є статистично значущою на рівні $p < 0,001$, а отже, можна відкинути нульову гіпотезу про те, що здобута освіта не впливає на зайнятість. По-друге, відношення шансів для змінної статі стало ще більшим, ніж у попередній моделі (3,587 проти 2,885), тож шанси працювати у чоловіків порівняно з жінками за однакової освіти збільшуються. По-третє, шанси працювати для респондентів, які мають неповну середню освіту, порівняно з тими, хто має повну вищу, є найменшими. Цікаво, що різниця у шансах є мінімальною для тих, хто не вказав свою освіту (при цьому рівень значущості 0,320 перевищує звичайний поріг у 0,05, отже нульову гіпотезу про рівність шансів із референтною групою не можна відки-

дати). Можна зробити висновок, що ця категорія респондентів, скоріше за все, має повну або неповну вищу освіту. Шанси працювати для респондентів із нижчим рівнем вищої освіти удвічі менші, ніж для тих, хто має повну вищу освіту. Відсоток та кількість працюючих жінок і чоловіків залежно від найвищого рівня освіти наведено у таблиці 2.17.

Таблиця 2.16. Бінарна логістична регресія з двома предикторами (залежна змінна – зайнятість)

	В	Стандартна похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Стать	1,277	0,075	289,95	1	0,000	3,587
Рівень освіти			290,07	6	0,000	
Немає даних	-0,343	0,344	0,99	1	0,320	0,710
Неповна середня освіта + ПТУ	-1,450	0,240	36,60	1	0,000	0,234
Неповна середня освіта	-1,889	0,153	151,77	1	0,000	0,151
Повна загальна середня освіта	-1,572	0,112	196,57	1	0,000	0,208
Повна загальна середня освіта + ПТУ	-1,236	0,109	129,09	1	0,000	0,291
Нижчий рівень вищої освіти	-0,665	0,102	42,86	1	0,000	0,514
Константа	0,974	0,078	156,64	1	0,000	2,648

Примітка: референтна категорія для рівня освіти – повна вища освіта.

Таблиця 2.17. Зайнятість чоловіків та жінок залежно від рівня освіти

Найвищий здобутий рівень освіти	Жінки		Чоловіки		Разом	
Немає даних	16	59,8 %	24	92,7 %	39	76,0 %
Неповна середня освіта + ПТУ	14	35,7 %	35	71,0 %	49	55,7 %
Неповна середня освіта	40	31,4 %	76	56,3 %	116	44,2 %
Повна загальна середня освіта	136	37,5 %	205	64,0 %	341	50,0 %
Повна загальна середня освіта + ПТУ	154	41,9 %	333	74,7 %	486	59,9 %
Нижчий рівень вищої освіти	381	58,2 %	351	82,1 %	732	67,7 %
Повна вища освіта	484	71,6 %	411	92,0 %	896	79,7 %

Аналіз даних цієї таблиці підтверджує зроблені раніше спостереження: зі зростанням рівня освіти збільшується відсоток зайнятих як для чоловіків, та і для жінок (хоча найбільший ефект повна вища освіта має саме для останніх). Шанси працювати завжди вищі у чоловіків незалежно від рівня освіти, а категорія респондентів із неповною середньою освітою + ПТУ вибивається з цієї закономірності, забезпечуючи трохи вищі шанси працевлаштування (особливо

для чоловіків). Проте обсяг вибірки для цієї категорії незначний, що зумовлює більшу похибку оцінки.

На думку В. Мюллера та ін. [3, с. 33], освіта сприяє підвищенню зайнятості жінок, оскільки впливає на очікування вищого доходу від зайнятості порівняно з іншими альтернативами. Проте, за отриманими в нашому дослідженні даними, дохід (принаймні, самозвіт про нього) не відрізняється суттєво для респондентів із різним рівнем освіти. Ми вважаємо, що в Україні сьогодні більш важливим фактором є можливість працевлаштування як така, а не розмір прибутку від роботи.

У розглянутих вище моделях залежна змінна була дихотомічною (працює чи не працює), але статус зайнятості найчастіше визначають за допомогою трьох рівнів: працюють, безробітні, поза ринком праці. До останньої категорії у цій праці віднесено респондентів, які для січня 2007 року зазначили, що вони навчаються, займаються господарством, перебувають у декретній відпустці, служать в армії, мають постійну непрацевдатність, є безробітними, що не шукають роботу. При цьому з їхнього числа було виключено тих респондентів, які офіційно чи неофіційно працювали або займалися пошуками роботи.

Для побудови логістичних моделей, в яких залежною змінною є номінальна ознака з кількістю категорій більше двох, використовують мультиноміальну логістичну регресію. На відміну від бінарної логістичної регресії, у залежній змінній обирають одну з категорій, яка інтерпретується як референтна.

Для початку розглянемо просту модель, в якій предиктором статусу зайнятості є лише рівень здобутої освіти. В таблиці 2.18 подано результати сполучення цих двох змінних.

Таблиця 2.18. Рівень освіти та статус зайнятості

Рівень освіти	Працюють		Безробітні		Поза ринком праці	
Повна вища освіта	896	79,7 %	53	4,7 %	175	15,5 %
Нижчий рівень вищої освіти	732	67,7 %	108	9,9 %	242	22,4 %
Повна загальна середня освіта + ПТУ	486	59,9 %	146	18,0 %	179	22,1 %
Повна загальна середня освіта	341	50,0 %	114	16,7 %	227	33,3 %
Неповна середня освіта	116	44,2 %	46	17,5 %	100	38,3 %
Неповна середня освіта + ПТУ	49	55,7 %	19	21,7 %	20	22,6 %
Разом	2620	64,7 %	486	12,0 %	944	23,3 %

Обчислимо за цими даними шанси перебувати поза ринком праці на противагу бути зайнятим для респондентів із вищою освітою. Цей шанс становить $175/896 = 0,195$. Аналогічний шанс для респондентів із неповною вищою освітою та ПТУ дорівнюватиме $20/49 = 0,406$. Таким чином, шанс бути поза ринком праці на противагу зайнятості для респондентів із повною вищою освітою майже вдвічі менший, ніж для тих, хто має неповну середню освіту + ПТУ: $0,195/0,406 = 0,480$. Логарифм відношення шансів дорівнюватиме $-0,734$, що вказує на зменшення шансів бути поза ринком праці для респондентів із повною вищою освітою.

Порівняємо отримані результати з результатами мультиноміальної логістичної регресії. Референтним значенням для залежної змінної виступає категорія «Працюють», для незалежної – «Неповна середня освіта + ПТУ» (таблиця 2.19).

Таблиця 2.19. Мультиноміальна логістична регресія зайнятості залежно від рівня освіти

		В	Стандартна похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Безробітні	Константа	-0,942	0,271	12,119	1	0,000	
	Повна вища освіта	-1,879	0,305	37,941	1	0,000	0,153
	Нижчий рівень вищої освіти	-0,976	0,290	11,352	1	0,001	0,377
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	-0,260	0,287	0,823	1	0,364	0,771
	Повна загальна середня освіта	-0,153	0,291	0,276	1	0,599	0,858
	Неповна середня освіта	0,017	0,322	0,003	1	0,957	1,017
	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		
Поза ринком праці	Константа	-0,901	0,267	11,413	1	0,001	
	Повна вища освіта	-0,734	0,279	6,906	1	0,009	0,480
	Нижчий рівень вищої освіти	-0,205	0,277	0,551	1	0,458	0,814
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	-0,097	0,281	0,118	1	0,731	0,908
	Повна загальна середня освіта	0,495	0,280	3,123	1	0,077	1,640
	Неповна середня освіта	0,758	0,300	6,404	1	0,011	2,134
	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		

Примітка: Референтна категорія залежної змінної – «Працюють». Параметри референтних категорій залежних змінних встановлено як 0.

По-перше, як бачимо в стовпчику EXP(B) для респондентів поза ринком праці з повною вищою освітою відношення шансів дорівнює обчислений вище величині 0,480. По-друге, шанси бути поза ринком праці значущо більші для респондентів із неповною середньою освітою ($p = 0,011$) порівняно з тими, хто має додатково професійну освіту (неповна середня освіта та професійно-технічна), в той час як наявність повної вищої освіти зменшує шанси бути поза ринком праці ($p = 0,009$). По-третє, шанси бути безробітним статистично значущо відрізняються лише для респондентів із нижчою та повною вищою освітою ($p < 0,001$ та $p = 0,001$, відповідно) порівняно з тими, хто має неповну середню освіту та професійно-технічну.

Освітня класифікація – не єдиний чинник, який визначає статус зайнятості. Зазвичай до переліку предикторів вносять додатково стать, вік, регіон проживання, етнічну належність, соціальне походження тощо. Для проведення порівняльного аналізу українських даних із результатами досліджень 13 європейських країн, наведеними у [8], ми побудували логістичні мультиноміальні моделі статусу зайнятості залежно від рівня освіти і соціального походження окремо для жінок та чоловіків. Референтним значенням залежної змінної виступала категорія «Працюють», референтними категоріями для рівня освіти – «Неповна середня освіта + ПТУ», для соціального походження – «Некваліфіковані робітники» (таблиця 2.20).

Для жінок показник відповідності моделі даним (псевдо- R^2 Нейджелкерка) становить 0,111, обидві незалежні змінні статистично значущо пов'язані зі статусом зайнятості (для освіти $p < 0,001$, для соціального походження $p = 0,040$). Проте вивчення значущості відмінності рівнів соціального походження від референтної категорії некваліфікованих робітників свідчить, що для жінок класова належність батьків не впливає на шанси бути безробітним чи перебувати поза ринком праці. Єдиний виняток – це дочки працівників рутинної нефізичної праці, які мають трохи менші шанси бути безробітними (відношення шансів – 0,578, $p = 0,040$).

Що ж до рівня здобутої освіти, то тільки жінки з повною вищою освітою та нижчим рівнем вищої освіти мають значущо менші шанси бути безробітними чи перебувати поза ринком праці, порівняно з респондентами, які мають неповну середню освіту (з ПТУ). На рисунку 2.4 подано величину впливу кожного освітньо-кваліфікаційного рівня порівняно з найнижчим на логарифм відношення шансу бути поза ринком праці до шансу працювати.

Таблиця 2.20. Залежність статусу зайнятості від рівня освіти та соціального походження для жінок

		В	Стандартна похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Безробітні	Константа	-0,453	0,466	0,949	1	0,330	
	Повна вища освіта	-2,105	0,494	18,138	1	0,000	0,122
	Нижчий рівень вищої освіти	-1,223	0,476	6,593	1	0,010	0,294
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	-0,260	0,479	0,295	1	0,587	0,771
	Повна загальна середня освіта	-0,296	0,481	0,377	1	0,539	0,744
	Неповна середня освіта	-0,438	0,549	0,636	1	0,425	0,645
	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		
	Немає даних про соціальне походження	0,050	0,222	0,050	1	0,823	1,051
	Службові класи	-0,386	0,243	2,523	1	0,112	0,680
	Працівники рутинної нефізичної праці	-0,548	0,267	4,220	1	0,040	0,578
	Дрібні власники та самозайняті	-0,291	0,201	2,087	1	0,149	0,748
	Некваліфіковані робітники	0			0		
Поза ринком праці	Константа	0,146	0,373	0,153	1	0,696	
	Повна вища освіта	-1,243	0,379	10,773	1	0,001	0,289
	Нижчий рівень вищої освіти	-0,745	0,377	3,907	1	0,048	0,475
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	-0,225	0,385	0,341	1	0,559	0,799
	Повна загальна середня освіта	0,034	0,384	0,008	1	0,930	1,035
	Неповна середня освіта	0,412	0,416	0,982	1	0,322	1,510
	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		
	Немає даних про соціальне походження	0,227	0,152	2,223	1	0,136	1,255
	Службові класи	-0,073	0,145	0,255	1	0,614	0,929
	Працівники рутинної нефізичної праці	0,224	0,151	2,212	1	0,137	1,251
	Дрібні власники та самозайняті	-0,118	0,133	0,791	1	0,374	0,888
	Некваліфіковані робітники	0			0		

На жаль, відсутність в аналізованих масивах представників найнижчого освітньо-кваліфікаційного рівня не дає можливості безпосередньо порівняти дані України з іншими європейськими країнами, але загальний вигляд ламаної лінії збігається з закономірностями

більшості країн (див. рисунок 2.5). Найчастіше закономірність зв'язку має лінійний характер, але для таких країн, як Франція та Італія середня освіта з професійною складовою підвищує шанси бути зайнятим навіть відносно вищих рівнів освіти.

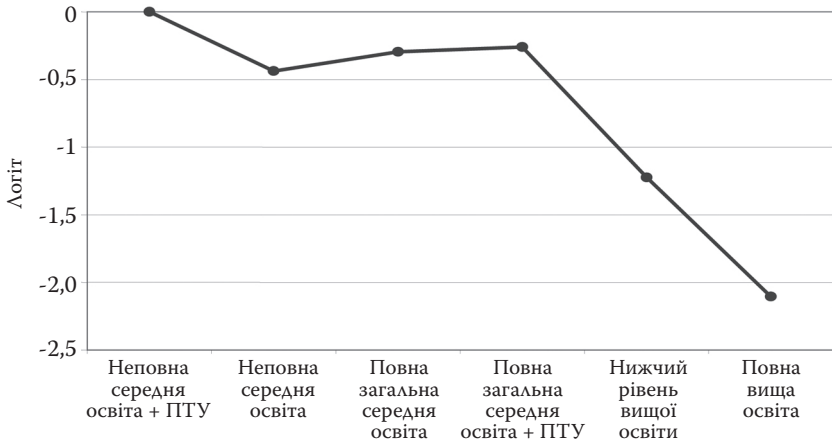


Рисунок 2.4. Логіт-ефекти освітньо-кваліфікаційних рівнів на шанси бути поза ринком праці для жінок

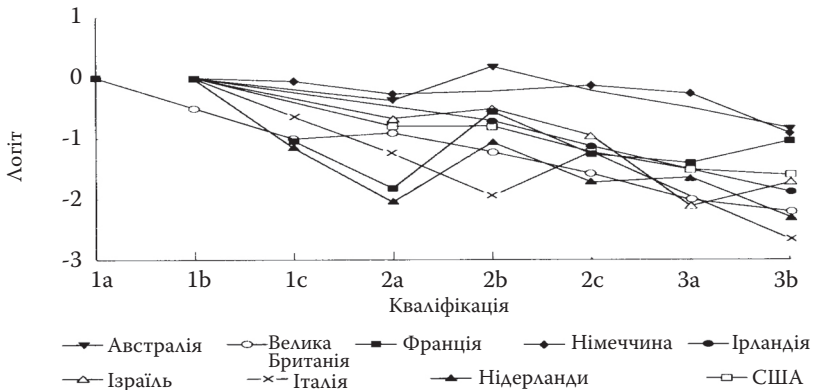


Рисунок 2.5. Логіт-ефекти освітньо-кваліфікаційних рівнів на шанси бути поза ринком праці для жінок (взято з [3, с. 35])

Мультиноміальна логістична модель для чоловіків має певні відмінності. По-перше, ступінь її відповідності даним є трохи вищим (псевдо- R^2 Нейджелкерка дорівнює 0,126), що свідчить про тісніші

зв'язки. По-друге, соціальне походження для чоловіків справляє статистично більш значущий вплив на зайнятість ($p < 0,001$).

Відсутність даних про соціальне походження статистично значущо збільшує шанси чоловіків бути поза ринком праці ($p = 0,001$), як і походження з сім'ї працівників рутинної нефізичної праці ($p = 0,038$). Походження з сім'ї представників службових класів знижує шанси бути безробітним для чоловіків ($p = 0,043$).

Щодо освіти, то тільки повна вища освіта та нижчий рівень вищої освіти забезпечують менші шанси бути безробітним для чоловіків. Будь-який освітньо-кваліфікаційний рівень не впливає на шанси бути поза ринком праці (див. таблицю 2.21).

Таблиця 2.21. Залежність статусу зайнятості від рівня освіти та соціального походження для чоловіків

		В	Стандарт- на похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Безробітні	Константа	-1,165	0,351	11,032	1	0,001	
	Повна вища освіта	-1,608	0,408	15,555	1	0,000	0,200
	Нижчий рівень вищої освіти	-0,788	0,377	4,377	1	0,036	0,455
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	-0,292	0,365	0,640	1	0,424	0,747
	Повна загальна середня освіта	-0,117	0,374	0,099	1	0,754	0,889
	Неповна середня освіта	0,257	0,403	0,407	1	0,523	1,294
	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		
	Немає даних про соціальне походження	0,281	0,210	1,791	1	0,181	1,324
	Службові класи	-0,519	0,257	4,097	1	0,043	0,595
	Працівники рутинної нефізичної праці	0,332	0,229	2,102	1	0,147	1,394
	Дрібні власники та самозайняті	-0,050	0,187	0,072	1	0,789	0,951
	Некваліфіковані робітники	0			0		
Поза ринком праці	Константа	-2,639	0,614	18,497	1	0,000	
	Повна вища освіта	-1,082	0,674	2,577	1	0,108	0,339
	Нижчий рівень вищої освіти	-0,027	0,637	0,002	1	0,966	0,973
	Повна загальна середня освіта + ПТУ	0,188	0,632	0,089	1	0,766	1,207
	Повна загальна середня освіта	1,134	0,623	3,311	1	0,069	3,108
	Неповна середня освіта	1,455	0,646	5,076	1	0,024	4,283

Продовження табл. 2.21

		В	Стандарт- на похибка	Вальд	ст. св.	знач.	Exp(B)
Поза ринком праці	Неповна середня освіта + ПТУ	0			0		
	Немає даних про соціальне походження	0,780	0,236	10,925	1	0,001	2,182
	Службові класи	0,320	0,265	1,464	1	0,226	1,377
	Працівники рутинної нефізичної праці	0,579	0,280	4,284	1	0,038	1,784
	Дрібні власники та самозайняті	-0,493	0,286	2,976	1	0,084	0,611
	Некваліфіковані робітники	0			0		

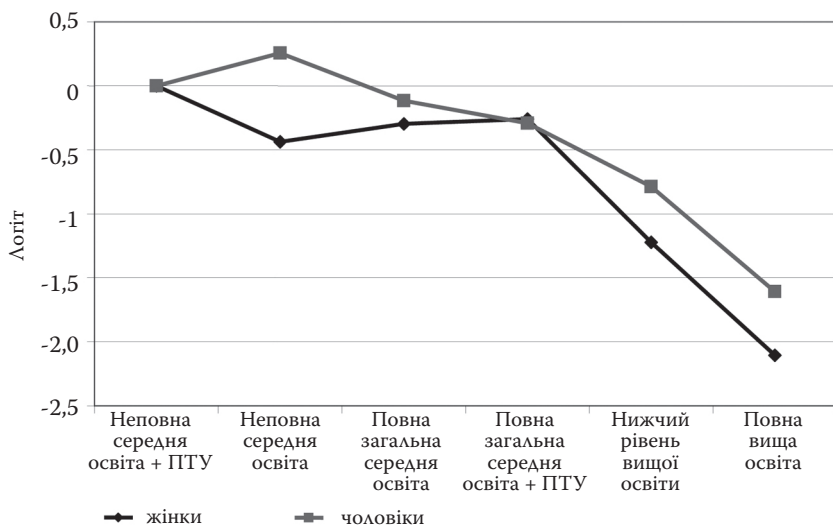


Рисунок 2.6. Логіт-ефекти освітньо-кваліфікаційних рівнів на шанси бути безробітним для чоловіків та жінок (Україна)

2.4. Освітня кваліфікація та соціальний клас входу на ринок праці

Зв'язок між соціальним класом, до якого потрапляє респондент після завершення освіти, та здобутою ним/нею освітою у міжнародному порівняльному дослідженні [3] аналізується за допомогою мультиноміальної логістичної регресії: порівнюються логарифм шансу

увійти на ринок в категорії I+II з шансами потрапити до найнижчого класу (VII). Незалежними змінними в моделі виступали освітня кваліфікація, контрольована індикаторами соціального походження (найчастіше за все освіта та професійна належність батьків) (рисунки 2.7 та 2.8).

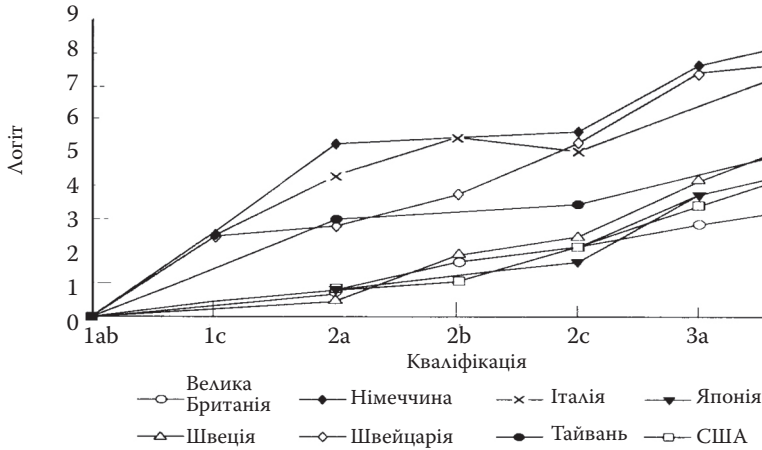


Рисунок 2.7. Ефекти у логітах входження у класи I+II порівняно з класом VII (чоловіки) (взято з [3, с. 24])

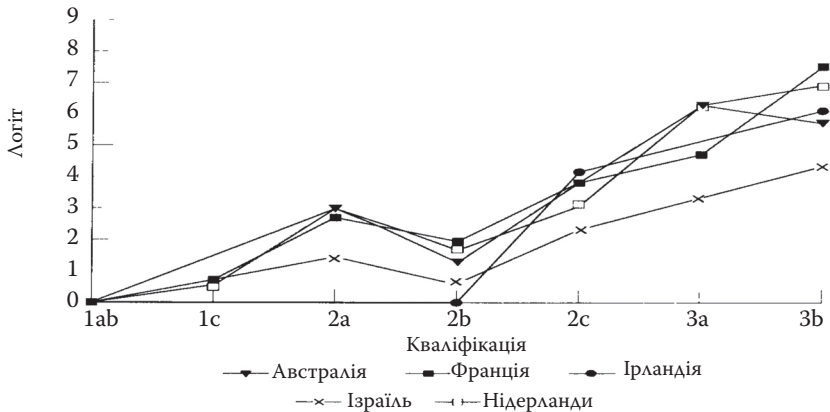


Рисунок 2.8. Ефекти у логітах входження у класи I+II порівняно з класом VII (жінки) (взято з [3, с. 24])

Аналогічний аналіз, проведений для українських даних, дав такі результати (контролюючою змінною виступав найвищий освітній рівень, здобутий батьком респондента).

Для чоловіків модель мала показник якості (псевдо- R^2 Нейджелкерка), що дорівнював 0,428. Як освітній рівень респондента, так і його батька був значущим ($p < 0,01$). Коефіцієнти для частини моделі для класів I+II наведено нижче (таблиця 2.22).

Таблиця 2.22. Мультиноміальна модель залежності класової належності (службові класи) першої роботи від рівня освіти (чоловіки)

Освіта CASMIN	Коефіцієнт	Значущість
Константа	-1,687	0,11
3b	4,714	0,00
3a	2,160	0,04
2c_voc	-0,298	0,79
2c_gen	0,099	0,93
2b	-0,090	0,94
2a	0	.

Для жінок модель мала показник якості (псевдо- R^2 Нейджелкерка), що дорівнював 0,420. Освітній рівень і респондентки, і її батька був значущим ($p < 0,001$ та $p < 0,05$ відповідно). Коефіцієнти для частини моделі для класів I+II наведено нижче (таблиця 2.23).

Таблиця 2.23. Мультиноміальна модель залежності класової належності (службові класи) першої роботи від рівня освіти (жінки)

Освіта CASMIN	Коефіцієнт	Значущість
Константа	0,830	0,400
3b	4,540	0,000
3a	2,283	0,012
2c_voc	-0,080	0,933
2c_gen	-0,686	0,470
2b	-0,899	0,445
2a	0	

Знову, як і в попередніх випадках, освітні категорії 1ab були мало наповненими як для респондентів, так і для їхніх батьків, тому ці дані довелося вилучити з аналізу. Через брак респондентів у цих категоріях безпосереднє порівняння з даними по інших країнах є неможливим, але певні загальні висновки все ж таки можна зробити. По-перше, спостерігається дивне падіння ймовірності потрапити до класів I+II респондентів освітньої категорії 2c_voc для чоловіків та 2c_gen і 2b для жінок (хоча відмінність цих величин від рефе-

рентної категорії є незначущою). Поясненням цього ефекту може бути обрання як референтної категорії не 1ab, а 2a, що призводить до загального зниження ламаної лінії залежності. По-друге, лише освіта в категоріях 3b та 3a значущо збільшує шанси респондента після її отримання потрапити до класів I+II. По-третє, загальна картина впливу освіти є майже однаковою для жінок та чоловіків. По-четверте, ступінь зв'язку між класом належності та рівнем освіти в Україні є близьким до залежності, яка існує в США, Великій Британії та Швеції. Тобто, рівень освіти не є таким визначним чинником класової мобільності, як у Німеччині чи Швейцарії.

2.5. Конструювання індексу вмінь

Рівень освіти – формальний показник обсягу здобутих знань та вмінь, який лише опосередковано пов'язаний з їхньою якістю. Якщо в людини немає досвіду роботи, роботодавець змушений орієнтуватися перш за все на здобутий претендентом диплом, але все частіше компанії для відбору використовують спеціальні тести, які вимірюють рівень спеціальних і загальних умінь та навичок (оперувати інформацією, числами, робити висновки тощо). Дослідження, проведене на замовлення Світового банку, містило низку запитань, призначених для вимірювання самооцінки по декількох таких загальних показниках. Ми поставили перед собою завдання на основі цих індикаторів розробити інтегральний показник рівня загальних умінь та навичок і перевірити його валідність.

Більшість індексів у соціологічній літературі побудовані як інтегральні показники – прості або зважені суми, що базуються на декількох змінних-індикаторах. Для розробки таких показників використовують багатовимірні статистичні методи – множинну регресію та факторний аналіз. Саме останній набув найбільшого поширення як техніка для побудови вимірювальних інструментів. Проте в основі цього методу лежить низка припущень, які роблять його не зовсім адекватним щодо природи тих даних, які найчастіше соціолог отримує в емпіричному дослідженні. Зокрема, припускають, що всі змінні, які аналізуються, мають щонайменше інтервальну шкалу вимірювання. Не варто й казати, що найчастіше соціолог оперує змінними, які належать до категоріальних – номінальних або порядкових. Якщо метричні змінні й зустрічаються, то не факт, що цей рівень зберігається щодо конструкту, який підлягає вимірю-

ванню. Приміром, загальну кількість років, витрачених респондентом на навчання, часто вважають показником його освіченості. Змінні, виміряні як час, зазвичай вважають метричними за замовчанням. Однак якщо поставити питання про те, чи можна порівнювати різні часові проміжки з погляду вираженості вимірюваної якості – освіченості, то слід зробити висновок, що цей показник має не більше, ніж порядкову шкалу. Рівень освіченості, який людина отримує, навчаючись три роки у початковій школі, не дорівнює освіченості після трьох років навчання у ВНЗ. Окрім того, в більшості питань соціологічної анкети наявні мета-значення, як-от «важко сказати» та «немає відповіді», які варто було б також розмістити на шкалі вимірювання ознаки, але дослідник не має підстав це робити.

Друге припущення стосується характеру зв'язків між змінними. Факторний аналіз виходить з існування лінійних зв'язків. По-перше, про лінійність ми можемо говорити лише тоді, коли справедливим є перше припущення. По-друге, реальні змінні найчастіше мають більшою чи меншою мірою складніші залежності між собою.

Третє припущення факторного аналізу стосується характеру розподілу змінних. Для того, щоб робити на його основі висновки, які можна поширити на генеральну сукупність, дані повинні мати багатовимірний нормальний розподіл. Ця вимога також дуже рідко виконується на практиці навіть для обмеженої кількості метричних ознак.

Метод, який дає змогу створювати інтегральні показники й при цьому обходити вказані припущення, розробила група голландських статистиків, які писали під спільним псевдонімом Альберт Гіфі [5]. В основі цього загального підходу, який отримав назву «оптимальне шкалювання», лежать більш реалістичні для соціальних науковців припущення про категоріальний характер змінних та можливість відтворення нелінійних зв'язків між ними в процесі так званої «оптимальної квантифікації», або «оцифровки». В цьому підході питання про шкалу вимірювання дещо змінює своє спрямування. Дослідник має право обирати для змінної будь-який рівень вимірювання, виходячи з власних потреб, і вивчати наслідки прийнятих припущень. Наприклад, оголошуючи змінну порядковою, він тим самим накладає певні обмеження на приписування чисел категоріям: збільшення коду категорії має супроводжуватися й зростанням приписаного їй числа. Тій самій змінній можна приписати номінальний рівень вимірювання, тоді категорії можуть отримувати

будь-які квантифікації без жодних обмежень. При цьому досягають зазвичай і більшої відповідності моделі даним. Якщо ж при цьому порушується порядок слідування категорій, то це дає підставу переглянути інтерпретацію змінної.

У результаті оптимальної квантифікації (оцифровки) значення категоріальних змінних (по суті – довільно обрані мітки категорій) замінюють на числа в такий спосіб, щоб досягти якомога більшої міри пояснення квантифікованих змінних. Після заміни категоріальних значень числами змінні (навіть номінальні) можуть мати всі ознаки метричних змінних, і для них стає можливим обчислення таких показників, як, наприклад, дисперсія. Основне завдання одного з методів оптимального шкалювання – категоріального аналізу головних компонент, обраного в нашому дослідженні для побудови інтегрального показника вмінь, можна сформулювати таким чином: маючи на вході спостережувані змінні різного рівня вимірювання, отримати на виході значно менший набір некорельованих між собою головних компонент, які пояснюють якомога більшу частку спільної варіації квантифікованих вхідних змінних.

Варто зауважити, що в процесі аналізу також певним чином оптимізуються й кореляційні зв'язки між квантифікованими змінними (збільшуються між змістовно однорідними та зменшуються між різнорідними). Якщо всі вхідні змінні вважати метричними, то результати категоріального аналізу головних компонент стають тождесними звичайному аналізу головних компонент, що є дуже привабливою рисою першого, оскільки не втрачається зв'язок між новими та існуючими статистичними методами.

У таблиці 2.24 наведено приклад того, як категоріальний аналіз замінює коди змінної (в цьому випадку це питання «Математичні розрахунки») на числові значення.

Таблиця 2.24. Приклад квантифікації категоріальної змінної

Категорія	Код	Квантифікація
Погані	1	-1,123
Непогані	2	-0,575
Добрі	3	0,227
Дуже добрі	4	1,251
Відмінні	5	2,502

Як бачимо, після проведеного аналізу стає можливим порівнювати відстані між окремими категоріями: дистанція між відповідя-

ми «Відмінні» та «Дуже добрі» є найбільшою, тоді як категорії «Погані» та «Непогані» розташовані одна від одної на найменшій відстані. Подібні твердження щодо неперекодованих категорій не мали сенсу, адже значення для категорій було обрано довільно, виходячи просто зі зручності введення даних. Якщо побудувати діаграму, на якій вхідні та вихідні значення змінної співвіднесені між собою, стане очевидним, що цей аналіз призводить до нелінійних перетворень даних (хоча в цьому випадку ця лінійність і не є вираженою).

Якщо розглянути кореляції між компонентами індексу вмінь до перетворень (нижня під-діагональ кореляційної матриці) та після квантифікації (верхня над-діагональ – виділена жирним шрифтом), то впадає в очі, що деякі зв'язки зменшилися (користування комп'ютером та створення текстів – впала з 0,605 до 0,519), а інші зросли (усна комунікація та вирішення нових проблем – зросла з 0,691 до 0,708) (див. таблицю 2.25). Цей факт абсолютно зрозумілий, оскільки користування комп'ютером можна вважати складним умінням, яке частково пояснюється іншим фактором (що добре видно на діаграмі навантажень).

Таблиця 2.25. Кореляції між змінними до та після квантифікації

Навички	КК	СТ	УК	ВП	МР
Користування комп'ютером (КК)		0,519	0,414	0,395	0,442
Створення текстів (СТ)	0,605		0,710	0,606	0,563
Усна комунікація (УК)	0,498	0,701		0,708	0,574
Вирішення нових проблем (ВП)	0,488	0,599	0,691		0,599
Математичні розрахунки (МР)	0,528	0,550	0,561	0,577	

Результати категоріального аналізу головних компонент дуже схожі на матрицю навантажень звичайного факторного аналізу. Кожну вісь (головну компоненту) можна вважати інтегральною змінною, яка узагальнює вихідні ознаки. Величина та знак навантаження вказують на силу і напрямок зв'язку між квантифікованою змінною і так званим об'єктним балом (тобто, значенням компоненти у респондента). Як бачимо з таблиці 2.26, на першу вісь навантажуються всі змінні з суттєвими значеннями. Друга вісь має велике навантаження лише одного вміння – користування комп'ютером. Таким чином, можна стверджувати, що виділено одну загальну компоненту, яка пояснює зв'язки всіх застосованих індикаторів. Друга вісь має стосунок до особливої частини навичок користування комп'ютером, пов'язаної зі спеціальними технічними знаннями.

Таблиця 2.26. Матриця навантажень умінь на перші дві компоненти (вісі)

Навички	Вісь 1	Вісь 2
Користування комп'ютером	0,693	0,772
Створення текстів	0,867	0,008
Усна комунікація	0,865	-0,264
Вирішення нових проблем	0,829	-0,304
Математичні розрахунки	0,797	-0,077

У кожної виділеної компоненти є особлива характеристика, так зване власне значення, яке показує, наскільки успішно відбулось узагальнення змінних. Сума власних значень по всіх компонентах дорівнює кількості змінних, тому часто впливовість компонент виражають як частку варіації всіх змінних, ділячи власне значення на кількість змінних. Як бачимо з таблиці 2.27, перша компонента пояснює майже всю варіацію змінних, тоді як на другу припадає менше п'ятої частини.

Таблиця 2.27. Характеристики компонент

Вісь	α Кронбаха	Пояснена варіація	Частка варіації
1	0,872	3,303	81,2
2	-0,388	0,764	18,8
Разом	0,943	4,068	100,0

Ще один показник, за яким можна робити висновок про суттєвість виділених компонент, – коефіцієнт α Кронбаха, який при розробці вимірювальних шкал є показником їхньої надійності (внутрішньої узгодженості індикаторів). Як бачимо, й цей коефіцієнт вказує на перевагу першої компоненти над другою, у якій значення надійності є суттєво нижчим прийнятої границі у 0,65.

Навантаження змінних на компоненти можна подати також у вигляді графіка, де горизонтальна і вертикальна вісі відповідають першій та другій компоненті, а навантаження змінної є її координатами у просторі компонент. Косинус кута між векторами дорівнює кореляції Пірсона між квантифікованими змінними. Тобто, чим ближче вектори один до одного, тим сильніша позитивна кореляція. Якщо ж вектори перпендикулярні, змінні не корелюють між собою. Якщо вектори протилежно спрямовані, кореляція є від'ємною. Довжина вектора вказує на якість підгонки моделі до даних. Таким чином, найтісніший зв'язок комп'ютерних навичок спостерігаємо з умінням створювати тексти, що є цілком логічним. Також можна

помітити, що навички розпадаються на дві підгрупи. Перша стосується символічної діяльності, яка відбувається за певними правилами (тексти та розрахунки), друга скоріше пов'язана з так званими дивергентними, творчими здібностями.

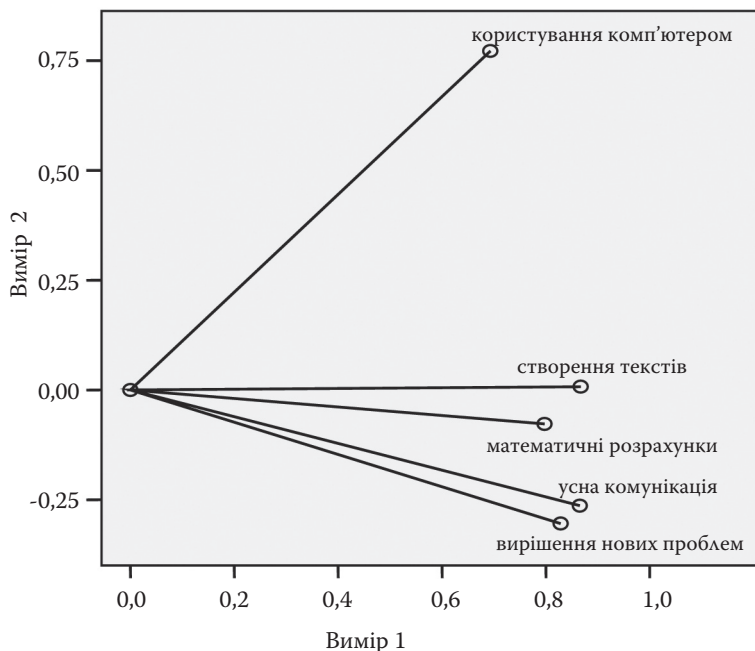


Рисунок 2.9. Діаграма навантажень умінь на дві компоненти

Суми квадратів навантажень допомагають зрозуміти, яку саме частку варіації окремих змінних вдалося пояснити за допомогою виділених компонент. Так, краще за все дві компоненти пояснюють навички користування комп'ютером (щоправда, не зовсім зрозуміло, чому загальне значення перевищує 1,0, можливо проблема полягає у значній кількості пропущених значень).

Найменшою є частка поясненої дисперсії у навички проводити математичні розрахунки, що випливає з специфіки цієї діяльності для цього набору індикаторів. Цілком можливо, що вона б утворила власну компоненту, якщо б до множини індикаторів ми додали близьких до неї за змістом змінних.

Таблиця 2.28. Суми квадратів навантажень умій на компоненти

Змінні	Вісь 1	Вісь 2	Разом
Користування комп'ютером	0,480	0,596	1,077
Створення текстів	0,752	0,000	0,752
Усна комунікація	0,749	0,069	0,818
Вирішення нових проблем	0,686	0,093	0,779
Математичні розрахунки	0,636	0,006	0,642
Разом	3,303	0,764	4,068

Значення компоненти у респондентів (об'єктний бал) є зваженою сумою квантифікованих змінних. Категоріальний аналіз головних компонент дає змогу зберегти об'єктні бали для їхнього використання в інших видах аналізу. Вивчимо зв'язки квантифікованих навичок та двох інтегральних балів, створених на їхній основі. В таблиці 2.29 представлені коефіцієнти кореляції Пірсона. Оскільки вибірка є дуже великою, всі вони є значущими на рівні $p < 0,001$. Найбільшою є кореляція з інтегральним показником навичок та вмій, він сягає величини 0,473.

Таблиця 2.29. Кореляції вмінь та інтегральних показників із престижем професії

Змінна	Бал за Д. Трейманом
Користування комп'ютером	0,369
Створення текстів	0,444
Усна комунікація	0,383
Вирішення нових проблем	0,355
Математичні розрахунки	0,375
Об'єктний бал по вісі 1	0,473
Об'єктний бал по вісі 2	0,065

Звертає на себе увагу величина цих кореляцій – зазвичай в емпіричному дослідженні зв'язки подібної сили між змінними різної природи зустрічаються надзвичайно рідко. Оскільки відомо, що індекс Треймана має тісні зв'язки з рівнем освіти, знайдені кореляції є свідченням валідності обох змінних – і сконструйованого нами інтегрального показника навичок, і показника престижу, розрахованого на основі американських даних.

Проте якщо кореляції окремих складових із показником престижу є майже такі самі за величиною, що й кореляція їхньої зваженої суми, то чи варто взагалі її розраховувати? Відповідь на це запитання міститься у таблиці 2.30 з результатами множинного регресійного аналізу.

Таблиця 2.30. Множинна регресія престижу на квантифіковані навички

Змінна	Бета	t	p
Створення текстів	0,220	6,379	0,000
Користування комп'ютером	0,177	6,670	0,000
Математичні розрахунки	0,108	3,737	0,000
Усна комунікація	0,089	2,699	0,007

Залежною змінною в регресії виступав бал престижності роботи за Д. Трейманом, незалежними – квантифіковані навички. Множинний коефіцієнт кореляції виявився ще вищим ($R = 0,489$). Ско-ригований коефіцієнт детермінації дорівнює 0,237 і є статистично значущим ($p < 0,001$). Як бачимо з таблиці 2.30, чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти, що доводить важливість врахування кожної з них в інтегральному показнику.

Література

1. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / [под ред. С. Макеева]. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
2. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Елена Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / [под ред. Е. Головахи, С. Макеева]. – К. : Институт социологии НАНУ, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
3. From School to Work. A comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations / Ed. by Y. Shavit, W. Muller. – Oxford University Press, 2003. – 550 p.
4. Ganzeboom H. Tools for deriving status measures from ISKO-88 and ISCO-68 [Електронний ресурс] / Harry Ganzeboom's home page. – Режим доступу: <http://home.fsw.vu.nl/hbg.ganzeboom/isko88/index.htm>. – Назва з екрана.
5. Gifi A. Nonlinear Multivariate Analysis / A. Gifi. – Eastbourne : WileyBlackwell, 1990. – 602 p.
6. Goldthorpe J. H. The Social Grading of Occupations. A New Approach and Scale / J. H. Goldthorpe, K. Hope. – Oxford University Press, 1974. – 196 p.
7. Nakao K. Updating Occupational Prestige and Socioeconomic Scores: How the New Measures Measure Up / Keiko Nakao, Judith Treas // Sociological Methodology. – 1994. – Vol. 24. – P. 1–72.
8. Transition from Education to Work in Europe. The Integration of Youth into EU Labour Markets / Ed. by W. Muller, M. Gangl. – Oxford University Press, 2003. – 335 p.

РОЗДІЛ 3. ВИХІД УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ НА РИНОК ПРАЦІ

Входженню молоді на ринок праці передує достатньо тривала фаза допрофесійної соціалізації, важливими агентами якої є освітні заклади. Саме в їхніх межах (зокрема, в закладах професійної освіти) відбувається розподіл індивідів за певними напрямками підготовки, отримання знань та вмінь, необхідних для ефективного здійснення трудової діяльності. В результаті диплом про набуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня є соціальним «експертним висновком» щодо того, яку конкретно позицію може зайняти індивід при входженні на ринок праці для виконання певних професійних завдань.

Водночас, варто зауважити, що в цьому разі ми говоримо лише про загальний механізм взаємодії між ринком праці та освітою. Між тим, існує низка вимог, які висуваються до змісту знань та навичок, що набуваються молодими людьми в освітніх закладах. Вони визначаються специфікою економічних відносин у певному суспільстві, зокрема вимогами до кваліфікації робочої сили, попитом на фахівців певного напрямку підготовки тощо. Так само і наявність чи відсутність фахівців якогось профілю чи рівня підготовки здатна суттєво впливати на розвиток певних галузей економіки. Отже, досліджуючи перехід молоді від навчання до трудової діяльності (зокрема, отримання першої значущої роботи), ми звертаємося не лише до розгляду того, якою є загальна роль освіти у набутті певного статусу на ринку праці, а й до визначення рівня навичок, отриманих у її межах.

3.1. Освіта як передумова виходу молоді на ринок праці

Молодим людям, які припинили безперервне навчання і набувають найрізноманітніших статусів на ринку праці, притаманний

увесь спектр освітньо-кваліфікаційних характеристик, окрім початкової освіти. Зважаючи на описані у першому розділі освітні тенденції, варто очікувати, що рівні освіченості сучасної молоді тягнимо до локалізацій на верхніх щаблях освітньої ієрархії.

Одержаний у межах дослідницького проекту «Перехід від освіти до роботи» розподіл молодих людей за здобутими освітньо-кваліфікаційними рівнями подано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Розподіл молоді за освітньо-кваліфікаційними рівнями

	Початкова освіта	Неповна середня освіта (з ПТУ)	Неповна середня освіта	Повна середня освіта	Повна середня освіта (з ПТУ)	Неповна/базова вища освіта	Повна вища освіта	Немає відповіді	N
Частка осіб, %	0,0 *	2,1	6,3	16,5	19,6	23,1	25,1	7,3	4123

Можемо бачити, що постійне зростання кількості студентів ВНЗ, яке розпочалося в середині 1990-х років, дістає своє відображення в тому, що найпоширенішими освітніми рівнями серед молоді є повна вища освіта (25,1 %) та неповна/базова вища освіта (23,1 %). Слід зауважити, що майже дві третини осіб із неповною вищою освітою – це випускники технічних, медичних, педагогічних, художніх тощо училищ і коледжів (14,9 % всіх респондентів), тоді як особи з базовою вищою освітою (дипломом бакалавра інституту, університету, академії) становлять 8,3 % опитаних. Молодь, яка прагне здобути освіту вищу від середньої, зорієнтована практично однаковою мірою як на неповну, так і повну вищу освіту. При цьому рівень повної вищої освіти представлений переважно спеціалістами (21,8 % з-поміж усіх респондентів проти 3 % магістрів).

Наведені дані переконливо доводять значну цінність вищої освіти для молоді, оскільки найбільш поширена у цій віковій категорії освітня стратегія пов'язана саме з її здобуттям. Однак, звертаючись до розподілу респондентів за видами дипломів у межах освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти, зазначимо, що найбільший відсоток із них має саме дипломи спеціалістів. Порівняно нові освітньо-кваліфікаційні рівні бакалавра та магістра здобула наразі значно менша кількість осіб. Очевидно, перший із зазначених рівнів ототожнюється з незакінченою вищою освітою, а не з коротким

* Відсоток респондентів у цій категорії становить 0,04.

циклом професійної освітньої підготовки, яким він є насправді. Незначне залучення української молоді до навчання на магістерських програмах пояснюється низкою причин. По-перше, цей освітньо-кваліфікаційний рівень, так само, як і попередній, ще не набув масового поширення в нашому суспільстві. Крім того, програми підготовки магістрів та спеціалістів далеко не в усіх ВНЗ мають суттєві розбіжності, тоді як терміни навчання можуть варіювати (що особливо відчутно для навчання за контрактом). І нарешті, навчання у магістратурі нерідко передбачає селекцію студентів (чи то на підставі балів, отриманих під час навчання, чи то через складання іспитів), отже, програми, пов'язані з отриманням кваліфікації спеціаліста, вважаються більш «доступними».

Наведені вище розподіли характеризують загальний рівень освіти опитаної вікової категорії молоді від 15 до 34 років. Однак чи дають вони змогу говорити про поширеність певних освітньо-кваліфікаційних рівнів серед молоді? Навряд чи, оскільки для її визначення варто дотриматися вимоги надання рівної можливості (в даному випадку, звісно, теоретичної) всім респондентам досягти максимально високого рівня за освітньою шкалою *. Враховуючи те, що віком початку навчання в Україні вважається 6 років, тривалість циклу повної загальної середньої освіти становить 11 років ** та циклу отримання повної вищої освіти з дипломом магістра 6 років ***, отримуємо вік 23 роки як такий, коли більшість респондентів отримала вищу освіту. Для точності у розрахунках ми додали до цієї цифри ще два роки. Це пояснюється тим, що, по-перше, до вибірки потрапляли респонденти, які завершили навчання у 2001–2006 роках, а не у 2007 році, коли проводилось опитування (перший із додаткових років). По-друге, певна кількість респондентів народилась наприкінці календарного року, тому почала навчання на рік пізніше одноліток (за роком народження) і мала завершити навчання, фактично, на рік пізніше. Також додавання двох років покриватиме і термін військової служби для чоловіків. Отже, для подальшого

* Ця ж ідея використовується і при розрахунку показника загальної частки залучених до освітнього рівня (Gross Enrolment Ratio, GER) (більш детально про показник у підрозділі 1.1).

** Фактично, сама ідея 11-річного навчання передбачає його початок у 6 років, оскільки навіть у разі переведення частини дітей, які пішли до школи в 7-річному віці, на 11-річне навчання «пропускався» четвертий клас. Тобто закінчення навчання у школі в обох випадках відбувалось у однаковому віці.

*** У цьому разі ми беремо для підрахунку максимальну кількість років навчання за циклом повної вищої освіти, який може включати і дворічну магістратуру.

розгляду відібрано лише вікову когорту народжених у період з 1972 по 1982 роки, тобто тих, хто на момент опитування досяг 25-річного віку. Дані щодо розподілу представників цієї вікової когорти за освітньо-кваліфікаційними рівнями містяться у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2. Рівень освіти української молоді (1972–1982 р. н.)

	Початкова освіта	Неповна середня освіта (з ПТУ)	Неповна середня освіта	Повна середня освіта	Повна середня освіта (з ПТУ)	Неповна/базова вища освіта	Повна вища освіта	Немає відповіді	N
Частка осіб, %	–	0,6	0,6	1,8	9,4	24	52	11,6	1369

Наведені дані увиразнюють ту тенденцію, про яку ми зазначали, звертаючись до попередньої таблиці: найбільш поширена освітня стратегія – та, яка має на меті отримання вищої освіти, причому саме повної вищої освіти: кількість осіб, які мають неповну та базову вищу освіту залишається майже такою ж, як і у загальному розподілі молоді за рівнями освіти, – 24 %. Кількість випускників технічних, медичних, педагогічних, художніх тощо училищ/коледжів становить 15,7 % серед респондентів зі вказаної вікової категорії, а бакалаврів інституту, університету, академії – 8,3 %. Натомість кількість осіб, які мають повну вищу освіту, зросла до 52 %. Ця освітня категорія переважно складається з осіб, які мають диплом спеціаліста, – 45,7 %, власників диплома магістра лише 5,6 %.

Аналіз даних щодо кількості осіб із тих, які вже мають певні документи про освіту і продовжують навчання, засвідчив, що після першого ж припинення навчання більшість респондентів (1972–1982 років народження) тяжіє до того, щоб не повертатись до нього знову (в середньому близько 80 %) *. Водночас, частка респондентів, які поверталися до формальної освіти (як на момент опитування, так і раніше), залежала від їхнього актуального рівня освіти: найменша мотивація до відновлення навчання була в осіб, які закінчили ПТУ та мали повну загальну середню освіту: 84,6 % з них не поверталися до формальної освіти після першого її припинення. Так само й молоді люди, які вже мали атестат про повну загальну серед-

* Під припиненням навчання в цьому разі мається на увазі його завершення або переривання терміном на 1 рік або більше (крім випадків серйозної хвороби, декретної відпустки, військової повинності, академічної відпустки або очікування атестата/диплома, який дав би змогу перейти до навчання на більш високому рівні).

ню освіти, здебільшого (80 %) не поверталися до навчання після виходу на ринок праці. Найвища мотивація до продовження навчання була у тих, хто мав неповну середню освіту (37,5 % респондентів цієї категорії) та неповну середню освіту з професійно-технічною (33,3 % респондентів із цієї категорії). Серед осіб, які мали найвищий рівень освіти – повну вищу, 13,8 % поверталися до її продовження.

Отже, рівень повної загальної середньої освіти дає можливість молодим людям, з одного боку, знайти таку «нішу» на ринку праці, для якої цей рівень є цілком достатнім, а з іншого, очевидно, сам характер зайнятості цих осіб не спонукає їх до підвищення освітнього рівня та відповідного покращення статусу на ринку праці. Про існування певних перспектив для фахівців із високим освітнім рівнем свідчить не така вже й мала частка осіб із повною вищою освітою, які поверталися до продовження освіти. Вона майже не відрізняється серед тих, хто має освітньо-кваліфікаційний рівень магістра (14,4 %) та спеціаліста (13,1 %).

Хоча загалом серед причин повернення до формальної освіти після її переривання респонденти зазначали насамперед усвідомлення важливості освіти (43 % опитаних) та бажання мати диплом (25,4 % опитаних), можемо припустити, що важливість освіти вони розглядають скоріше з інструментального погляду (тобто знову-таки з огляду на необхідність отримати диплом). Так, із цієї категорії осіб лише 5,5 % вважають, що вимоги до роботи, яку вони мають виконувати, є вищими за їхній освітній рівень*.

Встановивши зорієнтованість більшої частини вікової когорти 1972–1982 років народження на отримання вищої освіти, ми зафіксували достатньо цікаву тенденцію: попри наявність зв'язку між рівнем освіти та віком респондента (χ^2 значущий на рівні $p < 0,001$, $V = 0,122$ значущий на рівні $p < 0,001$), все ж не спостерігається постійного зростання з року в рік відсотка осіб, які мають неповну та повну вищу освіту.

Порівняння розподілів за рівнем освіти респондентів різних років народження засвідчило, що статистично значущі розбіжності (рівень значущості $p \leq 0,05$, z -критерій із поправкою Бонфероні) спостерігаються для рівнів повної вищої освіти, де серед народжених у 1976, 1978 і 1979 роках відсоток осіб із відповідним дипломом

* Висновки базуються на даних опитування Світового банку ($N=2108$), де чисельність категорії осіб, які після переривання навчання поверталися до отримання формальної освіти або перебували у процесі отримання формальної освіти, на момент опитування є надто незначною (291 особа), щоб прослідкувати, які причини зумовлювали цей процес для власників дипломів різного рівня.

перевищує цей показник для 1981 та 1982 років народження та повної загальної середньої освіти (з ПТУ), за яким відсоток осіб 1982 року народження перевищує відсоток осіб 1979 року. Проте наразі важко говорити про спад інтересу до отримання вищої освіти, особливо у контексті внесення коректив у процедуру вступу до ВНЗ (вступ до ВНЗ за результатами сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання), що могло, своєю чергою, сприяти залученню до лав студентів ВНЗ тих категорій населення, які раніше оцінювали вступ до ВНЗ як малоймовірний, а відтак не намагались його здійснити.

Характеризуючи освітній рівень української молоді, ми розглянули також розподіл молодих людей різної статі за освітньо-кваліфікаційними рівнями. Варто було б очікувати наявності у жінок більшої орієнтації на вищі щаблі освітньої кваліфікації, що є засобом підвищення конкурентоспроможності на ринку праці, а відтак і отримання вищої заробітної платні. Щоб підтвердити або спростувати це припущення, ми порівняли освітньо-кваліфікаційні рівні молодих жінок та чоловіків (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3. Рівень освіти української молоді за віком і статтю

Рівень освіти, шкала CASMIN	Всі респонденти		Когорта 1972–1982 р. н.		Когорта 1983–1991 р. н.	
	Чоловіки, %	Жінки, %	Чоловіки, %	Жінки, %	Чоловіки, %	Жінки, %
Початкова освіта	0,1	0	0	0	0,2	0
Неповна середня освіта (з ПТУ)	2,9	1,8	0,8	0,7	3,7	2,4
Неповна середня освіта	7,7	6,1	1,0	0,4	10,2	9,2
Повна середня освіта	18,6	17,1	1,2	2,5	25	25,1
Повна середня освіта (з ПТУ)	25,6	17,5	11,8	9,9	30,6	21,5
Неповна вища освіта (з базовою вищою)	21,4	27,9	24,3	29,0	20,3	27,4
Повна вища освіта (з науковим ступенем)	23,7	29,7	60,7	57,6	10,1	14,3
N	1733	2091	472	739	1251	1345

З наведеної таблиці бачимо, що ця тенденція справедлива лише в тому разі, коли ми порівнюємо дані для всіх молодих людей, без урахування тієї кількості часу, якої потребує здобуття певного освітнього рівня. В цьому разі ми дійсно можемо відзначити

переважання частки чоловіків для рівнів повної загальної середньої освіти та повної загальної середньої освіти з професійно-технічною і більший відсоток жінок за рівнями неповної та повної вищої освіти (рівень значущості $p \leq 0,05$, z-критерій із поправкою Бонфероні).

Однак ці відмінності зникають серед чоловіків та жінок 1972–1982 років народження. Більше того, в цій віковій когорті немає кореляції між статтю та освітнім рівнем респондента, а також переважання частки жінок на вищих освітніх щаблях.

Водночас ми не можемо беззаперечно говорити про однаковість освітніх рівнів жінок і чоловіків. За даними Державного комітету статистики України, можемо спостерігати незначне переважання кількості жінок серед студентів, які отримують неповну вищу освіту (Індекс гендерного паритету (Gender Parity Index, GPI) дорівнює 1,211) * чи перебувають в аспірантурі та докторантурі (GPI = 1,317), майже рівну їхню кількість на рівні повної вищої освіти (GPI = 1,093) та, відповідно, меншу представленість жінок на нижчих освітніх щаблях (GPI варіює від 0,9 до 0,977) [14, с. 10]. Таким чином, навіть ті розбіжності, які не фіксуються за використання z-критерію як значущі, все ж до певної міри відбивають закономірності у розподілі молоді різної статі за освітніми рівнями.

Проте аналіз даних щодо вікової групи 1983–1991 років народження демонструє достатньо яскраво виражений зв'язок між статтю респондентів та їхнім освітнім рівнем. Відтак, можемо зазначити, що гендерні розбіжності за рівнем освіти не притаманні рівною мірою всім віковим підгрупам. Навпаки, вони зумовлюються тим, що саме молодші жінки мають часові переваги, порівняно з чоловіками, в отриманні освітньо-кваліфікаційних рівнів неповної та повної вищої освіти. За рахунок чого це відбувається? Детальніше розглянувши, які саме дипломи має молодь цієї вікової категорії, можемо побачити, що в межах рівня неповної вищої освіти значно більша кількість жінок, порівняно з чоловіками, має дипломи технічного, медичного, педагогічного, мистецького тощо училища чи коледжу (17,1 % жінок проти 11,7 % чоловіків), отримуючи середню спеціальну освіту, ступінь молодшого спеціаліста чи рівень бакалавра (рівень значущості $p \leq 0,05$, z-критерій із поправкою Бонфероні). Враховуючи те, що випускники таких закладів (особливо це стосується педагогічних, медичних та мистецьких училищ і коле-

* Детальніше про цей індекс див. у підрозділі 1.2.

джів) – це жінки, стає зрозумілим те, що вони отримують у такий спосіб певний виграш у часі для досягнення рівнів не лише бакалавра інституту, університету чи академії, а і згодом спеціаліста або магістра. Однак із часом чоловіки, які обирають дещо тривалішу освітню траєкторію, їх наздоганяють.

Щодо переважання чоловіків із повною середньою та професійно-технічною освітою серед молоді, народженої після 1982 року (30,6 % чоловіків проти 21,5 % жінок), зазначимо, що традиційно більш схильні до отримання освіти в ПТУ саме чоловіки, тоді як жінки обирають розглянутий вище варіант педагогічних, музичних чи медичних коледжів та училищ. Однак надалі у зазначеній категорії ми спостерігаємо тенденцію до переважання чоловіків серед тих, хто продовжує навчання, внаслідок чого означена різниця згодом теж нівелюється.

Підсумовуючи, зазначимо, що рівень освіти української молоді достатньо високий. Розподіл за рівнями освіти в межах вікової когорти 1972–1982 років народження дає нам змогу говорити про те, що панівною освітньою стратегією цієї категорії населення є орієнтація на повний цикл вищої освіти, переважно на рівень спеціаліста – такий рівень освіти має приблизно половина респондентів. Проте популярність означеної освітньої стратегії не стимулює молодь, що має нижчий освітньо-кваліфікаційний рівень, активно його підвищувати. В середньому близько 80 % тих, хто припинив освіту, воліє не повертатися до навчання знову.

Важливим аспектом вивчення переходу від навчальної до трудової діяльності є особливості розподілу майбутніх працівників за напрямками підготовки. Є ціла низка причин, які зумовлюють привабливість певних спеціальностей в очах вступників до закладів професійної освіти: це й рівень заробітної плати фахівців з обраної спеціальності, й обсяг роботи на певній посаді, й рівень вимог до кваліфікації працівника, і престижність спеціальності та багато інших. Звісно, вага кожного з них залежить від системи цінностей конкретного індивіда, однак загалом можемо говорити про наявність у суспільстві певних «мейнстрімових» напрямів освітніх спеціалізацій. А вони, своєю чергою, істотно впливають на ринок праці, формуючи дефіцит чи, навпаки, надлишкову пропозицію фахівців певного напрямку підготовки, а відтак і різний рівень оплати праці вказаних спеціалістів.

У таблиці 3.4 наведено загальний розподіл опитаної молоді за напрямками підготовки. На основі цих даних можемо зробити ви-

сновки про те, що для української системи освіти характерна по-мірна спеціалізація програм професійної підготовки. Якби ситуація була іншою, то, відповідно, ми б могли спостерігати тяжіння до ран-нього розподілу за напрямками підготовки. Натомість, освітні рівні неповної середньої та повної загальної середньої освіти пов'язані переважно з так званими загальними програмами підготовки. Те саме, звичайно, стосується і рівня неповної та повної початкової освіти, де респонденти не дали відповіді щодо напрямку підготовки, хоча робити висновки стосовно цієї категорії достатньо важко вна-слідок її надто незначного розміру.

Таблиця 3.4. Розподіл української молоді з певним рівнем освіти за напрямками підготовки

Напрямок підготовки	Рівні освіти, шкала CASMIN, %							Загаль-ний розпо-діл, %
	Початкова освіта	Неповна середня освіта (з ПТУ)	Неповна середня освіта	Повна середня освіта	Повна середня освіта (з ПТУ)	Неповна/ базова вища освіта	Повна вища освіта	
Загальні програми	0	10,5	83,5	89,8	2,9	2,9	0,6	23,6
Освіта	0	0,0	4,6	6,8	0,9	6,0	15,4	7,3
Мистецтво та гуманітарні науки	0	0,0	0,4	0,1	1,4	3,6	6,4	3
Соціальні науки, економіка та право	0	7,0	1,1	1,3	10,9	27,3	40,2	20,3
Точні та природничі науки	0	3,5	0,8	0,1	1,0	2,2	5,3	2,3
Інженерні, обробні та будівельні галузі	0	44,2	4,6	0,9	52,2	25,3	21,8	24,7
Сільське, лісове, риболовне господарство, ветеринарія	0	7,0	1,1	0,1	2,9	7,1	3,2	3,5
Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	0	0,0	0,4	0,1	0,8	12,4	3,1	4,1
Обслуговування та служби	0	23,3	1,9	0,1	23,1	10,2	3,1	8,9
Інше	0	3,5	1,1	0,4	2,6	2,0	1,0	1,6
Важко сказати	0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,1	0,1
Немає відповіді	100	1,2	0,4	0,0	1,3	0,6	0,0	0,5
Загалом	2	86	261	675	797	935	1006	3762

Щодо основних напрямів підготовки української молоді саме в межах системи професійної освіти (неповна середня освіта з ПТУ, повна середня з ПТУ, неповна вища та повна вища освіта) слід зазначити, що лідерами є такі напрями, як «Інженерні, обробні та будівельні галузі» й «Соціальні науки, економіка та право». Наведені висновки підтверджують і дані Омнібусу-2007 Інституту соціології НАН України [22, с. 483] щодо оцінки престижу професій населенням України. Достатньо високо оцінюється престиж таких професій, як адвокат та юрист (дуже високим вважають престиж цих професій 23,8 % респондентів і високим 52,1 %), бухгалтер (високим престиж професії вважає 30,1 % опитаних, а середнім – 53,1 %), тоді як дещо нижчими є оцінки престижу професій інженера (середнім престиж професії вважає 47,7 %, а низьким – 22,3 % опитаних) та будівельника (45,3 % респондентів вважають престиж професії середнім та 25,3 % низьким). Однак тут варто звернути увагу на факт відмінності у кількості осіб у межах окремих напрямів підготовки з певним освітньо-кваліфікаційним рівнем, який молоді люди здобувають. Перший напрям здебільшого представлений нижчими освітніми рівнями – неповною середньою освітою з ПТУ та повною середньою освітою з ПТУ, тоді як другий – рівнями неповної та повної вищої освіти (рівень значущості $p \leq 0,05$, z -критерій із поправкою Бонфероні).

Найменшою кількістю власників відповідних дипломів виявилась для напрямів «Точні та природничі науки» і «Мистецтво та гуманітарні науки». Не виключено, що навчання на них асоціюється у молоді з обмеженими можливостями працевлаштування та доповнюється стереотипами про невисокий рівень заробітної платні фахівців цього профілю. До того ж щодо першого з зазначених напрямів варто згадати і про складність навчальної програми, яка слугуватиме «фільтром» для тих, чий здібності не дадуть змоги успішно її опанувати.

Чи змінювалися з часом уподобання молоді у виборі напряму професійної підготовки? Проаналізувавши відмінності між частками осіб різних років народження за основними напрямками професійної підготовки, можемо зазначити, що зв'язок, наявність якого фіксує значущий на рівні $p < 0,001$ коефіцієнт χ^2 , зумовлений насамперед суттєвим зменшенням відсотка осіб за напрямом «Соціальні науки, економіка та право», починаючи з категорії осіб, які народились у 1985 році та пізніше. Однак цей факт пояснюється аж ніяк не падінням інтересу до цього напряму підготовки. Оскільки найбільш

ша кількість молоді в його межах зосереджена на рівні повної вищої (52,9 %) та неповної вищої освіти (33,4 %), відповідно, для завершення цих освітніх циклів молоді люди мали б народитись у 1984 році чи раніше (для повної вищої освіти) та 1985 чи раніше (для неповної вищої освіти). Отже, молоді люди, які навчаються за цими напрямками, у більшості своїй фізично не могли встигнути завершити навчання. Крім того, свій внесок у формування значущості χ^2 робить і відмінність у кількості представників цього напрямку на користь народжених у 1976, 1978 та 1980 роках, порівняно з аналогічною часткою для народжених у 1984 році (рівень значущості розбіжностей $p \leq 0,05$, z-критерій із поправкою Бонфероні).

Однак варто звернути увагу на декілька сплесків зацікавленості до певних освітніх напрямів. Зокрема, достатньо показова відмінність у частках осіб із дипломами у галузі «Обслуговування та служби» серед тих, хто народився у 1973–1974 та 1986–1987 роках, порівняно з народженими у 1981 та 1989 роках (рівень значущості $p \leq 0,05$, z-критерій із поправкою Бонфероні). Для осіб із першої вікової категорії, які починали отримання професійної освіти приблизно у 1988–1991 роках (у період розпаду СРСР), імовірно, працював стереотип, що саме сфера послуг дасть можливість якнайспокійніше пережити бурхливу кризу та пов'язаний із нею товарний дефіцит. Щодо представників другої вікової категорії можемо припустити, що, переходячи до професійної освіти у 2001–2004 роках, молоді люди орієнтувались на розвиток сфери послуг, зумовлений зростанням добробуту населення (який приблизно з 2000 року фіксували опитування Київського міжнародного інституту соціології [23]).

Звернемось до характерних для представників різних статей відмінностей розподілу за напрямками підготовки. Як ми можемо бачити з таблиці 3.5, гендерна соціалізація формує різні уявлення про вибір напрямку професійної підготовки у чоловіків та жінок.

Якщо жінки тяжіють до вибору спеціальностей із напрямів «Освіта», «Мистецтво та гуманітарні науки», «Соціальні науки, економіка та право», «Охорона здоров'я та соціальне забезпечення», то чоловіки, навпаки, більш схильні зупинити свій вибір на таких галузях, як «Інженерні, обробні та будівельні галузі» й «Сільське, лісове, риболовне господарство, ветеринарія» *. Попри поширені стереотипи, що точні науки більше цікавлять саме чоловіків, на

* Відмінності перевірено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, значущість $p \leq 0,05$.

підставі наявних даних можемо зробити висновок, що, очевидно, українських молодих чоловіків цей напрям не цікавить такою ж мірою, як і жінок.

Таблиця 3.5. Розподіл української молоді за напрямками підготовки залежно від статі

Напрямок підготовки	Стать, %	
	Чоловіки	Жінки
Загальні програми	24,1	20,4
Освіта	4,7	10,0
Мистецтво та гуманітарні науки	1,4	4,3
Соціальні науки, економіка та право	10,9	28,6
Точні та природничі науки	2,1	2,6
Інженерні, обробні та будівельні галузі	40,2	12,4
Сільське, лісове, риболовне господарство, ветеринарія	5,1	2,7
Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	1,1	7,5
Обслуговування та служби	7,9	9,4
Інше	1,7	1,6
Важко сказати	0,1	0,2
Немає відповіді	0,9	0,4
N	1831	2218

Отже, лідерство за кількістю дипломованих фахівців тримають «Соціальні науки, економіка та право» й «Інженерні, обробні та будівельні галузі». Ситуація є типовою для регіону Центральної та Східної Європи. При цьому, якщо не зважати на невеликі флуктуації у спеціалізації «Обслуговування та служби», розподіл часток дипломованих фахівців за напрямками підготовки залишається достатньо стабільним для всієї досліджуваної вікової категорії (15–34 роки). За статтю розподіл за напрямками навчання відображає традиційні уявлення про заняття жінок та чоловіків із тією невеликою різницею, що непривабливість точних наук (хоча, можливо, і з різних причин) поділяють представники обох статей.

Визначаючи для себе освітню траєкторію, індивід, як правило, має певне ідеальне уявлення про те, якою вона буде та на якому освітньо-кваліфікаційному рівні завершиться. Однак добре відомо, що ідеальна модель часто відрізняється від реальної. Через різні причини далеко не всі можуть реалізувати свої плани у повному обсязі, що призводить до переривання навчання до завершення певного освітнього треку. Чи часто трапляються такі випадки? І які шанси того, що певний трек надалі буде пройдено до кінця?

Насамперед зазначимо, що сама по собі ситуація переривання навчання на певному рівні без отримання диплома трапляється доволі рідко: лише 7 % респондентів не реалізували свою освітню стратегію повною мірою. Для наявного масиву даних це 269 респондентів, тому говорити можемо тільки про основні тенденції, оскільки незначний обсяг аналізованих випадків накладає певні обмеження на поширення одержаних висновків на всю генеральну сукупність. Однак певні закономірності щодо контингенту тих, хто припинив навчання до завершення треку, ми можемо прослідкувати. Найбільш «складним» для подолання виявився рівень неповної вищої освіти, на якому відсіюється найбільша кількість респондентів – 3,6 % (тобто приблизно половина тих, хто перервав навчання до отримання диплома), за яким іде рівень неповної середньої освіти – 1,5 % респондентів (трохи менше чверті тих, хто перервав навчання до отримання диплома).

Звісно, на підставі отриманого розподілу складно оцінити, багато чи мало молодих людей відсіюється на різних освітніх програмах. Ми не маємо достатньо відповідних даних. Звернувшись до даних для країн ОЕСР * щодо частки осіб типового для одержання диплома певного освітнього рівня віку, які дійсно отримали відповідні дипломи, можемо побачити, що для середньої освіти така частка становить у середньому 85 %, коливаючись від 51 % у Туреччині до 103 % ** у Німеччині. Частка осіб відповідного віку з дипломами, які засвідчують одержання неповної вищої освіти, у середньому серед країн ОЕСР становить 34 %, а повної вищої – 10 % [34, с. 68, 91]. Тут ми, крім того, що фіксуємо більше тяжіння до програм короткого циклу, аніж до тривалого, бачимо також і набагато меншу кількість осіб, які здобули відповідні дипломи, серед загальної кількості студентів (охоплення вищою освітою контингенту осіб типового віку в Україні наближається до даних країн регіону Північної Америки та Західної Європи) ***. І чи не ця різниця різниці саме у кількості виданих дипломів і є причиною того, що якість вітчизняної вищої освіти все частіше зазнає нищівної критики?

* У джерелі подано дані за 2006 рік.

** Як зазначено у джерелі, частка тих, хто отримав відповідні дипломи, може бути представлена неповною мірою у країнах, з яких виїждять на навчання, та з надлишком у країнах, до яких цей в'їзд здійснено внаслідок розбіжностей у взаємному перекритті демографічних даних та даних щодо чисельності власників дипломів [27, с. 67].

*** Докладнішу інформацію з цього питання див. у підрозділі 1.1.

Щодо гендерного розподілу тих, хто перервав навчання посеред циклу, то немає великої різниці у частці молодих жінок та чоловіків, які не змогли подолати важкий шлях до отримання диплома (ця категорія осіб представлена 47,9 % чоловіків та 52,1 % жінок). Водночас є певні розбіжності щодо того, на яких освітніх рівнях відбулося припинення навчання у представників обох статей. Молоді жінки переважають на рівні неповної вищої освіти (62,7 % жінок проти 47,8 % чоловіків), тоді як для молодих чоловіків проблематичніше подолати повний цикл вищої освіти, як-от освітньо-кваліфікаційні рівні магістра та спеціаліста (16,1 % чоловіків проти 6,9 % жінок).

Звісно, через незначну кількість респондентів ми не маємо змоги робити точні висновки, однак можемо окреслити принаймні певні загальні тенденції щодо напрямів освіти, за якими відбувається найбільша кількість переривань навчання без отримання диплома. Якщо розглядати усі рівні освіти загалом, то це насамперед «Загальні програми» (33 %), «Інженерні, обробні та будівельні галузі» (19,8 %), а також «Соціальні науки, економіка та право» (13,3 %). Якщо ж розглянути лише професійну освіту, ситуація буде дещо іншою: лідером за кількістю відсіяних студентів стають «Інженерні, обробні та будівельні галузі» (24,7 %), за ними йдуть «Соціальні науки, економіка та право» (20,5 %), потім «Освіта» (11,3 %). Такий розподіл, з одного боку, спростовує думку про те, що найскладніше опановувати точні науки (відсів на цьому напрямі становить лише 5,9 % у професійній освіті та 3,9 % у професійній та непрофесійній освіті разом). З іншого боку, цілком можливо, що зазначений освітній напрям, унаслідок складності навчальної програми, акумулює студентів із високою мотивацією до опанування саме природничих та технічних наук.

Розглянемо детальніше, з яких причин молодь перериває освіту до завершення проходження певного треку. Загалом у відповідях респондентів найчастіше зустрічаються такі варіанти: «Сімейні причини» (31 %), «Були змушені працювати» (29,6 %), «Втомилися вчитися» (16,8 %), «Хотіли працювати» (11,8 %).

При цьому причини переривання освіти у жінок та чоловіків суттєво різняться: значно більша кількість молодих жінок змушена вдаватися до такого кроку через сімейні обставини (37,2 % жінок проти 24,3 % чоловіків), на противагу перериванню навчання чоловіками внаслідок бажання працювати (18,8 % чоловіків проти 5,4 % жінок). Такі відмінності відбивають поширені в українському суспільстві стереотипи про те, що жінка частіше має поступатися за-

ради сім'ї, тоді як від чоловіка частіше очікують виконання ролі годувальника.

Отже, припинення освіти без одержання диплома мало поширене серед української молоді, але, як уже вказувалось раніше, прагнення продовжувати освіту в розглянутій категорії осіб є також достатньо слабе. Полишаючи формальну освіту з сімейних та фінансових причин, молодь не квапиться відновити навчання.

Розглядаючи на початку підрозділу розподіл молоді за рівнями освіти, ми вже зазначали, що більшість молодих людей тяжіє до отримання повної вищої освіти, тим більше зростання кількості ВНЗ дало змогу ліквідувати ефект «шийки пляшки», який існував за часів СРСР. Враховуючи той факт, що за даними ЮНЕСКО показник охоплення типової для одержання вищої освіти вікової групи навчанням у ВНЗ сягає 73 % (станом на 2006 рік), порівняно з аналогічним показником навіть за 1999 рік, коли він становив лише 47 % [33, с. 332], можемо бачити, що загальний рівень доступності вищої освіти неупинно зростає. Іншим питанням є те, якою є якість сучасної української вищої освіти. Зрозуміло, не всі ВНЗ можуть готувати спеціалістів на однаково високому рівні (і схоже на те, що не всі мають перед собою таке амбітне завдання). Зокрема, низка рейтингів ВНЗ, серед яких Топ-200 Україна (складений КПП), рейтинг Міністерства освіти України, рейтинг «Софія Київська» (складений Українським інститутом соціальних досліджень та Міжнародною кадровою академією) і рейтинг «Компас» (складений Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення СКМ (Систем Кепітал Менеджмент) та благодійним фондом «Розвиток України» в межах програми «Сучасна освіта»), стабільно фіксують високий статус порівняно невеликої кількості ВНЗ, які мають високі показники, що характеризують рівень їхньої науково-педагогічної діяльності. Очевидно, слідом за російськими дослідниками, можемо вести мову про наявність стратифікації в освітньому просторі з огляду на якість освітніх послуг, а отже, виокремляти масову та елітну вищу освіту (детальнішу інформацію про критерії такого поділу наведено в [20]).

З іншого боку, попри підвищення доступності вищої освіти, залишається достатньо значною кількість тих, хто з різних причин задовольнився нижчим рівнем освітньої кваліфікації. Якими факторами це зумовлюється, зважаючи на основні детермінанти вибору молоддю певних освітніх стратегій? *.

* Висновки, викладені у цій частині розділу, базуються на даних опитування Європейської освітньої фундації (N = 2015).

Для визначення освітньої стратегії молоді ми використали дані про освітньо-кваліфікаційний рівень молодих людей, набутий після першого переривання формальної освіти, оскільки в цьому разі йдеться саме про вибір освітньої стратегії, не скорегований подальшим залученням до трудової діяльності. Для аналізу дані загреговано у три основні групи: перша – це респонденти, які обмежилися лише загальною освітньою підготовкою, не вдаючись до професійної (у тому числі повною та неповною початковою освітою, повною та неповною середньою освітою); друга – респонденти, які отримали професійну підготовку в ПТУ (як із повною, так і неповною середньою освітою); третя – респонденти, які отримали вищу освіту (у тому числі неповну, базову і повну вищу). Такий поділ відображає рівень професійної підготовки молоді – від найнижчого (шкільна освіта) до найвищого, пов'язаного з вищою освітою.

Визначаючи коло незалежних змінних, вплив яких на вибір освітньої стратегії респондентів було розглянуто, ми брали до уваги такі міркування. Як правило, при визначенні факторів, що зумовлюють досягнення індивідів у процесі навчання (не лише поточні оцінки, а й можливість ефективно рухатися до найвищих щаблів освітньо-кваліфікаційної піраміди), дослідники звертають значну увагу на те, яким було первинне соціальне середовище, що в ньому відбувалася соціалізація індивіда. Загальновідомі дослідження, здійснені у цьому напрямі (П. Бурдье [27; 28], Б. Бернстайна [26], С. Баулеса та Г. Гінтіса [29]), демонструють різні механізми впливу родинного середовища на подальшу шкільну успішність. Також можемо вести мову й про інші, пов'язані з соціальним походженням чинники впливу на вибір певної освітньої стратегії (за приклади таких студій можуть правити [13; 18]).

Слідом за названими вище авторами, ми виділили такі чинники, які могли визначати вибір першої освітньої стратегії.

Насамперед до них належить стать респондента, оскільки гендерна соціалізація, цілком імовірно, накладає свій відбиток на орієнтири молодих людей у освітній сфері. Також може бути впливовою низка чинників, пов'язаних із соціальним походженням респондентів, тобто класова належність та освіта батьків. Класова належність батьків визначалася за схемою EGP, яка містить такі позиції: вищий службовий клас, нижчий службовий клас, клас працівників рутинної нефізичної праці, клас дрібних власників та фермерів, клас кваліфікованих робітників і клас некваліфікованих ро-

бітників. Рівень освіти батьків визначався за аналогічною для респондента шкалою.

Змінні, які фіксують класову належність батьків та рівень освіти респондента і його батьків, ми доповнили альтернативою «невідомий» для збереження для аналізу випадків, коли інформації не було *.

Додатково ми звернулись і до з'ясування впливу такої змінної, як кількість братів і сестер, на освітню стратегію респондентів. Для нас становила інтерес перевірка зв'язку між кількістю дітей у сім'ї та можливістю для них отримати освітню кваліфікацію високого рівня. Враховуючи те, що надання дітям освіти є недешевою справою (хоч би тому, що батькам треба утримувати їх на п'ять-шість років довше), ми вирішили визначити впливовість цього чинника, тим більше, що перевірка аналогічної гіпотези російськими дослідниками довела відсутність зв'язку між зазначеними змінними [18, с. 56]. В нашій моделі ця змінна є метричною та фіксує кількість дітей у сім'ї, крім самого респондента.

І нарешті, остання незалежна змінна, використана для побудови нашої моделі, – це тип населеного пункту, в якому респондент провів своє дитинство. Ми можемо припустити, що проживання респондента у сільській місцевості або у місті уможливає відмінності у шансах на досягнення певних рівнів освіти, адже рівень освітньої підготовки, а відтак і оцінка своїх можливостей вступити до певного типу освітнього закладу серед тих, хто проживав у різних типах населених пунктів, суттєво різнитимуться **. Дані щодо типу населеного пункту, в якому респондент провів своє дитинство, об'єднано у дві групи: до першої віднесено респондентів, які провели своє дитинство у місті (великому, середньому та маленькому), а до другої – тих, хто виріс у сільській місцевості.

Для перевірки висунутих припущень ми звернулися до мультиноміальної регресії. Увівши до моделі всі зазначені незалежні змінні, ми отримали результат щодо статистичної незначущості впливу кількості братів і сестер респондента, класової належності батька та освіти матері на вибір та реалізацію освітньої стратегії молодими людьми.

Щодо першого чинника, то цілком можливим видається вплив на результат незначної поширеності випадків, коли у респондента

* Щодо змінної, де визначено рівень освіти респондентів, зауважимо, що там до альтернативи «невідомо» віднесено також і тих, хто перервав навчання на певному треку без отримання відповідного диплома.

** Ідеться про тип населеного пункту, в якому респондент провів більшу частину свого дитинства (у віці до 15 років).

більше одного брата чи сестри – таких випадків лише 20,3 %, причому з урахуванням того, що лише 14,1 % становлять ті особи, які мають двох братів чи сестер, а сімей із трьома та більше братами чи сестрами лише 6,1 % серед усіх опитаних.

Отже, до остаточної моделі було включено такі чинники: стать респондента, тип населеного пункту, де він/вона провели дитинство, класову належність матері та рівень освіти батька респондента. Загалом рівень варіативності освітньої стратегії залежно від вказаних чинників становить 17,9 % (за Нагелкерком). Основні характеристики моделі подано у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6. Мультиноміальна регресія освітньої стратегії української молоді за чинниками соціального походження, статі та місця проведення дитинства (порівняння зорієнтованих на вищу освіту та ПТУ з зорієнтованими на здобуття лише шкільної освіти, модель із головними ефектами)

	Освітня стратегія		
	Невідома	Вища освіта	ПТУ
Константа	-2,096**	-0,365	0,448*
Стать респондента	p<0,001		
Чоловіча	-0,014	-0,358*	0,339*
Жіноча			
Місце проведення дитинства	p<0,001		
Місто	0,959**	0,746**	0,336*
Сільська місцевість			
Класова належність матері	p<0,001		
Невідома	0,121	0,276	-0,251
Вищий службовий клас	0,127**	1,365**	-0,650
Нижчий службовий клас	0,849*	1,421**	-0,086
Працівники рутинної нефізичної праці	0,479	0,674**	0,160
Кваліфіковані робітники	0,780	1,100**	0,341
Некваліфіковані робітники			
Освітній рівень батька	p<0,001		
Невідомий	-0,182	-0,500*	-0,286
Вища освіта	0,068	0,331	-0,517*
ПТУ	0,520	0,355*	0,603**
Шкільна освіта			
N = 1998; 2LL = 891,307; $\chi^2 = 355,895$; df = 30; значущість моделі p ≤ 0,001; псевдо-R ² (Нагелкерк) = 0,179			

Примітка. Курсивом виділено референтні категорії, напівжирним шрифтом – статистично значущі значення коефіцієнтів (* – значущість на рівні p ≤ 0,05; ** – значущість на рівні p ≤ 0,01).

Коментуючи наведену модель, можемо зазначити, що стаття істотно впливає на вибір першої освітньої стратегії молодих людей: для жінок існує більша ймовірність орієнтації на вищу освіту, аніж у чоловіків, тоді як для останніх, навпаки, орієнтація на отримання освіти у ПТУ вища, ніж у жінок. Враховуючи те, в який соціальний клас здійснюється входження молодих людей разом із переходом до ринку праці, це не викликає подиву: саме чоловіки становлять більшість належних до робітничих класів, для яких зазначений рівень освіти найбільш поширений.

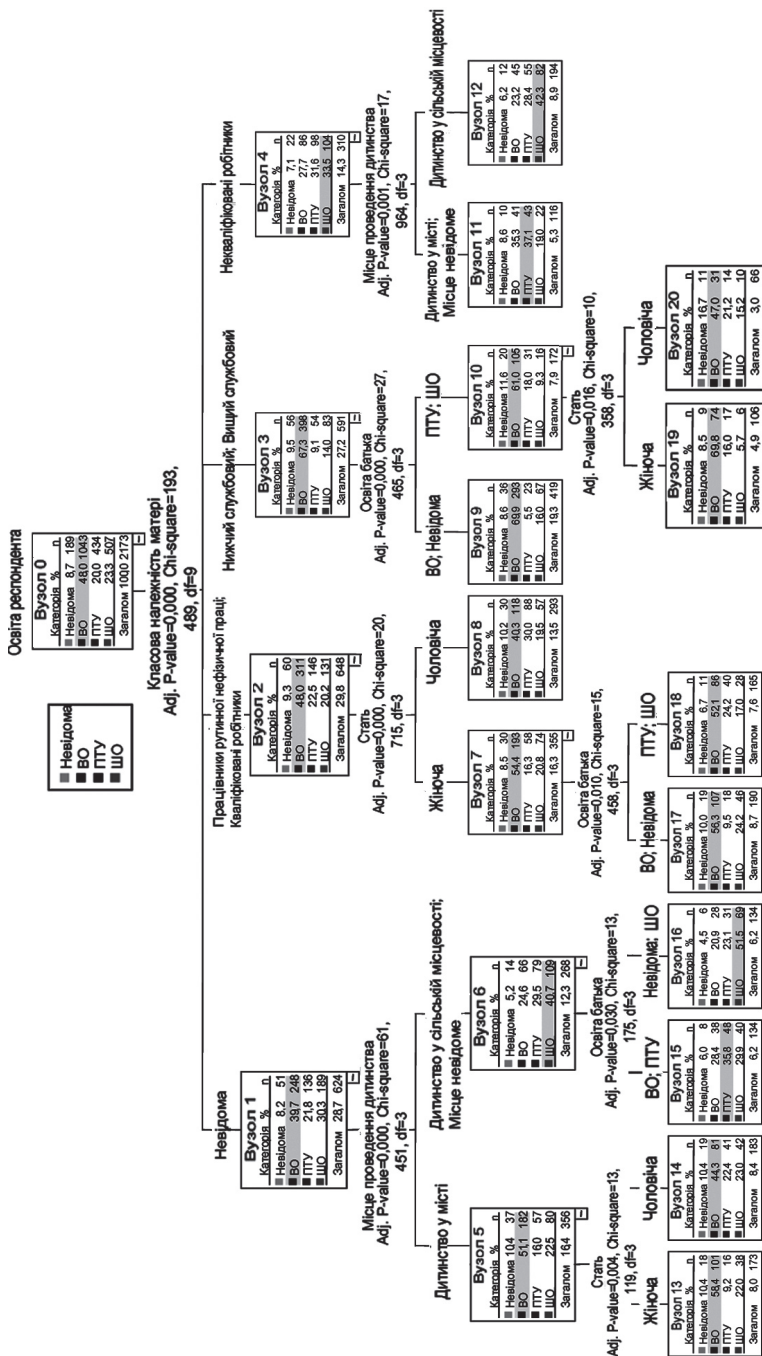
Місце, де респондент провів дитинство, також здатне визначити ймовірність вибору освітньої стратегії. Для тих, хто провів його у місті, існує більша ймовірність орієнтації на отримання будь-якої професійної освіти (при цьому значно частіше на вищу освіту, аніж на освіту в ПТУ), аніж орієнтації лише на шкільну підготовку. І шанси на успішну реалізацію такої освітньої стратегії, як ми бачимо, більші у міських мешканців, як це припускалося раніше.

Вплив класової належності матері на освітню стратегію молодих людей полягає в тому, що ймовірність досягнення у процесі неперервної освіти її найвищого рівня (вищої освіти) статистично значуще зменшується в міру зниження позиції матері респондента у класовій ієрархії, хоча і продовжує залишатися вищою, порівняно з її належністю до класу некваліфікованих робітників.

Щодо рівня освіти батька респондента, то для молодих людей достатньо висока ймовірність відтворення його освітнього рівня у разі, коли він завершив ПТУ, порівняно з синами і дочками батьків із вищою освітою, для яких така ймовірність, навпаки, є меншою порівняно з дітьми батьків зі шкільною освітою. Також можемо зазначити і про більшу ймовірність отримання вищої освіти для дітей батьків з освітою у ПТУ, аніж для тих, чий батько має лише шкільну освіту.

Визначивши у такий спосіб чинники, які найсильніше впливають на вибір освітньої стратегії, подивимося тепер, у який спосіб їхня взаємодія зумовлює отримання того чи того освітнього рівня. Для цього побудуємо класифікаційне дерево, де і відстежимо ці взаємозв'язки. Результати застосування такої класифікації наведено на рисунку 3.1.

Насамперед зауважимо, що найбільше на вибір освітньої орієнтації респондента впливає класова належність матері, залежно від якої більший чи менший вплив справляють такі чинники, як статевана належність респондента та рівень освіти батька. Найбільша ймовірність вибору і реалізації освітньої стратегії, пов'язаної з вищою



освітою, зумовлена належністю матері респондента до службових класів, причому додаткове підвищення цих шансів відбувається у тому разі, коли освіта батька респондента також є вищою. Якщо батько респондента має лише шкільну освіту або освіту на рівні ПТУ, більша ймовірність отримання вищої освіти у жінок, аніж у чоловіків. Останні мають більше шансів, ніж жінки, попри зберігання орієнтації на вищу освіту як панівну стратегію, отримати лише шкільну освіту чи освіту в ПТУ.

У разі належності матері респондента до класу працівників рутинної нефізичної праці чи класу кваліфікованих робітників імовірність здобуття респондентом вищої освіти також вища, аніж реалізація інших освітніх стратегій, хоча, звісно, менша, аніж у синів та дочок матерів, належних до службових класів. Водночас для жінок імовірність здобуття вищої освіти є більшою, ніж для чоловіків, і посилюється у тому разі, коли батько має вищу освіту. У чоловіків же відбувається зростання відсотка осіб, зорієнтованих на освіту в ПТУ, орієнтація на яку, втім не стає домінантною освітньою стратегією.

Загалом освітня стратегія, пов'язана з отриманням лише шкільної освіти, є домінантною для респондентів, матері яких належать до класу некваліфікованих робітників, хоча й тут існують певні відмінності залежно від того, в населеному пункті якого типу молода людина провела своє дитинство. Якщо у місті, це підвищує шанси респондента як на отримання освіти у ПТУ (панівна стратегія), так і на здобуття вищої освіти. Молоді люди, які виростили у сільській місцевості, навпаки, з більшою ймовірністю отримають саме шкільну освіту. Також варто зазначити, що ні стать респондентів із цієї категорії, ні рівень освіти їхніх батьків не чинять суттєвого впливу на відмінності в освітній стратегії.

Про якість нашого прогнозу можемо робити висновки, ґрунтуючись на таблиці 3.7, де наведено основні параметри класифікаційної моделі.

Таблиця 3.7. Основні параметри класифікаційної моделі

Спостережувані	Передбачувані				
	Невідома	Вища освіта	ПТУ	Шкільна освіта	Відсоток вірних передбачень
Невідома	0	153	18	18	0,0 %
Вища освіта	0	891	79	73	85,4 %
ПТУ	0	257	91	86	21,0 %
Шкільна освіта	0	294	62	151	29,8 %
Повний відсоток	0,0 %	73,4 %	11,5 %	15,1 %	52,1 %

Як бачимо, найкраща якість прогнозу для осіб із вищою освітою. Щодо інших освітніх категорій невелика кількість спостережень не дає змоги робити настільки ж точні передбачення.

Загалом, можемо зробити висновки про те, що найбільшу депривованість у плані реалізації освітньої стратегії, націленої на здобуття вищої освіти, відчуває категорія осіб, матері яких належать до класу некваліфікованих робітників, зокрема, ті, що провели дитинство у сільській місцевості. Також варто відмітити і той факт, що синам і дочкам матерів з інших класів притаманна здебільшого орієнтація на здобуття вищої освіти, найяскравіше виражена у разі належності матерів до службового класу.

Фактично, має місце відтворення соціального капіталу сім'ї, представленого освітнім рівнем батька та класовою належністю матері, через вибір молодими людьми певної освітньої стратегії, і чим більшим він є, тим яскравіше виявляється схильність до здобуття вищої освіти. Відповідно, вплив соціального походження не виявляється щодо дітей матерів, належних до класу некваліфікованих робітників, оскільки в цьому разі соціальний капітал родини є найменшим, що сприяє подальшому відтворенню соціальної нерівності.

Зауважимо ще раз, що молоді українці, як і їхні однолітки з розвинених країн, зорієнтовані передусім на отримання вищої освіти. При цьому найбільш поширеною освітньою стратегією серед молодих людей обох статей є орієнтація на цикл повної вищої освіти. Водночас, у разі отримання освітньої кваліфікації нижчого рівня, молодь достатньо рідко вдається до її підвищення.

За нашими даними, не спостерігається змін у схильності молоді до вибору напрямів освітньої підготовки. Найбільша частка дипломованих фахівців стабільно зосереджена в межах напрямів «Соціальні науки, економіка та право» й «Інженерні, обробні та будівельні галузі». При цьому існують гендерні відмінності у виборі освітнього фаху: жінки більш схильні до вибору освітніх, мистецьких, пов'язаних з охороною здоров'я та соціальними науками спеціальностей, тоді як чоловіки переважають на напрямках, пов'язаних із підготовкою фахівців для будівельної та обробної галузей та спеціалістів у сільському господарстві.

Зазвичай молоді люди достатньо успішно реалізують свою освітню стратегію, принаймні відсоток осіб, які припинили навчання на певному освітньому треку без отримання диплома, невисокий як у сфері професійної, так і непрофесійної підготовки.

Загалом можемо зазначити, що основними детермінантами, які визначають освітню стратегію молодих людей, є стать, місце проведення дитинства, освітній рівень батька та класова належність матері, з яких останній є найбільш впливовим. При цьому, належність матері респондента до службових класів та вища освіта батька молодій людині значно підвищують її шанси на отримання вищої освіти, а належність матері респондента до класу некваліфікованих робітників, навпаки, з більшою ймовірністю спричиняє отримання молоді людиною освіти у ПТУ (за умов проведення дитинства в місті) або шкільної освіти (якщо молода людина росла у сільській місцевості).

3.2. Реалізація освітнього потенціалу

Доволі стрімке зростання кількості студентів ВНЗ, їх нерівномірний розподіл за спеціальностями викликає низку питань щодо можливості їх подальшої професійної самореалізації *. Дійсно, самі по собі показники, які фіксують освітні характеристики молодих людей, дають змогу вести мову лише про формальний бік справи, залишаючи поза увагою те, як почуваються на ринку праці колишні випускники, якою мірою їм знадобилися отримані знання. Спробуємо відповісти на ці питання, окресливши оцінку молоддю міри реалізації нею освітнього потенціалу та здатності освіти виступати джерелом поліпшення статусу на ринку праці.

Насамперед подивимось на те, якими, за оцінкою належних до різних соціальних класів респондентів, є вимоги роботодавців до мінімального освітнього рівня, необхідного для отримання роботи. Дані такого розподілу представлено у таблиці 3.8.

Зауважимо про наявність зв'язку між цими двома змінними: чим вищий клас першої зайнятості респондента, тим вищий освітній рівень вони вказують як такий, що вважався необхідним для прийому на роботу, про що свідчать і відповідні коефіцієнти (χ^2 значущий на рівні $p \leq 0,001$, $\tau_c = -0,474$, значущий на рівні $p \leq 0,001$). Судячи з незначної частки респондентів у обох робітничих класах чи у класах самозайнятих та працівників рутинної нефізичної праці, які зазначають про необхідність повної вищої освіти як необхідного освітньо-кваліфікаційного рівня для одержання ними роботи, та, навпаки, достатньо високої частки осіб, які говорять про необхід-

* Більш ґрунтовний розгляд цієї проблематики див. у [6].

ність цього освітнього рівня серед представників службових класів, на нашу думку, можливість досягти найвищих позиції у класовій ієрархії переважно пов'язана з високим освітнім рівнем.

Таблиця 3.8. Взаємозв'язок класової належності першої зайнятості респондента та мінімальних вимог до його освітнього рівня

Мінімальний рівень освіти, що вимагався роботодавцем, CASMIN	Класовий статус респондента, EGP, %					
	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Арібі власники та самозайняті	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники
Неповна середня освіта (з ПТУ)	0,8	0,2	2,1	11,4	8,2	6,8
Неповна середня освіта	1,2	2,7	17,3	25,7	8,4	29,9
Повна середня освіта	3,1	4,4	28,5	22,9	13,3	24,1
Повна середня освіта (з ПТУ)	0,4	2,5	17,5	20,0	50,2	25,9
Неповна/базова вища освіта	28,5	39,1	28,9	17,1	16,5	11,1
Повна вища освіта	66,0	51,1	5,7	2,9	3,4	2,3
N	256	476	561	35	466	398

Якщо подивимось на дані щодо освітнього рівня осіб *, які увійшли у різних класах на ринок праці, то побачимо, що входження на ринок праці у службових класах дійсно пов'язане з високим рівнем освіти (таблиця 3.9). Зв'язок між змінними класової належності респондента та його освіти є значущим та достатньо щільним (χ^2 значущий на рівні $p \leq 0,001$, $\tau_c = -0,427$, значущий на рівні $p \leq 0,001$). Аналіз залишків додатково демонструє те, що особи з дипломами про повну вищу освіту акумулюються переважно у службових класах, тоді як із неповною вищою освітою – у нижчому службовому та у класі працівників рутинної нефізичної праці. Молоді люди, які мають повну чи неповну середню освіту, добре представлені серед некваліфікованих робітників, а також дещо меншою мірою у класі працівників рутинної нефізичної праці та самозайнятих. Власники

* Мова йде про диплом, одержаний після завершення певного освітнього треку за першого переривання навчання.

дипломів про неповну середню, повну середню та професійно-технічну освіту становлять контингент робітничих класів.

Таблиця 3.9. Взаємозв'язок класової належності першої зайнятості респондента та його освітнього рівня

Рівень освіти, CASMIN		Класовий статус респондента, EGP, %					
		Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники та самозайняті	Кваліфіковані робітники	Неквалі- фіковані робітники
Неповна середня освіта (з ПТУ)	Стовпець	0,7	0,2	2,0	3,8	4,1	4,4
	Скоригований залишок	-2,0	-3,6	-1,0	0,7	2,5	3,2
Неповна середня освіта	Стовпець	0,0	1,0	9,3	9,0	5,8	13,3
	Скоригований залишок	-4,8	-5,7	2,7	0,7	-1,3	6,8
Повна середня освіта	Стовпець	2,2	5,2	19,4	38,5	15,5	26,2
	Скоригований залишок	-6,6	-7,3	2,4	5,3	-0,7	7,5
Повна середня освіта (з ПТУ)	Стовпець	0,4	2,7	20,1	19,2	44,3	32,0
	Скоригований залишок	-9,2	-11,5	-1,8	-0,7	13,5	6,4
Неповна вища освіта (з базо- вою вищою)	Стовпець	19,8	32,7	35,1	12,8	22,7	19,7
	Скоригований залишок	-2,6	3,4	6,0	-2,8	-2,2	-4,3
Повна вища освіта (з науко- вим ступенем)	Стовпець	76,9	58,1	14,0	16,7	7,6	4,4
	Скоригований залишок	20,8	18,7	-7,6	-1,7	-10,3	-13,4
N		268	480	686	78	537	618

Водночас рівень повної вищої освіти мала більша кількість осіб, ніж потребували роботодавці, серед належних як до службових, так і до робітничих класів. Тож можемо вести мову про те, що існує «надкваліфікованість» української молоді, яка виявляється, зокрема, у тому, що як мінімальний освітній рівень, необхідний для одержання посади, вищу освіту назвали 22 % респондентів (з усіх тих, хто відповів на запитання), а мали цей рівень освіти після першого припинення освіти 28,3 % тих респондентів, хто відповів на запитання. Очевидно, має місце явище креденційної інфляції на ринку праці в Україні, внаслідок чого частина індивідів із високим освітнім рівнем входить на ринок праці навіть у робітничих класах.

З огляду на цю тенденцію, розглянемо, наскільки відповідають вимоги до освіти змісту роботи, яку виконують представники різних класів. Можемо припустити, що за умов креденційної інфляції частка осіб, які вважають рівень вимог до роботи нижчим за власний рівень освіти, буде найменшою для службових класів та, відповідно, більшою для представників інших класів, зокрема для робітничих. На жаль, дані щодо оцінки відповідності вимог праці у масиві були представлені лише для рівня поточної зайнятості (таблиця 3.10), але, ймовірно, оцінка представниками певного класу відповідності освітнього рівня вимогам до роботи суттєво не різнитиметься на рівні першої та актуальної зайнятості.

*Таблиця 3.10. Взаємозв'язок поточної класової належності респондента та оцінки ним відповідності вимог до праці його освітньому рівню **

Відповідність вимог до праці освітньому рівню респондента	Класовий статус респондента, EGP, %						Загалом, %
	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники та самозайняті	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники	
Вимоги до роботи нижчі за освітній рівень	16,1	12,5	28,2	30,0	29,5	48,5	27,1
Вимоги до роботи відповідають освітньому рівню	74,4	73,9	57,7	52,0	56,6	46,4	61,2
Вимоги до роботи вищі за освітній рівень	9,5	13,5	14,1	18,0	13,9	5,0	11,8
N	168	303	241	50	281	239	1282

Дійсно, це припущення дістає підтвердження: частка осіб, які вважають свою освітню кваліфікацію вищою за вимоги до роботи, значно більша серед представників неслужбових класів. Водночас, відсоток осіб, які вважають свій рівень освіти нижчим за вимоги до роботи, майже не відрізняється для представників різних класів, за винятком належних до класу самозайнятих та некваліфікованих робітників. Такий розподіл для перших, очевидно, визначається специфікою трудових практик представників класу самозайнятих – українські освітні програми у своїй більшості націлені радше на пе-

* Тут і далі у підрозділі анализуються лише дані опитування, проведеного Світовим банком.

редання теоретичних знань, а не на формування навичок, пов'язаних із діяльністю на власний ризик.

Отримані висновки до певної міри підтверджує також оцінка корисності отриманої освіти для виконання роботи (наразі ми розглядали оцінювання респондентом корисності освіти для їхньої першої зайнятості як такої, де навички, набуті під час навчання, ще не були доповнені знаннями, отриманими під час трудової діяльності чи у процесі продовження формальної освіти). Отож, близько 90 % респондентів, належних до службових класів, розглядають здобуту освіту як корисну та дуже корисну для виконання трудових завдань, тоді як для інших класів (за винятком некваліфікованих робітників) ця частка становить близько 60 %. І навпаки, зовсім некорисною для трудової діяльності вважають освіту 15,8 % молодих людей, належних до класу працівників рутинної нефізичної праці, та 14,6 % кваліфікованих робітників, тоді як найбільша кількість таких серед некваліфікованих робітників – 32,7 %.

Проте варто зауважити, що саме для представників неслужбових класів більш характерна робота не за фахом. Якщо для службових класів відсоток працівників за фахом становить 72,2 % для вищого службового класу і 79,6 % для нижчого службового класу, то для інших класів ця ситуація є протилежною (за винятком класу кваліфікованих робітників, де за фахом працює 51,9 % респондентів): не за спеціальністю працює 63,4 % працівників рутинної нефізичної праці, 67,5 % самозайнятих та 71,2 % некваліфікованих робітників.

Продовжуючи тему зайнятості не за фахом, поглянемо побіжно і на ту ситуацію, яка склалась навколо напрямів освітньої підготовки. Насамперед, з'ясуємо, які можливості для професійної реалізації в межах отриманого у навчальних закладах фаху мають молоді українці (таблиця 3.11).

Як бачимо, робота не за фахом – достатньо поширене явище серед вітчизняної молоді: близько половини тих, хто навчався за певним фахом, потім за ним не працює. Виняток становить тільки напрям «Охорона здоров'я та соціальне забезпечення», оскільки найбільший відсоток осіб, які працюють за фахом, припадає саме на нього. Водночас, як випливає з таблиці 3.4, на цей напрям припадає достить незначна кількість випускників. При цьому для інших напрямів, на яких так само зосереджена незначна кількість молоді, ми такої тенденції не спостерігаємо.

Таблиця 3.11. Взаємозв'язок фаху першої зайнятості та напрямку освітньої підготовки

Напрямок освітньої підготовки (після першого переривання освіти)	Відповідність роботи фаху (перша зайнятість), %				N
	Відпо- відає	Не від- повідає	Важко сказати	Немає відповіді	
Загальні програми	12,0	66,5	15,7	5,8	325
Освіта	53,8	44,1	1,1	1,1	93
Мистецтво та гуманітарні науки	47,5	47,5	5,0	0,0	40
Соціальні науки, економіка та право	53,3	44,5	1,6	0,6	319
Точні та природничі науки	39,3	57,1	3,6	0,0	28
Інженерні, обробні та будівельні галузі	49,7	49,4	0,7	0,2	445
Сільське, лісове, риболовне гос- подарство, ветеринарія	32,1	66,0	1,9	0,0	53
Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	85,4	12,2	0,0	2,4	82
Обслуговування та служби	59,0	41,0	0,0	0,0	144
Інше	43,3	56,7	0,0	0,0	30
Загалом, %	44,6	49,7	4,1	1,6	1559

Попри поширені стереотипи щодо надто великої кількості студентів, які навчаються за напрямом «Соціальні науки, економіка та право», не можна сказати, що вони лідирують за кількістю осіб, які працюють не за фахом. Таких найбільше за напрямками «Загальні програми», «Сільське, лісове, риболовне господарство, ветеринарія» і «Точні та природничі науки». Хоча щодо першого з зазначених напрямів не зовсім зрозуміло, як респонденти визначають його відповідність фаху.

Ще один аспект дослідження – клас першої зайнятості молоді, яка отримувала різний фах під час навчання. Як ми можемо побачити з таблиці 3.12, загалом класова належність молоді пов'язана з її фахом. Дещо несподіваним тут виглядає лише значний відсоток осіб, які навчалися за напрямом «Точні та природничі науки» серед представників вищого службового класу, але в цьому разі він, імовірно, пояснюється незначною кількістю молодих людей, які отримували таку освітню спеціалізацію.

Загалом, можемо констатувати, що українському ринку праці, принаймні, тому його сегменту, який доступний для молоді, притаманна менша кількість місць, які вимагали б високого освітньо-кваліфікаційного рівня, ніж чисельність претендентів на них. При

цьому, більша частина молодих людей із високим освітнім рівнем акумулюється на верхівці класової ієрархії – у службових класах. Саме вони і мають можливість реалізувати свій освітній потенціал, бо вимоги до роботи відповідають їхньому освітньо-кваліфікаційному рівню та фаху, а отже і оцінка корисності одержаної освіти у них є високою. Тоді як ті, хто посів нижчі щаблі класової ієрархії, навпаки, значно частіше мають роботу, вимоги до якої нижчі за їхній освітній рівень, та до того ж і сама робота досить часто не відповідає напрямку освітньої підготовки.

Таблиця 3.12. Взаємозв'язок напрямку освітньої підготовки та класової належності молоді

Напрямок освітньої підготовки (після першого переривання освіти)	Класовий статус респондента, ЕГР (перша зайнятість), %						N
	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники та самозайняті	Кваліфіковані робітники	Некваліфіковані робітники	
Загальні програми	0,3	5,1	29,6	4,5	20,6	39,9	311
Освіта	4,8	48,8	27,4	1,2	11,9	6,0	84
Мистецтво та гуманітарні науки	2,6	38,5	43,6	0,0	10,3	5,1	39
Соціальні науки, економіка та право	14,1	35,2	33,2	2,3	5,3	9,9	304
Точні та природничі науки	33,3	29,6	22,2	0,0	11,1	3,7	27
Інженерні, обробні та будівельні галузі	9,5	8,0	13,7	3,3	39,2	26,2	423
Сільське, лісове, риболовне господарство, ветеринарія	12,5	8,3	10,4	2,1	12,5	54,2	48
Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	18,5	37,0	42,0	0,0	1,2	1,2	81
Обслуговування та служби	2,2	4,4	34,6	0,0	29,4	29,4	136
Інший	8,3	20,8	20,8	4,2	12,5	33,3	24
Загалом, %	8,4	18,0	26,3	2,6	21,2	23,6	1477

З огляду на викладені вище міркування щодо можливостей професійної самореалізації молоді, виникає запитання, а як самі молоді люди в умовах доволі яскраво вираженої креденційної інфляції

оцінюють можливості освіти як соціального ліфта? І чи часто молоді люди взагалі вдаються до підвищення власного освітнього рівня?

Як зазначено раніше, більшість молодих людей (82,1 % з усієї вибірки) не поверталися до формальної освіти після її переривання. Подібну ситуацію можемо спостерігати і щодо відвідування курсів чи семінарів поза межами формальної освіти – не вдавалися до таких заходів 87,1 % респондентів. При цьому, статистично значущих відмінностей у класовій належності молоді, яка підвищувала кваліфікацію у такий спосіб, не спостерігається: у представників службових класів освіта адекватна змісту роботи, а у доволі значної частки представників інших класів навіть перевищує вимоги до виконуваної роботи.

Проте, звернувшись до вияву міри згоди молоді з твердженням: «Додаткова освіта дозволить мені у майбутньому отримати кращу роботу, заробляти більше», можемо зазначити, що молоді люди достатньо високо оцінюють здатність освіти слугувати поліпшенню власної позиції на ринку праці (дані відповідного розподілу представлені у таблиці 3.13).

Таблиця 3.13. Ставлення молоді до твердження: «Додаткова освіта дозволить мені у майбутньому отримати кращу роботу, заробляти більше»

	Загалом	Чоловіки	Жінки
Повністю погоджуюсь	47,8	43,0	51,4
Скоріше погоджуюсь	31,4	33,2	30,0
Скоріше не погоджуюсь	7,4	8,1	6,8
Повністю не погоджуюсь	5,1	6,5	4,0
Важко сказати	7,3	7,8	6,9
Немає відповіді	1,0	1,4	0,9
N	2108	910	1198

Жінки у своїх оцінках оптимістичніші за чоловіків: статистично значуще різняться частки респондентів різної статі за альтернативами «повністю погоджуюсь» (51,4 % жінок проти 43 % чоловіків) та «повністю не погоджуюсь» (6,5 % чоловіків проти 4 % жінок) *.

Додатковий інтерес становить те, які чинники визначають ту чи ту модальність оцінки молодими людьми здатності освіти виступати у якості соціального ліфта. Враховуючи різну класову належність

* Рівень значущості $p \leq 0,05$, z-критерій із поправкою Бонфероні.

молоді, а відтак різну можливість реалізації наявного освітньо-кваліфікаційного потенціалу, можемо очікувати розбіжностей у визнанні за освітою значної ролі у висхідних переміщеннях по соціальній драбині.

Для перевірки цього припущення та визначення кола чинників, які б детермінували ставлення молоді до освіти як каналу соціальної мобільності, ми побудували регресійну модель оптимального шкалювання, де залежна змінна – міра згоди з тим, що освіта є джерелом поліпшення позиції на ринку праці (вимірювалась за шкалою від 1 до 4, де 1 – повна згода, а 4 – повна незгода, див. шкалу у таблиці 3.13). В якості незалежних змінних було розглянуто:

- рівень освіти респондентів на момент опитування, виміряний за шкалою CASMIN та представлений рівнями: неповна середня освіта (разом із ПТУ), неповна середня освіта, повна середня освіта, повна середня освіта (разом із ПТУ), неповна/базова вища освіта, повна вища освіта;
- поточну класову належність молодих людей, визначену за класовою схемою EGP, яка включала в себе класи: вищий службовий клас, нижчий службовий клас, клас працівників рутинної нефізичної праці, клас дрібних власників та фермерів, клас кваліфікованих робітників та клас некваліфікованих робітників;
- стать респондентів;
- індекс умінь респондентів, визначений як інтегральний показник володіння базовими вміннями (іноземною мовою (англійською), комп'ютерними навичками, навичками письма, комунікації, обчислення та вирішення проблем) *;
- відповідність роботи напряму освітньої підготовки, виміряна за дихотомічною шкалою відповідає/ не відповідає;
- відповідність вимог до роботи рівню освіти (вимірювалась за шкалою від 1 до 5, де 1 – вимоги до роботи набагато нижчі рівня освіти, 2 – вимоги до роботи нижчі рівня освіти, 3 – вимоги до роботи приблизно відповідають рівню освіти, 4 – вимоги до роботи вищі рівня освіти, 5 – вимоги до роботи набагато вищі рівня освіти).

До фінальної моделі було включено такі змінні, вплив яких виявився значущим: індекс умінь респондентів, освіта респондентів та їхня класова належність. Загалом модель детермінації ставлення до освіти як каналу висхідної мобільності переліченими чинниками

* Детальніше про цей показник див. у підрозділі 3.4.

дає змогу пояснити від 8 % до 8,5 % варіативності залежної змінної (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,085$ та скоригований $R^2 = 0,080$).

Основні параметри регресійної моделі оптимального шкалювання подано у таблиці 3.14.

Таблиця 3.14. Детермінанти ставлення молоді до освіти як засобу поліпшення статусу на ринку праці

	Стандартизовані коефіцієнти		df	F	Значущість
	Бета	Стандартна похибка			
Поточна класова належність респондента, EGP	0,150	0,032	4	22,045	0,000
Рівень освіти респондента, CASMIN	0,172	0,031	3	31,521	0,000
Індекс умінь	-0,243	0,030	1	64,109	0,000

Коментуючи наведені коефіцієнти, зауважимо, що загалом із перелічених чинників найбільш впливовим щодо визначення оцінки можливостей додаткової освіти сприяти поліпшенню становища на ринку праці є рівень умінь респондента, тоді як вплив на неї двох інших чинників слабший та відмінності у його інтенсивності менші.

Зокрема, можемо зазначити про наявність зворотного зв'язку між рівнем освіти респондента та мірою його згоди з тим, що освіта здатна сприяти отриманню ним кращої роботи та підвищенню заробітної плати. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що чим вищим є освітній рівень, тим менші, очевидно, можливості його додатково підвищити. Приміром, особа, яка має рівень повної загальної середньої освіти, може вдаватися до продовження формальної освіти чи, принаймні, підвищення окремих своїх професійних умінь (наприклад, комп'ютерних навичок). Але той, хто вже має повну вищу освіту, не потребує цих заходів, адже вони були закладені у його освітню траєкторію.

Водночас зростання рівня умінь та пониження позиції у класовій ієрархії, навпаки, сприяють підвищенню схильності розглядати освіту як канал вертикальної мобільності. З рівнем умінь ситуація є зрозумілою – його підвищення, зокрема, через додаткове навчання у потрібній галузі, надає можливість виконувати складнішу роботу, а отже підвищує конкурентоспроможність фахівця на ринку праці. Але з класовою належністю ситуація складніша: для робітничих класів, особливо для класу некваліфікованих робітників, ми вже спостерігаємо достатньо значну кількість осіб із рівнем освіти, який

перевищує вимоги до праці, – у них і так є освітній потенціал для вертикальної мобільності (див. таблиці 3.8 та 3.9). Виникає питання: чи дійсно мірою спуску сходінками класової драбини, аж до класу некваліфікованих робітників, ми спостерігаємо поступове зростання схильності до розгляду додаткової освіти як каналу висхідної мобільності? Відповідь потребує звернення до побудови порядкової регресійної моделі, до якої включені змінні з попередньої моделі. Основні характеристики отриманої моделі подано у таблиці 3.15*.

Таблиця 3.15. Вплив рівня умінь, освіти та класової належності респондента на оцінку здатності освіти сприяти поліпшенню статусу на ринку праці

		Оцінка	Стандартна похибка	Вальд	df	Значущість
Поріг	Повністю згоден	-0,592	0,186	10,154	1	0,001
	Скоріше згоден	1,287	0,190	45,831	1	0,000
	Скоріше не згоден	2,351	0,209	126,683	1	0,000
Розташування	Рівень умінь	-0,493	0,067	53,417	1	0,000
	Освіта респондента					
	Неповна середня освіта (з ПТУ)	-0,288	0,332	0,755	1	0,385
	Неповна середня освіта	-1,028	0,254	16,427	1	0,000
	Повна середня освіта	-0,711	0,199	12,793	1	0,000
	Повна середня освіта (з ПТУ)	-0,507	0,188	7,293	1	0,007
	Неповна вища освіта (з базовою вищою)	-0,422	0,170	6,203	1	0,013
	<i>Повна вища освіта (з науковим ступенем)</i>					
	Класова належність респондента					
	Вищий службовий клас	-0,720	0,246	8,591	1	0,003
	Нижчий службовий клас	-0,635	0,197	10,382	1	0,001
	Працівники рутинної нефізичної праці	-0,430	0,157	7,509	1	0,006
	Дрібні власники та самозайняті	0,629	0,309	4,134	1	0,042
	Кваліфіковані робітники	0,131	0,157	0,704	1	0,401
	<i>Некваліфіковані робітники</i>					

Примітка. Напівжирним шрифтом виділено назву змінної, курсивом – референтні категорії.

* Для цієї моделі R^2 (за Нагелкерком) = 0,097, однак враховуючи більшу точність показника R^2 , обчисленого за допомогою оптимального шкалювання (див. попередню модель, таблиця 3.14), можемо говорити про пояснення 8 % варіативності залежної змінної вказаними чинниками.

Щодо впливу освітнього рівня молоді на модальність оцінок освіти як каналу висхідної мобільності, то ця модель дає нам змогу скласти точніше уявлення про характер зв'язку цих змінних. Так, окрім вияву зменшення оптимізму в цих оцінках мірою зростання освітнього рівня, також варто звернути увагу й на те, що, незалежно від освітнього рівня, існує все ж більше тяжіння до того, щоб погоджуватися з запропонованим твердженням, аніж не погоджуватись.

Вплив класової належності респондента на оцінку здатності до додаткової освіти виконувати функцію соціального ліфта є більш диференційованим, ніж вплив на неї освітнього рівня. Так, якщо для представників службових класів та класу працівників рутинної нефізичної праці характерна позитивна оцінка додаткової освіти у зазначеній якості (яка, однак, поступово зменшується від вищого службового класу до класу працівників рутинної нефізичної праці), то вже самозайняті більш схильні до того, щоб не погоджуватися з цим твердженням. Щодо кваліфікованих робітників, то значущих відмінностей у ставленні до додаткової освіти як каналу висхідної мобільності між ними та некваліфікованими робітниками не спостерігається.

Отже, загальне налаштування української молоді до визнання за додатковою освітою здатності сприяти поліпшенню статусу на ринку праці є позитивним. Але існують відмінності у його модальності, зумовлені впливом рівня умінь молоді, їхніми освітньо-кваліфікаційним рівнем та класовою належністю. Відмітимо низку суперечностей, пов'язаних із процесом освітньої підготовки молодих українців.

По-перше, загальна кількість фахівців із повною вищою освітою, на здобуття якої молодь переважно й орієнтується, більша, ніж це вимагають роботодавці в якості мінімального освітнього рівня для отримання певної посади. Хоча найчастіше такого рівня освіти вимагали саме від тих, хто увійшов на ринок праці у одному зі службових класів, навіть для цієї категорії кількість осіб із відповідним дипломом перевищує ту, що визначалась як декларована роботодавцями.

По-друге, працюють за фахом також переважно представники службових класів, які частіше за представників інших класів відзначають відповідність освітнього рівня виконуваний роботі та вважають отриману освіту корисною.

Ті, хто входить на ринок праці у неслужбових класах, мають суттєво менші можливості професійної самореалізації та частіше на-

рікають на те, що вимоги до роботи є нижчими за їхній освітній рівень. А це призводить до формування думки про відсутність користі освітньої підготовки для трудової діяльності. В умовах динамічних змін на ринку праці та необхідності персоналу постійно вдосконалювати свій рівень підготовки таке налаштування навряд чи є продуктивним не лише для самих молодих людей, а і для розвитку економіки країни загалом.

Описані вище процеси до певної міри дістають відображення й у оцінці потенціалу додаткової освіти як каналу висхідної мобільності. Так, лише зростання рівня базових умінь молоді сприяє підвищенню оцінки нею користі додаткової освіти для отримання кращого місця роботи та вищої заробітної плати, тоді як зі зростанням освітнього рівня такий ентузіазм, навпаки, дещо спадає. Щодо впливу на модальність оцінок класової належності респондентів можемо відмітити тяжіння до позитивних оцінок представників службових класів та класу працівників рутинної нефізичної праці, тоді як уже для самозайнятих характерна схильність до негативних оцінок.

3.3. Класовий статус молоді на ринку праці

Як наголошувалося раніше, існує взаємозумовленість особливостей освітньої системи, зокрема, якісних характеристик процесу професійної підготовки кадрів у її межах, і вимог ринку праці. Саме взаємодія економічної та освітньої інституції визначає значною мірою те, яку роль відіграватиме освітня кваліфікація молоді у процесі набуття нею певного професійного статусу. В ідеалі, освіта уможливорює здійснення відбору оптимально придатних для виконання певного виду роботи індивідів. Її важливою функцією при цьому повинна стати орієнтація на відбір саме за здібностями конкретних претендентів, із максимальним елімінуванням ефектів соціального середовища (класової належності батьків індивіда, їхньої освіти чи престижу заняття тощо). Відтак, для вияву здатності освіти сприяти такому відбору слід звернутися до аналізу детермінант набуття молоддю класового статусу на ринку праці, який, фактично, відображає специфіку вимог до компетенції та кваліфікації робітника на ринку праці.

Отже, в фокусі нашого аналізу перебувають два ключові моменти. По-перше, класова належність молоді відповідно до її першої

зайнятості та місце освіти серед інших чинників, які цю належність зумовляють. По-друге, можливість зміни першої класової позиції на початковій стадії професійної кар'єри та її детермінанти.

Можемо зазначити, що вивчення класової позиції молоді на ринку праці зазвичай пов'язане з розглядом класу першої зайнятості молоді. Тобто розглядається перше працевлаштування молоді після завершення безперервної освіти [32; 36]. Відомо, що класова позиція не підлягає частим змінам протягом життя, тому більшість молодих людей зберігають свою класову належність (як це буде далі підтверджено і на даних нашого аналізу), принаймні на ранніх стадіях трудової кар'єри. Водночас, враховуючи те, що для певних класів близько 20 % осіб змінило класову належність, виникає запитання, які чинники зумовляють вертикальну мобільність молоді, тим більше, що розглядається достатньо незначний часовий проміжок кар'єрної траєкторії (вибірку становлять лише молоді люди, які припинили навчання у 2001–2006 роках, тобто, максимальна кількість років трудового стажу не перевищує шести).

Перш ніж говорити про вплив тих чи тих чинників на класову належність першої зайнятості, звернемося до загальних характеристик працюючої молоді. З усіх респондентів 13,7 % не працювали після завершення навчання. З цієї категорії 71,3 % становлять жінки, а 28,7 % – чоловіки, це, відповідно, 19,1 % від усіх жінок та 9,2 % усіх чоловіків, які відповіли на запитання. Більшість молодих людей мали офіційну першу роботу, і лише 21,2 % вказали, що були неофіційно зайнятими (28,6 % тих, хто відповів на запитання). При цьому можемо спостерігати більше тяжіння жінок до офіційної зайнятості (69,7 % жінок проти 63,6 % чоловіків із тих, хто відповів на запитання), а чоловіків – до самозайнятості (5,2 % чоловіків проти 2,3 % жінок) *.

Як правило, за першою зайнятістю молодь працює повний робочий день, про що говорить 68 % респондентів (91,8 % тих, хто відповіли на запитання). Кількість жінок, які працюють повний робочий день, менша, ніж кількість чоловіків (89,8 % жінок проти 93,8 % чоловіків), тоді як щодо часткової зайнятості ситуація зворотна (9,8 % жінок працюють неповний день проти 5,7 % чоловіків) **.

* Значущу різницю визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,05$.

** Значущу різницю визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,05$.

За формою власності компанії, де відбулося перше працевлаштування молодих людей, переважають компанії приватної власності, в яких працюють 54,4 % тих, хто відповів на запитання, менша частка осіб зайнята у державному секторі – 34 %, 10,1 % вказали на зайнятість у компаніях змішаної форми власності. Якщо статистично значущої відмінності у кількості жінок та чоловіків, зайнятих у приватному секторі, виявлено не було, то у державному секторі жінки переважають над чоловіками (38,1 % жінок проти 29,5 % чоловіків), тоді як у компаніях змішаної форми власності працює більша кількість чоловіків (12,9 % чоловіків проти 7,5 % жінок). Деякі дослідники зазначають, що вибір жінками зайнятості у державному секторі не в останню чергу пов'язаний із тим, що саме там є більша можливість отримання соціальних гарантій, зокрема, щодо відпусток з вагітності та пологів [4, с. 200].

Пошук першої роботи респондентами здійснюється переважно за такими каналами *: завдяки контактам друзів (25,3 % тих, хто відповів на запитання), завдяки контактам членів родини (15,1 %), звернення до компанії за власною ініціативою після отримання інформації від третьої особи (13,6 %), через оголошення у пресі, на радіо чи в Інтернеті (5,1 %), через навчальний заклад або навчальний центр (6,4 %) та звернення до компанії без отримання попередньої інформації (4,2 %). Можемо фіксувати гендерні відмінності у розподілі респондентів за каналами пошуку першої роботи. Чоловіки частіше, ніж жінки, шукають роботу, вдаючись до контактів членів сім'ї (16,5 % проти 14 % у жінок) та звертаючись до контактів власних друзів (30,5 % проти 21 % жінок), тож можна зробити загальний висновок про те, що соціальний капітал, як сім'ї, так і власний, є більшою мірою ефективним ресурсом для побудови професійної кар'єри чоловіків, аніж жінок **.

Яка ж частка молоді загалом знаходить першу роботу, звертаючись до власної чи сімейної соціальної мережі? Для того, щоб відповісти на це запитання, ми побудували узагальнюючу змінну, де були агреговані дані про використання молоддю власної чи сімейної соціальної мережі у три градації: до першої було віднесено осіб, які, шукаючи першу роботу, зверталися до мережевих ресурсів, до

* Для з'ясування каналів пошуку першої роботи використовувалось питання множинного вибору, відтак, у цьому разі ми розглядаємо ті варіанти, які респонденти вказували найчастіше.

** Значущу різницю визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,05$.

другої – тих, хто не використовував жодних мережевих ресурсів, шукаючи роботу, та третьої – тих, щодо кого немає інформації про використання мережевих ресурсів.

Використання мережевих ресурсів визначаємо через звернення до таких індикаторів:

- позначення серед каналів знаходження першої роботи контактів членів родини, власних друзів чи професійних зв'язків;
- факт роботи у компанії, де відбулося перше працевлаштування, членів родини або знайомих.

При цьому, зверненням до соціальної мережі вважалося використання принаймні одного з зазначених видів каналів знаходження першої роботи чи факт роботи у компанії, де відбулося перше працевлаштування, членів родини, друзів або знайомих.

За нашим припущенням, певна кількість важливої, з огляду на успішність подальшого працевлаштування, інформації передається у процесі неформального спілкування. Відтак, навіть факт перебування осіб, які входять до соціальної мережі індивіда, на роботі у певній компанії, не кажучи про безпосереднє знаходження роботи з їхньою допомогою, вже ставить його/її у вигідніше становище, порівняно з іншими шукачами вакансій, з огляду на доступ до певних джерел ексклюзивної інформації щодо попиту на кадри в організації у певний момент часу, важливості певних якостей претендентів на посаду тощо. Нарешті, не виключена і можливість рекомендації співробітниками їхніх родичів та знайомих, яка може розглядатись як вагоміша, порівняно з експертними висновками освітніх закладів, зафіксованих у дипломах. Крім того, як зазначає низка авторів [15, с. 62–66], робота в організації, співробітники якої залучені до соціальної мережі індивіда, створює для нього низку переваг щодо легкості інтеграції до колективу та подальшого кар'єрного просування.

Аналізуючи загальний розподіл респондентів залежно від того, чи зверталися вони до соціальної мережі під час пошуку першої роботи, можемо зазначити, що майже половина молодих людей використовувала ті чи ті ресурси соціальної мережі (таблиця 3.16).

Різниця часток жінок і чоловіків, які використовували соціальну мережу для знаходження першої роботи, залишається достатньо помітною, так само, як це зауважувалося і на рівні використання окремих каналів, пов'язаних із соціальними ресурсами: щодо перших двох градацій ця різниця статистично значуща на рівні $p = 0,01$

(z-критерій із поправкою Бонфероні). Чи дійсно факт звернення до соціальної мережі дає переваги у статусі першої зайнятості? Щоб відповісти на це запитання, порівняємо заробітну плату та клас першої зайнятості молодих людей, які скористались соціальною мережею, і тих, котрі знайшли роботу без звернення до неї.

Таблиця 3.16. Звернення української молоді до соціальної мережі для знаходження роботи

	Загалом по масиву, %	Чоловіки, %	Жінки, %
Зі зверненням до соціальної мережі	45,9	52,7	40,4
Без звернення до соціальної мережі	53,0	46,3	58,6
Невідомо	1,0	1,0	1,1
N	4123	1863	2260

Оскільки розподіл значень місячної заробітної плати значущо відрізняється від нормального (перевірка на нормальність розподілу за критерієм Колмогорова–Смирнова демонструє відмінність від нормального розподілу при $p \leq 0,001$), використовуватимемо для порівняння категорій молодих людей, які звертались чи не звертались до соціальної мережі для знаходження роботи, непараметричний U-тест Мана–Уїтні. Зауважимо, що є гендерні розбіжності у рівні заробітної плати серед наведених категорій молоді. Так, для молодих чоловіків зафіксовано статистично значущо на рівні $p = 0,045$ відмінність у заробітній платі залежно від того, чи мало місце звернення до соціальної мережі під час пошуку роботи. При цьому числа середня заробітна плата молодих чоловіків, які зверталися до соціальної мережі, становила 688,16 гривень, тоді як у тих, хто до такого ресурсу не вдавався, – у середньому 777,51 гривні. У молодих жінок статистично значущих відмінностей у розмірі заробітної плати для вказаних категорій відмічено не було.

Подивимось тепер, чи є відмінності у класовій належності молодих людей, які знайшли роботу шляхом звернення до мережевих ресурсів чи без нього. На жаль, брак даних щодо класової належності значної частки молодих людей дещо обмежує можливість інтерпретації одержаних розподілів ознак. При цьому незручність становить те, що найбільша частка таких респондентів зосереджена серед осіб, які знайшли першу роботу без звернення до мережевих ресурсів – це 46,5 % чоловіків та 54,4 % жінок у цій категорії. Однак, якщо припустити, що розподіл за класами у цих осіб тотожний тому, який спостерігаємо у респондентів,

класова належність яких відома, то можемо прослідкувати доволі цікаву тенденцію (таблиця 3.17).

Таблиця 3.17. Класова належність молодих людей, які знайшли першу роботу шляхом звернення до мережевих ресурсів чи без нього

Клас першої зайнятості	Чоловіки			Жінки		
	Зі зверненням до соціальної мережі, %	Без звернення до соціальної мережі, %	Невідомо, %	Зі зверненням до соціальної мережі, %	Без звернення до соціальної мережі, %	Невідомо, %
Вищий службовий клас	6,1	11,7	26,6	9,6	11,3	21,7
Нижчий службовий клас	8,4	15,8	26,6	22,5	23,1	21,7
Працівники рутинної нефізичної праці	9,7	12,9	5,2	41,6	40,9	30,6
Дрібні власники та самозайняті	4,3	5,4	5,2	1,6	2,4	8,5
Кваліфіковані робітники	29,2	25,8	5,2	12,5	14,2	0
Некваліфіковані робітники	42,3	28,4	31,3	12,1	8,1	17,4
N	950	462	19	891	604	23

Так, помітна різниця у класі входження на ринок праці чоловіків та жінок, які користувались або не користувались соціальною мережею для пошуку роботи. Щодо чоловіків можемо констатувати наявність значущих відмінностей між частками осіб, що увійшли на ринок праці у службових класах та у класі некваліфікованих робітників, тоді як для жінок вони існують лише на рівні класу некваліфікованих робітників (усі відмінності для чоловіків значущі на рівні $p = 0,01$, для жінок на рівні $p = 0,05$, z -критерій із поправкою Бонфероні).

Значне переважання серед робітничих класів чоловіків, що вдавалися до ресурсів соціальної мережі для знаходження роботи, пов'язане значною мірою з нижчим рівнем освіти представників цієї категорії. Приміром, чоловіків із повною вищою освітою більше саме серед тих, хто знайшов роботу не звертаючись до соціальної мережі (34 % проти 16,1 %), тоді як повну середню освіту (у тому числі ПТУ), навпаки, має дещо більша кількість тих, хто працевлаштувався з використанням соціальних ресурсів (49,9 % проти 34,1 %) *, зв'язок між цими змінними фіксує і коефіцієнт χ^2 , значу-

* Значущу різницю в обох випадках визначено з застосуванням z -критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,01$.

щий на рівні $p < 0,001$. Відповідно, і заробітна плата молодих чоловіків, які шукали роботу за допомогою соціальної мережі, загалом нижча внаслідок значної кількості серед них представників робітничих класів, аніж у тих, хто користувався іншими каналами пошуку зайнятості. Частка ж цих останніх, освітній рівень яких вищий, значно більша у службових класах.

Серед жінок ситуація дещо інша: різниця у рівні освіти між тими, хто знайшов роботу, звертаючись до соціальної мережі, та тими, хто її не використовував, менше виражена. Статистично значущими є відмінності у частці молодих жінок із неповною вищою освітою (31,7 % проти 24,9 % на користь тих, хто працевлаштувався завдяки соціальним ресурсам) та з повною вищою освітою (35,1 % проти 25,3 % на користь тих, хто до соціальної мережі не звертався) *, хоча зв'язок між змінними при обрахунку коефіцієнта χ^2 також значущий на рівні $p < 0,001$. Тому відмінності у відсотках жінок, які використовували чи не використовували мережеві ресурси, що виявились статистично значущими лише для представниць класу некваліфікованих робітників, виражені значно менше, ніж для чоловіків з аналогічних категорій. Незначні розбіжності у розподілі за класовою належністю та освітнім рівнем жінок, які вдавались чи ні до використання соціальної мережі для знаходження першої роботи, зумовляють відсутність статистично значущих відмінностей у заробітній платі жінок з означених категорій.

Загальний розподіл класових статусів молоді при входженні на ринок праці наведено у таблиці 3.18.

Таблиця 3.18. Клас першої зайнятості української молоді **

Клас	Загалом, %	Чоловіки, %	Жінки, %
Вищий службовий клас	9,3	8,1	10,4
Нижчий службовий клас	17,1	11,0	22,7
Працівники рутинної нефізичної праці	26,4	10,7	41,2
Дрібні власники та самозайняті	3,3	4,7	2,0
Кваліфіковані робітники	20,2	27,8	13,0
Некваліфіковані робітники	23,8	37,7	10,6
N	2946	1429	1517

* Значущу різницю в обох випадках визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,01$.

** Розподіли стосовно респондентів, щодо яких була інформація про їхню класову належність.

Як бачимо, існують чіткі гендерні розбіжності у класі першої зайнятості. Можемо констатувати переважання жінок у перших трьох класах (вищого та нижчого службового та серед працівників рутинної нефізичної праці), тоді як для останніх трьох класів (дрібних власників і самозайнятих, кваліфікованих робітників та некваліфікованих робітників) притаманне переважання чоловіків *. Особливо значним такий розрив є для класів працівників рутинної нефізичної праці та некваліфікованих робітників – він сягає трохи більше 20 %. Очевидно, така різниця зумовлена тим, що традиційно у сфері обслуговування та торгівлі працюють переважно жінки, тоді як некваліфікована фізична праця вважається чоловічим видом занять.

Загалом не надто велика кількість молодих людей входить на ринок праці у вищому службовому класі (близько 10 %). Кількість представників нижчого службового класу вже дещо більша: серед чоловіків – на 3,6 %, а серед жінок – на 12,3 %, ніж представників вищого службового класу.

Шляхом побудови регресійних моделей частоти досягнень певного класу першої зайнятості вдалося виявити, які соціальні чинники детермінують клас входження на ринок праці молодих людей. Ми використовували фіктивні змінні класової належності під час першої зайнятості (за схемою EGP **) до I–VI класів (службові класи, клас працівників рутинної нефізичної праці, клас самозайнятих класів та кваліфікованих робітників) та належність до VII класу (некваліфіковані робітники) як залежну змінну.

Незалежні змінні представлені рівнем освіти молодих людей після її першого переривання (за CASMIN) *** та низкою змінних, які визначають їхнє соціальне походження. Насамперед, це класова належність батька й матері (за EGP), престиж професії батька й матері (за Д. Трейманом) та рівень освіти батька й матері (за CASMIN) ****. При визначенні освітнього рівня респондентів та їхніх батьків було здійснено злиття категорій 1ab (неповна та повна початкова освіта) і 2a (неповна середня освіта) та 2b (неповна середня

* Значущу різницю визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,05$.

** Ця класова схема включає рівні: вищий службовий клас, нижчий службовий клас, працівники рутинної нефізичної праці, кваліфіковані робітники та некваліфіковані робітники.

*** Розглядався рівень освіти після її першого переривання для тих, хто одержав диплом по завершенні навчання на відповідному освітньому треці.

**** Шкала представлена градаціями: початкова освіта, неповна середня освіта (у тому числі ПТУ), повна середня освіта (у тому числі ПТУ), базова вища освіта (у тому числі неповна вища), повна вища освіта (у тому числі науковий ступінь).

освіта з ПТУ), оскільки перша з категорій надто слабо наповнена. Також через брак інформації щодо рівня освіти та класової належності деяких респондентів та їхніх батьків для збереження цих випадків для аналізу відповідні категоріальні змінні доповнено градацією з фіксацією того, що інформація з цього питання невідома.

Побудова мультиноміальної регресійної моделі виявила значущий вплив статі респондента на можливість увійти на ринок праці у певному класовому статусі. Відповідно, надалі будувалися окремі регресійні моделі для респондентів кожної статі для визначення впливу чинників соціального походження та освіти на класову належність першої зайнятості. Загалом виявилось, що такі змінні, як престиж професії батька та матері не справляють значущого впливу на класову належність першої зайнятості респондента незалежно від статі. Водночас, вплив інших змінних достатньо суттєво різниться для молодих чоловіків і жінок. Коефіцієнти й основні характеристики регресійних моделей для чоловіків й жінок подано у таблицях 3.19 та 3.20.

Інтерпретуючи значення коефіцієнтів, зауважимо, що для чоловіків виявився значущим вплив таких змінних, як освітній рівень, класова належність обох батьків та освітній рівень матері. При цьому саме освітній рівень респондента та класова належність його батька найбільшою мірою впливають на нерівність шансів досягнення певної класової позиції, порівняно з двома іншими чинниками (таблиця 3.19).

Таблиця 3.19. Мультиноміальна регресія класової належності першої зайнятості для молодих чоловіків різного освітнього рівня та соціального походження (порівняння I, II, III, IV і VI класів із VII класом, модель із головними ефектами)

	Класова належність					
	Невідома	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники, самозайняті	Кваліфіковані робітники
Константа	-0,985**	-23,605**	-3,954**	-2,440**	-3,550**	-1,658**
Освітній рівень респондента	p<0,001					
Невідомий	0,329	18,699**	1,256	-0,227	0,544	0,042
Повна вища освіта (у тому числі науковий ступінь)	2,108**	22,687**	4,356**	1,250**	1,162	0,922**

Продовження табл. 3.19

	Класова належність					
	Невідома	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники, самозайняті	Кваліфіко- вані робітники
Базова вища освіта (у тому числі непо- вна вища)	0,296	19,928**	2,414**	0,705*	0,055	0,388
Повна середня освіта (у тому числі ПТУ)	-0,494*	17,338	0,093	-0,188	0,283	0,359
<i>Неповна середня освіта (у тому чис- лі ПТУ)</i>						
Класова належ- ність матері	p = 0,002					
Невідома	0,137	0,607	0,511	0,001	0,599	0,103
Вищий службовий клас	-0,541	0,521	0,683	0,804	0,485	0,350
Нижчий службовий клас	0,369	0,709	1,101*	0,922*	0,822	0,431
Працівники рутинної нефізич- ної праці	-0,123	0,090	0,623	0,539	0,638	0,296
Кваліфіковані ро- бітники	0,317	1,568**	0,476	1,061**	0,730	1,055
<i>Некваліфіковані робітники</i>						
Класова належ- ність батька	p < 0,001					
Невідома	0,430*	1,019**	0,578*	0,592*	0,326	0,357*
Вищий службовий клас	0,616*	1,966**	0,825*	1,059**	0,104	-0,189
Нижчий службовий клас	0,715*	1,288*	1,460**	1,611**	-0,304	0,650
Працівники рутинної нефізич- ної праці	0,463	0,890	0,570	0,150	0,672	0,498
Кваліфіковані ро- бітники	0,387	0,635	0,080	0,623*	0,183	0,602**
<i>Некваліфіковані робітники</i>						
Освітній рівень матері	p = 0,005					

Закінчення табл. 3.19

	Класова належність					
	Невідома	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Дрібні власники, самозайняті	Кваліфіко- вані робітники
Невідомий	0,179	-0,485	-0,488	0,649	0,073	0,471
Повна вища освіта (у тому числі нау- ковий ступінь)	0,550	0,794	-0,130	-0,004	0,964	0,567
Базова вища освіта (у тому числі непо- вна вища)	-0,005	0,547	-0,559	-0,491	-0,113	0,316
Повна середня освіта (у тому числі ПТУ)	0,196	1,105	-0,027	0,487	0,792	0,715**
<i>Неповна середня освіта (у тому чис- лі ПТУ)</i>						
N = 1863, 2LL = 2968,340, $\chi^2 = 809,416$, df = 108, значущість моделі $p < 0,001$, псевдо- R^2 (Нагелкерк) = 0,364						

Примітка. Курсивом виділено референтні категорії, напівжирним шрифтом – статистично значущі значення коефіцієнтів (* – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$).

Щодо освітнього рівня респондента, то наявність повної вищої освіти суттєво підвищує шанси на входження до всіх класів, за винятком класів дрібних власників/самозайнятих та некваліфікованих робітників, з останнім з яких ми здійснюємо порівняння. Наявність базової вищої освіти має майже такий самий вплив, оскільки особи з цим освітнім рівнем із більшою ймовірністю потраплять за першого працевлаштування до службових класів чи класу працівників рутинної нефізичної праці, аніж до класу некваліфікованих робітників. Але якщо порівнювати шанси на входження до перших трьох класів у осіб, що мають повну або базову вищу освіту, то вищими вони будуть саме у перших. Водночас, слід зазначити, що різниці у шансах входження до класу дрібних власників і самозайнятих, порівняно з класом некваліфікованих робітників, для респондентів різних рівнів освіти ми не спостерігаємо.

Щодо класової належності батьків респондентів, то існує статистично значуще збільшення шансів на входження на ринок праці

у будь-якому зі службових класів чи у класі працівників рутинної нефізичної праці для синів батьків, які належать до службових класів (як вищого, так і нижчого). Для синів кваліфікованих робітників є більшими, порівняно з синами некваліфікованих робітників, шанси на входження на ринок праці у статусі працівника рутинної нефізичної праці чи відтворення статусу батька, порівняно зі входженням на ринок праці у класі некваліфікованих робітників.

Проте не існує статистично значущих відмінностей щодо можливості входження до класу, відмінного від класу некваліфікованих робітників, для синів батьків, належних до класу працівників рутинної нефізичної праці. Так само не існує статистично значущих відмінностей щодо можливостей входження до класу дрібних власників, залежно від класової належності батька респондента.

Як бачимо з даних таблиці 3.19, статистично значуще відрізняються шанси синів матерів, які належать до нижчого службового класу, на відтворення класу матері та входження до класу працівників рутинної нефізичної праці порівняно з входженням до класу некваліфікованих робітників. Також сини матерів, які належать до класу кваліфікованих робітників, із більшою ймовірністю потраплять до вищого службового класу та класу працівників нефізичної рутинної праці порівняно з синами матерів, належних до класу некваліфікованих робітників.

Вплив же освітнього рівня матері респондента є статистично значущим лише для однієї категорії. Так, сини матерів із повною середньою освітою мають значущо більші шанси потрапити до класу кваліфікованих робітників, аніж до класу некваліфікованих робітників, порівняно з дітьми матерів, як мають тільки неповну середню освіту.

Розглядаючи результати, отримані для молодих жінок, зауважимо, що набір чинників, які визначають клас їхнього входження на ринок праці, виявився вужчим, ніж для чоловіків, попри те, що у своїй сукупності вони пояснюють приблизно рівну частку варіативності залежної змінної: 36,4 % у чоловіків та 32,1 % у жінок (за критерієм псевдо- R^2 Нагелкерка). Окрім освітнього рівня респонденток, їхню класову позицію визначає також класова належність матері, водночас впливу класової належності батька та освіти матері, як ми могли бачити за регресійною моделлю, побудованою для чоловіків, не спостерігається.

Таблиця 3.20. Мультиноміальна регресія класової належності першої зайнятості для молодих жінок різного освітнього рівня та соціального походження (порівняння I, II, III, IV і VI класів із VII класом, модель із головними ефектами)

	Класова належність					
	Невідома	Вищий службовий клас	Нижчий службовий клас	Працівники рутинної нефізичної праці	Арібні власники, самозайняті	Кваліфіковані робітники
Константа	0,689**	-3,897**	-2,697**	0,408	-2,301**	-0,821*
Освітній рівень респондента	p<0,001					
Невідомий	0,627	1,034	1,919**	0,769*	1,689*	0,807
Повна вища освіта (у тому числі науковий ступінь)	3,370**	6,202**	6,192**	2,285**	2,560**	1,563**
Базова вища освіта (у тому числі неповна вища)	0,533	2,864	3,494**	1,000**	-0,622	1,011**
Повна середня освіта (у тому числі ПТУ)	0,082	-0,495	1,240	0,295	0,348	0,981**
Неповна середня освіта (у тому числі ПТУ)						
Класова належність матері	p<0,001					
Невідома	0,331	1,414**	0,531	0,239	-0,057	0,225
Вищий службовий клас	2,436*	4,255**	2,853**	2,497*	-17,307	2,338*
Нижчий службовий клас	1,005**	1,754**	1,463**	0,965*	1,331*	0,420
Працівники рутинної нефізичної праці	-0,206	0,598	0,051	0,324	-0,412	-0,227
Кваліфіковані робітники	-0,077*	0,616	-0,289	0,289	-0,326	0,540
Некваліфіковані робітники						
N = 2260, 2LL = 1489,975, $\chi^2 = 836,402$, df = 54, значущість моделі p<0,001, псевдо-R ² (Нагелкерк)=0,321						

Примітка. Курсивом виділено референтні категорії, напівжирним шрифтом – статистично значущі значення коефіцієнтів (* – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$).

Характеризуючи вплив освіти респонденток на класову позицію (таблиця 3.20), можемо помітити, що наявність диплома про повну вищу освіту підвищує шанси на входження до будь-якого класу, крім класу некваліфікованих робітників, з яким здійснюється порівняння. Майже тотожна ситуація і з власницями дипломів про базову вищу освіту: не спостерігається статистично значущої різниці у шансах тільки щодо входження до класу дрібних власників та самозайнятих порівняно з класом некваліфікованих робітників. Так само, як у чоловіків, шанси на входження до певного класу для власниць дипломів про повну вищу освіту більші, аніж у тих, хто має рівень неповної або базової вищої освіти. Крім того, молоді жінки, які мають повну середню освіту, з більшою ймовірністю, порівняно з тими, хто має рівень неповної середньої освіти, увійдуть до класу кваліфікованих робітників, аніж до класу некваліфікованих робітників.

Щодо класової позиції матері, то спостерігаємо зростання шансів дочок матерів, які належать до службових класів, на входження до цих же класів та до класу працівників рутинної нефізичної праці, порівняно зі входженням до класу некваліфікованих робітників. Однак для дочок матерів, які належать до нижчого службового класу, спостерігається також підвищення ймовірності потрапляння до класу дрібних власників та самозайнятих, порівняно з можливістю входження на ринок праці у класі некваліфікованих робітників. Для дочок же матерів, належних до вищого службового класу, крім згаданих можливостей потрапляння до перших трьох класів, більшою є ймовірність увійти на ринок праці у класі кваліфікованих робітників, порівняно з класом некваліфікованих робітників.

Загалом помітний достатньо значний вплив освітнього рівня респондента на клас першої зайнятості. Зокрема, підвищення рівня освіти зумовлює збільшення шансів на входження до службових класів порівняно зі входженням на ринок праці у статусі некваліфікованих робітників. Проте, у впливі чинників, пов'язаних із соціальним походженням, існують значні відмінності для представників різної статі. Так, для чоловіків на класову належність впливає переважно класова належність батька й значно меншою мірою класова належність матері та її освітній рівень. Для жінок, навпаки, основною детермінантою є класова належність матері. Очевидно, такий стан речей можна пояснити специфікою становища жінок та чоловіків на ринку праці, зокрема існуванням горизонтальної гендерної асиметрії у професійному поділі праці [19, с. 94], яка, відпо-

відно, відтворюється через соціалізаційні механізми, підштовхуючи молодих жінок до вибору певної «жіночої», з огляду на панівні соціальні норми, професії.

Спостерігається і для чоловіків, і для жінок певна нерівність шансів на досягнення статусів службових класів залежно від класової належності батька та матері відповідно. Для дітей батьків, які належать до службових класів, ці шанси є вищими, ніж для дітей, батьки яких мають інші класові статуси, що значно помітніше саме для молодих жінок. Фактично соціальне походження становить додаткову конкурентну перевагу для виходу на ринок праці у службовому класі, додатково підсилюючись рівнем освіти.

Чи зберігається класова належність першої зайнятості надалі, чи молодим людям вдається її змінювати протягом початкового етапу трудового життя? Скажімо, у більшості випадків робота під час навчання не пов'язана з першим працевлаштуванням, оскільки 72,6 % респондентів зауважують, що перша робота після завершення навчання не є тією, що була у них під час навчання. Проте надалі молоді люди менш інтенсивно вдаються до зміни місця роботи. Так, не відбулося зміни робочого місця та/чи посади у 37,3 % опитаних (50,4 % тих, хто відповів на запитання) з моменту першого працевлаштування. Чи зазнає змін і класова належність респондентів?

Як бачимо з таблиці 3.21, уже на початковому етапі трудової кар'єри відбулося, з одного боку, збільшення кількості осіб, які належать до вищих службових класів, а з іншого – зменшення відсотка осіб, які належать до класу некваліфікованих робітників. Також серед молодих жінок значно скоротилася, порівняно з класом першої зайнятості, кількість осіб, які належать до класу працівників рутинної нефізичної праці. Водночас щодо інших класів ці зміни менш відчутні – кількість осіб варіює в межах $\pm 1,2$ %. Зауважимо, що класовий статус жінок залишається вищим як на рівні першої зайнятості, так і на рівні поточної зайнятості.

Отже, можемо констатувати те, що певні зміни класової належності молоді помітні навіть на початку її професійної кар'єри. Однак наведені дані лише фіксують кінцеві результати переміщень молоді в межах класової ієрархії, не даючи детальної інформації щодо самих траєкторій рухів представників різних класів. За даними опитувань, кількість осіб, яка не змінила класову належність протягом 2001–2007 років, досить велика і варіює для різних класів від 80,6 % до 91,3 % (для всіх респондентів загалом) (таблиця 3.22). Окрім того, існують і гендерні відмінності у збереженні класового

статусу: для жінок такі відсотки вищі, ніж для чоловіків, особливо щодо вищих класів, тоді як чоловіки загалом меншою мірою схильні зберігати класовий статус, особливо це стосується нижчих позицій класової ієрархії.

Таблиця 3.21. Класова належність української молоді *

Клас	Загалом по масиву		Чоловіки		Жінки	
	Перша зайнятість, %	Поточна зайнятість, %	Перша зайнятість, %	Поточна зайнятість, %	Перша зайнятість, %	Поточна зайнятість, %
Вищий службовий клас	9,3	12,1	8,1	11,4	10,4	12,6
Нижчий службовий клас	17,1	20,3	11,0	13,3	22,7	26,5
Працівники рутинної нефізичної праці	26,4	24,4	10,7	9,4	41,2	37,8
Дрібні власники та самозайняті	3,3	4,0	4,7	5,9	2,0	2,3
Кваліфіковані робітники	20,2	19,5	27,8	27,8	13,0	12,0
Некваліфіковані робітники	23,8	19,8	37,7	32,1	10,6	8,8
N	2946	3465	1429	1641	1517	1824

Таблиця 3.22. Кількість осіб, які зберегли класовий статус першої зайнятості

Клас, EGP	Загалом, %	Чоловіки, %	Жінки, %
Вищий службовий клас	91,3	89,7	92,4
Нижчий службовий клас	87,9	82,3	90,4
Працівники рутинної нефізичної праці	85,2	69,5	88,5
Дрібні власники та самозайняті	83,7	79,1	93,5
Кваліфіковані робітники	85,4	83,6	89,4
Некваліфіковані робітники	80,6	80,3	81,5

Зазначимо, що кількість жінок та чоловіків, які належать до вищого службового класу, перестає бути статистично відмінною на рівні поточної зайнятості порівняно з ситуацією класової належності першої зайнятості. Очевидно, чоловіки мають більші можливості висхідної мобільності до цього класу з інших, до яких вони належали за першою роботою. Серед чоловіків таке переміщення здійснили 8,2 % осіб із нижчого службового класу, 3,9 % осіб із класу

* Тут і надалі при аналізі мобільності молоді дані стосуються лише тих респондентів, щодо яких була інформація з їхньої класової належності.

працівників рутинної нефізичної праці та 1,5 % осіб із класу самозайнятих, тоді як серед жінок – 4,6 % осіб із нижчого службового класу, 1,8 % осіб із класу працівників рутинної нефізичної праці та 0 % осіб із класу самозайнятих. Проте, з іншого боку, спостерігаємо більшу частку жінок, які зберегли статус першої зайнятості, зокрема на рівні службових класів, що можна розглядати як позитивний фактор позиціонування на ринку праці.

Водночас можемо помітити також наявність осіб, які здійснюють не лише висхідні переміщення до інших класів, а й низхідні. На жаль, обсяг вибірки не дає змоги детально проаналізувати соціальні характеристики осіб, які переміщуються, приміром, з вищого службового класу до класу некваліфікованих робітників, однак певні загальні тенденції щодо процесу мобільності все-таки можна зафіксувати (таблиця 3.23).

Таблиця 3.23. Мобільність респондентів, які вийшли на ринок праці у 2001–2007 роках

Тип мобільності	Загалом, %	Чоловіки, %	Жінки, %
Висхідна мобільність	9,3	11,8	6,9
Імобільність (без змін)	85,1	81,1	88,8
Низхідна мобільність	5,6	7,1	4,3
N	2941	1428	1513

Як бачимо, дані таблиці 3.23 ще раз підтверджують те, що загалом чоловіки більш схильні до мобільності, ніж жінки, оскільки серед них частка осіб, які здійснили висхідні та низхідні переміщення, удвічі більша, ніж серед жінок. Водночас для обох статевих категорій переважає кількість осіб, які здійснили висхідну мобільність, порівняно з тими, хто спустився вниз сходинками соціальної драбини, що в підсумку і створює ефект збільшення відсотка осіб, належних до вищих службових класів. Однак можемо прогнозувати і те, що з огляду на переважання частки чоловіків, які здійснили висхідну мобільність, над аналогічним показником для жінок, перші мають і більше можливостей для подальшого просування соціальною ієрархією.

Показовими в цьому плані є і дані щодо кількості осіб, які здійснили вертикальну класову мобільність, з урахуванням року першого виходу на ринок праці (таблиця 3.24) *. Ми бачимо, що в перші

* Враховуючи суттєві відмінності у мобільності чоловіків та жінок, дані подано лише по статевих категоріях без узагальнення по всьому масиву.

(найближчі до дати опитування) роки після виходу на ринок праці частка осіб, які змінили класову належність, досить незначна для обох статей, а далі для чоловіків спостерігається стрибкоподібне збільшення відсотка осіб, які здійснили висхідну мобільність, та достатньо плавне зростання частки осіб, які здійснили низхідну мобільність. Для жінок обидва показники збільшуються поступово мірою віддалення року виходу на ринок праці. Виняток для представників обох статей становлять ті, хто увійшов на ринок праці у 2003 році: серед них різко збільшилася частка осіб, котрі здійснили низхідну мобільність, порівняно з тими, хто увійшов на ринок праці в інші роки.

Таблиця 3.24. Напрямки переміщень респондентів залежно від року початку трудової діяльності

Рік виходу на ринок праці	Напрямки переміщень, %					
	Чоловіки			Жінки		
	Висхідна мобільність	Імобільність	Низхідна мобільність	Висхідна мобільність	Імобільність	Низхідна мобільність
2001	17,4	71,8	10,8	11,0	82,0	6,2
2002	19,4	70,7	9,9	10,2	85,2	4,6
2003	13,8	75,0	11,2	7,8	85,2	7,0
2004	13,2	79,1	7,7	6,6	88,5	4,8
2005	10,0	86,5	3,5	4,6	92,3	3,1
2006	3,6	93,2	3,2	3,9	94,1	2,0
2007	0	100	0	1,8	98,2	0

Отже, кількість осіб, які зберегли на момент опитування класову належність першої зайнятості чи здійснили вертикальну мобільність, залежить від року виходу на ринок праці, про що свідчить і коефіцієнт χ^2 Пірсона, значущий для обох статевих категорій на рівні $p \leq 0,001$.

Варто звернути увагу на наявність зв'язку між класом першої зайнятості та напрямком мобільності *. Факт найбільшої частки осіб, які здійснили висхідну мобільність, серед представників класу некваліфікованих робітників (19,9 % чоловіків та 18 % жінок) не дивує. Так само неважко пояснити те, що найвища частка жінок, які здійснили низхідну мобільність (7,6 %), належить до вищого службового класу. Саме у молодому віці жінки народжують дітей, а відтак

* Наведені висновки стосуються невеликої кількості осіб, дані яких підлягали аналізу для кожної зі статевих категорій.

і втрачають певною мірою свої позиції на ринку праці. Проте дещо несподіваною виявилася суттєва частка молодих чоловіків, належних до класу працівників рутинної нефізичної праці, які здійснили низхідну мобільність (19,1 %). Статистичних відмінностей у освітньо-кваліфікаційному рівні осіб, які здійснювали зміну класової належності на початковому етапі професійної кар'єри, виявлено не було.

Отже, можемо підсумувати, що більша частина молоді, входячи на ринок праці, офіційно зайнята протягом усього робочого дня. Для представників обох статей характерна домінантна зайнятість у приватному секторі, тоді як отримує роботу на державних підприємствах більша кількість жінок, а на підприємствах змішаної форми власності – чоловіків. Кількість осіб із неповною зайнятістю та тих, хто не працює після завершення навчання, переважає також серед жінок, що є наслідком існування так званої «подвійної зайнятості» жінок та їхньої більшої участі у домашній роботі та вихованні дітей. Чоловіки частіше користується мережею власних або родинних соціальних зв'язків для пошуку першої роботи, аніж жінки. Хоча загалом до таких каналів працевлаштування більше схильні звертатися чоловіки, які не мають вищої освіти та заробітна плата яких нижча, аніж у тих, хто знайшов роботу без звернення до соціальної мережі.

Значні гендерні відмінності характерні для класової належності молоді при входженні на ринок праці. Існує статистично значуще переважання молодих жінок серед представників обох службових класів та у класі працівників рутинної нефізичної праці. Натомість представництво чоловіків більше у класах кваліфікованих та некваліфікованих робітників і дрібних власників/самозайнятих. Для чоловіків і жінок різниться вплив соціального походження на класову належність при входженні на ринок праці: для чоловіків характерна більша кількість детермінант впливу, а також вплив тих самих чинників неоднаковий для молоді різних статей. Так, більший вплив на входження до певного класу для чоловіків справляє класова належність батька (меншою мірою – матері та її освітній рівень), а у жінок – лише класова належність матері. Водночас, класову належність респондентів обох статей значною мірою зумовлює їхній освітньо-кваліфікаційний рівень та, навпаки, і для чоловіків, і для жінок не спостерігається впливу престижу професії батьків на статус першої зайнятості.

Незважаючи на можливість вивчення доволі незначного часового проміжку професійної кар'єри молоді, помітні певні зміни класової належності молодих людей: загалом по масиву зберегли класову належність першої зайнятості близько 85 % молодих людей. Однак ця частка суттєво варіює для категорій осіб, які увійшли на ринок праці у різні роки: найменша мобільність спостерігається у перші рік-два професійної кар'єри. Існують також суттєві відмінності щодо часток осіб, які здійснили переміщення вздовж класової ієрархії серед представників різних статей: частка чоловіків, які здійснили як висхідні, так і низхідні переміщення, суттєво перевищує частку жінок, хоча для представників обох статей характерне помітне переважання кількості осіб, які здійснили висхідну мобільність над тими, хто здійснив низхідну класову мобільність. Проте освітньо-кваліфікаційний рівень молоді не впливає на характер мобільності.

3.4. Соціальні детермінанти базових умінь та навичок української молоді

Вивчаючи взаємодію системи освіти з ринком праці, значну увагу приділяють розгляду професійної підготовки молоді. Рівень кваліфікації випускників навчальних закладів досить часто визначають, звертаючись до таких характеристик освітнього рівня молоді, як відсоток осіб, які мають певну освітню кваліфікацію, співвідношення часток осіб різної статі серед тих, хто отримує освітню кваліфікацію певного рівня, розподіл студентів за напрямками підготовки тощо (більш детальні дані про такі показники містяться у [33; 16; 34]). І хоча подібна інформація загалом важлива для позиціонування країни у світовому освітньому просторі, однак для детального розгляду фахової підготовки населення її недостатньо.

Щоб отримати змістовні дані про кваліфікацію кадрів, дослідники звертають увагу на рівень володіння населенням низкою базових умінь та навичок (basic skills), необхідних для успішного входження на ринок праці та подальшої висхідної мобільності чи, принаймні, збереження набутого статусу. Фактично, цей перелік є логічним продовженням системи показників, що фіксують поширеність писемності серед різних соціо-демографічних категорій населення (хоча для суспільств, де інформаційні технології не відіграють значної ролі в економічному розвитку, ці показники і досі мають цілком достатній евристичний потенціал для окреслення соціального міні-

муму підготовки для виходу на ринок праці). Однак його відмінністю є розширення меж умінь, що становлять соціальний мінімум, з урахуванням вимог до них на постіндустріальному етапі суспільного розвитку. Тобто в цьому разі йдеться про так звану функціональну грамотність, пов'язану з вимогами певного соціального контексту. До таких умінь можуть бути віднесені [25, с. 16; 35, с. 109]: читання документів, письмовий виклад думок, комунікативні навички, здійснення математичних обрахунків, навички володіння комп'ютером, навички володіння іноземними мовами [31, с. 7].

Також у контексті розгляду адаптації до соціальних змін (і не лише в економічній сфері) фахівці визначають перелік ключових компетенцій (key competencies), що дають змогу оптимізувати перебіг цього процесу [30]. Їх можна умовно поділити на такі групи: компетенції, які сприяють ефективності самостійних дій (у тому числі захисні компетенції, самоменеджмент та здатність до аналізу ситуацій); компетенції, що уможливають інтерактивне використання інструментів (у тому числі технічна компетентність) та компетенції, пов'язані зі знаходженням у соціально неоднорідних групах (у тому числі здатність до прийняття ролі іншого, взаємодії та вирішення конфліктів з особами, належними до іншого етнічного середовища тощо).

Яскравим прикладом міжнародних досліджень у царині визначення базових умінь та компетенцій населення можуть правити проект Організації економічної співпраці та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) DeSeCo (Definition and Selection of Competencies: Theoretical and Conceptual Foundations) – Визначення та вибір компетенцій, теоретичні й концептуальні засади, започаткований у 1997 році в межах Програми освітніх показників (Education Indicators Programme, INES), а також Програма міжнародної оцінки компетенцій дорослих (Programme for the International Assessment of Adult Competencies, PIAAC), розпочата у 2005 році. Обидва проекти націлені на розгляд тих навичок, оволодіння якими дає змогу як здійснити успішний перехід від освіти до ринку праці молодим людям, так і надалі запобігати соціальній ексклюзії працівників на ринку праці.

Паралельно до спроб створити стандартизований інструментарій для вимірювання базових умінь працівників через звернення до їхніх об'єктивних характеристик (підготовка низки завдань для вимірювання різних видів умінь), існує також значна кількість локальних досліджень, де кваліфікацію працівників визначають робото-

давці [2; 3] чи самі працівники [1]. Ці розвідки також несуть важливу інформацію про те, як оцінюють рівень підготовки фахівців роботодавці та які вміння працівники різних вікових категорій вважають актуальними на сучасному ринку праці. Важливою перевагою таких студій є їхня здатність швидко відбивати зміни на місцевих ринках праці, які позначаються, зокрема, і на рівні володіння працівниками певними вміннями та їхньому бажанні підвищувати кваліфікацію.

Розглядаючи різноманітні показники, які допомагають виміряти рівень кваліфікації кадрів, маємо констатувати, що для України їхній перелік обмежується лише тією частиною, яка описує освітньо-кваліфікаційний рівень молодих людей. Однак такі індикатори фіксують «формальний» бік справи, залишаючи поза увагою реальний рівень володіння базовими вміннями серед власників дипломів різного рівня. Так, високий рівень освіти, зокрема, у країнах регіону Східної Європи та Центральної Азії, далеко не завжди відповідає (як це можна було б логічно припустити) високому рівню оволодіння основними практичними навичками, необхідними для ефективного виконання більш-менш кваліфікованої розумової праці. Міжнародні експерти фіксують погану пристосованість освітніх систем цих країн до вимог сучасного ринку праці, особливо щодо навичок роботи з інформацією, звертаючи увагу на підвищення ризиків безробіття та низького рівня заробітної плати для населення [12, с. 13–17].

Водночас показники, які описують письменність населення, є чи не єдиними, які дають змогу скласти хоч якесь уявлення саме про кваліфікацію робочої сили, хоча їхній пояснювальний потенціал, з огляду на рівень українського економічного розвитку, досить сумнівний. Тому становить значний інтерес визначення рівня володіння української молоддю базовими вміннями та навичками, а також окреслення кола соціальних детермінант, які його визначають, зокрема, вплив на нього системи освіти.

Серед основних змінних, які використовувалися для нашого аналізу, вкажемо такі:

- рівень базових умінь респондентів, який вимірювався шляхом самовизначення за шкалою від 1 до 5 (1 – поганий рівень володіння вмінням, 2 – непоганий, 3 – добрий, 4 – дуже добрий та 5 – відмінний) та відповідав такому переліку: користування комп'ютером, письмовий виклад думок, комунікації, вирішення проблем та використання математичних обчислень;

- навички володіння російською та українською мовами, які вимірювались через самовизначення респондентами за шкалою від 1 до 5 (1 – не можу розмовляти і не розумію, 2 – розумію, але не можу розмовляти, 3 – і розмовляю, і розумію, але не вільно, 4 – вільно розмовляю і вільно розумію, 5 – це моя рідна мова);
- навички володіння іноземними мовами визначалися як здатність вести розмову іноземною мовою;
- складність роботи респондента фіксувалась як частота застосування таких видів діяльності, як математичні обрахунки, користування комп'ютером, комунікаційні навички, письмовий виклад думок, розв'язання проблем, на основі самовизначення респондентами окремо для кожного виду діяльності та вимірювалась за шкалою від 5 до 1 (5 – кожного дня, 4 – декілька разів на тиждень, 3 – раз на тиждень, 2 – рідше рази на тиждень, 1 – рідко чи ніколи).

Освітньо-кваліфікаційний рівень респондента визначався за освітньою класифікацією CASMIN, а класова належність – за класовою схемою EGP.

Визначення рівня володіння молоддю українською та російською мовами становить інтерес з огляду на те, що частина молодих людей отримувала освіту (принаймні частково повну загальну середню) за часів Радянського Союзу, а відтак частка тих, у кого мовою навчання була російська, достатньо висока. Виявилося, що переважна більшість респондентів за самооцінкою вільно розуміє та розмовляє саме російською мовою (62,4 % проти 32,8 % осіб із аналогічним рівнем володіння українською мовою), хоча значний відсоток опитаних все ж вважає рідною мовою саме українську (50,5 % осіб проти 22,2 % тих, хто вважає рідною російську мову).

Враховуючи існування розбіжностей між кількістю осіб, які ідентифікують себе як росіяни чи українці у різних регіонах, розглянемо, чи існують регіональні відмінності рівня володіння українською та російською мовами серед молоді (виокремлюються чотири основні регіони: Західний, Східний, Центральний та Південний) *. Хоча рівень володіння мовою визначено за порядковою

* Регіони представлені областями: Волинською, Івано-Франківською, Закарпатською, Рівненською, Львівською, Тернопільською, Хмельницькою, Чернівецькою (Захід); м. Києвом, Київською, Вінницькою, Житомирською, Кіровоградською, Полтавською, Сумською, Черкаською, Чернігівською (Центр); АР Крим, Дніпропетровською, Запорізькою, Миколаївською, Одеською, Херсонською (Південь); Донецькою, Луганською, Харківською (Схід).

шкалою, все ж можемо розглядати здатність розмовляти мовою та розуміти її носіїв як псевдометричну змінну, що дає нам змогу застосувати для аналізу інформації метод порівняння середніх значень.

Аналізуючи узагальнені дані, подані у таблиці 3.25, можемо зазначити, по-перше, що загалом свій рівень володіння українською мовою молодь вважає вищим, аніж рівень володіння російською. Однак попри значущу відмінність середніх значень, важко говорити з абсолютною впевненістю, чи дійсно є вказана різниця у володінні мовами: цілком можливо, що має місце вплив фактора «соціальної бажаності» на відповіді респондентів, тим більше, що саме українська мова стоїть на першому місці і в картці відповіді, і у формулюванні запитання в опитувальнику.

Таблиця 3.25. Середні значення оцінки молоддю рівня володіння українською та російською мовами

Регіон	Оцінка володіння українською мовою	Оцінка володіння російською мовою
Загалом	4,28	4,02
Захід	4,83	3,43
Схід	3,81	4,49
Центр	4,71	3,94
Південь	3,70	4,29

Загалом припущення про можливу різницю у володінні мовами в різних регіонах дістало підтвердження, при цьому дещо різкіше розбіжність виявляється саме при порівнянні рівня володіння російською мовою. Значущі відмінності у рівні володіння нею молодими людьми, котрі належать до різних регіонів, демонструє нам апостеріорний критерій Дункана (таблиця 3.26).

Таблиця 3.26. Різниця у рівні володіння російською мовою серед молоді з різних регіонів

Регіони	Загалом	Підгрупа для альфа = 0,01			
		1	2	3	4
Захід	508	3,43			
Центр	592		3,94		
Південь	587			4,29	
Схід	420				4,49

Щодо рівня володіння українською мовою розбіжності не настільки різкі: можемо говорити про його подібність серед мешкан-

ців Західного і Центрального регіонів, а також мешканців Сходу та Півдня (дані апостеріорного критерію Дункана наведено у таблиці 3.27). Тобто для молодіжної когорти мовне питання – це радше різниця у знанні російської, аніж української мови. Загалом можемо констатувати, що найвищий рівень володіння молоддю українською мовою серед інших регіонів зафіксовано саме для Західного регіону, тоді як найкраще знають російську мешканці Східного регіону.

Таблиця 3.27. Різниця у рівні володіння українською мовою серед молоді з різних регіонів

Регіони	Загалом	Підгрупа для альфа = 0,01	
		1	2
Захід	587	3,70	
Центр	420	3,81	
Південь	592		4,71
Схід	507		4,83

Зазначимо також, що існують гендерні відмінності щодо рівня володіння українською та російською мовами. Жінки краще знають українську мову, тоді як для російської мови значущих відмінностей щодо рівня володіння нею представниками різних статей не спостерігається. Дані щодо рівнів володіння цими мовами чоловіками та жінками подано у таблиці 3.28.

Таблиця 3.28. Середні значення оцінки молоддю різної статі рівня володіння українською та російською мовами

	Оцінка володіння українською мовою *	Оцінка володіння російською мовою
Жінки	4,32	4,03
Чоловіки	4,22	4,01

Звичайно, в умовах поширення міжнародного партнерства в економічній галузі було б логічним, якби молодь відреагувала на ці потреби добрим знанням іноземних мов. Однак чи то представники українського бізнесу дуже повільно вливаються у світовий економічний простір, чи то вітчизняні молоді фахівці не мають потреби у знанні іноземних мов, але частка осіб, які не володіють на розмовному рівні жодною іноземною мовою, є значною і становить 76,1 % опитаних. При цьому серед жінок така частка дещо менша,

* Розбіжність середніх перевірено на основі t-тесту, $p < 0,01$.

ніж серед чоловіків: 74,1 % проти 78,8 %. Загалом, серед іноземних мов найбільш популярними є англійська (нею володіють 17,4 %) та німецька (2,8 % опитаних). Частка тих, хто знає інші іноземні мови, не досягає і 1 %.

Для того, щоб оцінити загальну ситуацію володіння мовами, ми перекодували віяло відповідей щодо рівня володіння українською та російською мовами у такий спосіб, щоб отримати дихотомічні ознаки, які б фіксували, чи може людина настільки вільно розмовляти українською та російською мовами, щоб вести розмову *. Додавши ці варіанти до наявних у запитанні «Якими ще мовами Ви володієте настільки вільно, щоб вести розмову?», ми отримали змінну множинного вибору, де фіксувалося, якими мовами респондент може розмовляти настільки добре, щоб підтримувати бесіду. На її основі було створено нову змінну «Володіння мовами», де вказувалася кількість мов, якими володіє молода людина.

Виявилось, що більшість респондентів володіє на розмовному рівні двома мовами (70,5 %), при цьому лише для 3,7 % із них другою мовою була іноземна (тобто не російська чи українська). Зауважимо побіжно, що частина молодих людей (4,3 %), попри те, що українська мова є державною, не володіє нею на рівні, достатньому для підтримання розмови.

Перевіряючи наявність зв'язку між рівнем освіти молоді та кількістю мов, якими вона володіє, можемо бачити, що зв'язок існує (коефіцієнт χ^2 значущий на рівні $p < 0,001$) і найсуттєвіше виявляється у порівнянні освітніх рівнів повної середньої освіти (разом з ПТУ) та повної вищої, що наочно демонструє аналіз залишків (див. таблицю 3.29).

Розвиток навичок володіння іноземними мовами пов'язаний передусім із навчанням у ВНЗ; він виявляється значно меншою мірою для рівня базової вищої освіти найімовірніше тому, що цей рівень представлений не лише бакалаврами інституту, університету та академії, а й значно більшою мірою випускниками технічного, медичного, педагогічного, художнього тощо училища/коледжу (співвідношення приблизно 1:2).

* Віяло відповідей на запитання «Як би Ви оцінили Ваше вміння розмовляти українською, російською мовами?» було перекодовано у такий спосіб, щоб варіанти відповіді 1 та 2 відповідали відповіді «ні», а варіанти відповідей 3, 4, 5 – відповіді «так» на запитання: «Якою мовою Ви можете розмовляти настільки вільно, щоб вести розмову?» для варіантів – російською/українською.

Таблиця 3.29. Таблиця сполучення для змінних «володіння мовами» та «рівень освіти»

Рівень освіти, CASMIN		Кількість мов, якими володіє респондент						Загалом
		0	1	2	3	4	5	
Неповна середня (з ПТУ)	Стовпець	0,0 %	5,2 %	3,0 %	2,1 %	0,0 %	20,0 %	3,0 %
	Скоригований залишок	-0,2	1,7	0,0	-1,1	-1,1	2,2	
Неповна середня	Стовпець	50,0 %	16,9 %	9,5 %	4,7 %	2,9 %	0,0 %	9,1 %
	Скоригований залишок	2,0	3,5	0,9	-3,1	-1,3	-0,7	
Повна середня	Стовпець	0,0 %	24,7 %	18,0 %	14,4 %	5,7 %	0,0 %	17,6 %
	Скоригований залишок	-0,7	2,4	0,8	-1,7	-1,9	-1,0	
Повна середня (з ПТУ)	Стовпець	0,0 %	24,0 %	26,4 %	10,0 %	8,6 %	0,0 %	22,7 %
	Скоригований залишок	-0,8	0,4	5,9	-6,2	-2,0	-1,2	
Базова вища	Стовпець	0,0 %	16,9 %	19,8 %	17,0 %	14,3 %	20,0 %	18,9 %
	Скоригований залишок	-0,7	-0,7	1,5	-1,0	-0,7	0,1	
Повна вища	Стовпець	50,0 %	12,3 %	23,2 %	51,9 %	68,6 %	60,0 %	28,6 %
	Скоригований залишок	0,7	-4,7	-8,0	10,5	5,3	1,6	
N		2	154	1297	341	35	5	1834

Проаналізуємо тепер ситуацію з іншими вміннями молоді. Як уже зазначено вище, ми звертаємось до таких базових умінь, як уміння користуватись комп'ютером, писати, вміння усного мовлення, вміння розв'язувати нові проблеми, використовувати математичні обчислення.

Переважає більшість респондентів оцінює різні види своїх навичок як добрі. Однак значна частка опитаних оцінили як погані свої вміння користуватися комп'ютером та використовувати математичні обчислення (31,1 % та 21,1 % відповідно), що становить найвищі показники «поганих умінь», порівняно з іншими видами умінь.

Відмітимо і певну гендерну забарвленість умінь. Кількість жінок, які погано вмють користуватися комп'ютером, значно більша, ніж чоловіків (33,3 % жінок проти 28,1 % чоловіків). Натомість свої вміння писати оцінює як погані 14,4 % чоловіків проти 8,4 % жінок, тоді як дуже добрими їх вважає 14,1 % жінок проти 10,8 % чоловіків. Подібна ситуація простежується і щодо вмінь усного мовлення:

поганими їх вважають 12,1 % чоловіків та лише 8,2 % жінок, тоді як відмінними – 9,4 % чоловіків проти 12,4 % жінок. Як не дивно, незважаючи на поширені у суспільстві стереотипи, що саме чоловіки схильні розробляти стратегії та знаходити нові шляхи розв'язання проблем, як непогані оцінили свої вміння у цій царині 21,6 % чоловіків проти 28,3 % жінок, при цьому значущої різниці у розподілі за іншими альтернативами відповідей не спостерігається*.

Можемо припустити, що такий стан речей зумовлений змістовною складністю виконуваної роботи, оскільки цілком логічним є те, що, регулярно виконуючи якісь види робіт, людина набуває у них певної вправності. Дійсно, існує досить щільний зв'язок між певними вміннями та частотою їх використання. Так, значення коефіцієнтів кореляції (з огляду на те, що обидві змінні порядкові, використано коефіцієнт Кендела τ_b) ** для відповідних умінь та частоти їх використання такі: для комп'ютерних навичок $\tau_b = 0,613$, для уміння письмового викладу думок $\tau_b = 0,453$, для уміння розв'язувати проблеми $\tau_b = 0,385$, для навичок обчислення $\tau_b = 0,367$ та для комунікативних умінь $\tau_b = 0,382$.

Залежність змістовної складності праці від статі респондента також підтверджує це припущення. Суттєво переважає частка чоловіків, які рідко або ніколи не використовували комп'ютерні навички (56,5 % проти 44,7 % у жінок), навички письма (59,2 % проти 41,6 % у жінок), комунікативні вміння (48 % проти 38,2 % у жінок) та навички обчислення (37,4 % проти 29,2 % у жінок). Натомість більшими є частки жінок, які кожного дня використовують комп'ютерні навички (35,2 % проти 26,1 % у чоловіків), навички письма (19,5 % проти 12 % у чоловіків) та навички обчислення (40,8 % проти 32,9 % у чоловіків).

Щоби визначити вплив соціальних детермінант на рівень умінь, ми узагальнили наявні дані щодо рівня володіння окремими вміннями. Засобами категоріального факторного аналізу побудовано інтегральний «Індекс умінь». Для його обчислення використано запитання щодо основних умінь респондентів і щодо рівня володіння англійською мовою (інші мови обрали незначна кількість респондентів, а володіння українською та російською негативно корелюють та створюють окремий фактор). Одержаний індекс побудовано регресійним методом, його значення стандартизовані.

* Значущу різницю визначено з застосуванням z-критерію з поправкою Бонфероні, $p = 0,05$.

** Усі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$.

Наскільки ж уміння молоді пов'язані з її рівнем освіти? Відповісти не так просто, як здається на перший погляд. З одного боку, система освіти покликана формувати певні вміння та навички у студентів (що, власне, і є її прямим завданням). Однак чи дійсно набуті молодими людьми вміння є результатом успішно організованого навчального процесу? Роботодавці часто нарікають на неспроможність системи професійної освіти надати випускникам необхідні для успішної трудової діяльності навички. Дослідники зазначають, що, навіть вказуючи у вимогах до претендентів на вакансію необхідність певного освітнього рівня, роботодавці все одно воліють бачити серед своїх працівників осіб, які володіють також і низкою базових умінь та навичок. Під цим же кутом зору роботодавці розглядають і проблему доцільності та рентабельності подальшої перепідготовки кадрів, роблячи вибір на користь підвищення кваліфікації осіб, що протягом певного проміжку часу працюють у компанії, а не залучення молодих фахівців, які такого досвіду роботи не мають [21, с. 18–20]. Отже, якими чинниками зумовлений рівень володіння молодими спеціалістами базовими навичками? І, зокрема, чи досвід роботи або, навпаки, освітня підготовка відіграють більшу роль у його формуванні?

Насамперед артикулюємо ту сукупність чинників, які можуть бути визначальними для набуття певного рівня умінь молодого людиною. Можемо розподілити ці чинники, відповідно до наявних у масиві даних, на низку підгруп.

По-перше, це група чинників, пов'язаних із загальним рівнем життєвої компетенції молоді, до яких належать стать та вік респондента. Очевидно, можуть існувати відмінності у можливостях набуття умінь певного рівня відповідно до специфіки гендерної соціалізації та соціально схвалюваних моделей поведінки осіб різної статі. Оволодіння певними вміннями може залежати і від тієї загальної кількості часу, яку людина приділяє цьому процесу. Відтак, можуть бути розбіжності у рівні умінь, зумовлені віковим чинником.

По-друге, це низка чинників, пов'язаних зі здійсненням трудової діяльності. Насамперед ідеться про класову належність респондентів як таку, що пов'язана з місцем людини у процесі трудових відносин (мірою автономності у прийнятті рішень, статусом зайнятості тощо), а отже і з обсягом обов'язків, а відтак і рівнем умінь, необхідних для їхнього адекватного виконання. Враховуючи те, що стосовно низки респондентів немає інформації щодо їхньої

класової належності, для того, щоб зберегти ці випадки для аналізу, у змінну «Класова належність респондента» було додано градацію «невідома».

Ще одним важливим чинником впливу на рівень умінь респондентів є складність самої роботи, те, наскільки часто застосовуються певні уміння, що може сприяти їх підвищенню. В нашому випадку складність роботи визначається на основі інтегрального «Індексу складності роботи». Для його обчислення було використано низку запитань, спрямованих на з'ясування частоти використання респондентами окремих умінь у своїй трудовій діяльності. Індекс побудовано з використанням процедури категоріального факторного аналізу аналогічно до того, як це було зроблено для «Індексу вмінь».

Додатково варто звернути увагу і на такий чинник, як час, який спливає із моменту виходу респондента на ринок праці (в нашому випадку – кількість років від отримання першої роботи після завершення безперервного навчання до моменту опитування). Можемо припустити, що чим раніше молода людина зіткнулася з вимогами ринку праці, тим більше у неї було шансів підвищити свій рівень умінь, в тому числі й задля збільшення можливостей висхідної професійної мобільності. При цьому, як відправну точку саме перше працевлаштування після завершення безперервного навчання обрано тому, що, по-перше, лише 17,6 % респондентів мали значущу роботу до завершення навчання, а по-друге, тільки 7,6 % опитаних влаштувалися після завершення навчання на ту роботу, яку вони мали до завершення навчання. Через це, а також той факт, що лише близько половини з вказаної частки респондентів працювало за спеціальністю, ми не можемо з упевненістю робити висновки про те, що вимоги на робочому місці для працюючих під час навчання та після його завершення були тотожними і однаковою мірою сприяли набуттю певного рівня базових умінь та навичок.

По-третє, можемо стверджувати і про те, що освіта теж може бути вагомим чинником формування базових умінь молоді, а отже і про можливі відмінності у рівні умінь та навичок молоді саме як такі, що спричинені різним освітньо-кваліфікаційним рівнем. Змінну, яка фіксує освітньо-кваліфікаційний рівень респондента, так само, як і ту, що визначає його класову належність, було доповнено градацією «невідомий» для того, щоб зберегти для аналізу спостереження, для яких немає даних щодо освітнього рівня.

Варто звернути увагу і на можливість взаємовпливу зазначених чинників, а отже і здатність опосередкованого впливу тих чи тих факторів на рівень умінь. Зокрема, цілком імовірно, що рівень освіти та складність роботи респондента у взаємодії створюватимуть додатковий чинник впливу на рівень умінь. Рівень освіти може становити підґрунтя для більш ефективного виконання певної складної роботи, а отже і сприяння набуттю вищому рівню умінь. Також цілком можливий і взаємовплив чинників віку респондента та кількості років із початку трудової діяльності, оскільки в цьому випадку більший досвід, зумовлений віком, поєднуватиметься зі збільшенням кількості років, які пов'язані з трудовою діяльністю, що також може спричинювати більш високий рівень умінь та навичок респондентів.

Для перевірки цих припущень ми побудували загальну лінійну модель. Зазначимо, що розподіл залежної змінної, застосованої у моделі, значущо відрізняється від нормального за результатами критерію Колмогорова–Смирнова ($p < 0,001$). Водночас, оскільки його форма є дзвіноподібною та наближеною до кривої нормального розподілу, а розподіл індексу умінь після найбільш уживаних трансформацій і надалі значущо відрізнявся від нормального (критерій Колмогорова–Смирнова, $p < 0,001$), то ми розглядали цю відмінність як несуттєву й застосовували параметричні статистики.

У загальній лінійній моделі, яка враховувала всі описані вище чинники, виявився незначущим вплив віку, кількості років із початку трудової діяльності та їх взаємодії, а також статі респондента на рівень умінь.

Отже, фінальна модель охоплює такі чинники, що здійснюють значущий вплив на рівень умінь респондентів: складність виконуваної роботи, рівень освіти, класова належність та взаємовплив рівня освіти і складності праці респондента. Загалом модель детермінації рівня умінь респондентів переліченими чинниками дає змогу пояснити від 46,4 % до 47,1 % варіації залежної змінної (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,471$ та скоригований $R^2 = 0,464$).

Основні параметри загальної лінійної моделі подано у таблиці 3.30.

Можемо зауважити, що класова позиція респондента, зокрема, його/її належність до вищого службового класу, суттєво і статистично значущо підвищує ймовірність формування високого рівня умінь, однак для інших класів ми таких відмінностей не спостерігаємо. Додатково можемо відстежити ці відмінності на рисунку 3.2.

Таблиця 3.30. Основні детермінанти рівня умінь

Параметр	В	Стандарт-на похибка	Значущість
Незалежний член	0,141	0,077	0,066
Класова належність респондента			0,001
Невідома	0,178	0,099	0,073
Вищий службовий клас	0,239	0,089	0,008
Нижчий службовий клас	0,086	0,076	0,255
Працівники рутинної нефізичної праці	-0,120	0,067	0,073
Дрібні власники, самозайняті	-0,039	0,110	0,726
Кваліфіковані робітники	-0,023	0,063	0,709
<i>Напів- та некваліфіковані робітники</i>			
Освіта респондента			0,000
Невідома	-0,021	0,074	0,775
Неповна середня з ПТУ	-0,465	0,166	0,005
Неповна середня	-0,375	0,117	0,001
Повна середня	-0,254	0,086	0,003
Повна середня з ПТУ	-0,411	0,083	0,000
Базова вища	-0,143	0,070	0,041
<i>Повна вища</i>			
Індекс складності роботи	0,718	0,046	0,000
Взаємодія освіти респондента та індексу складності роботи			0,000
Невідома та індекс складності роботи	-0,213	0,073	0,003
Неповна середня з ПТУ та індекс складності роботи	-0,197	0,158	0,212
Неповна середня та індекс складності роботи	-0,179	0,112	0,109
Повна середня та індекс складності роботи	-0,281	0,080	0,000
Повна середня з ПТУ та індекс складності роботи	-0,333	0,074	0,000
Базова вища та індекс складності роботи	-0,280	0,066	0,000
<i>Повна вища та індекс складності роботи</i>			

Примітка. Залежна змінна – індекс вмінь. Референтні категорії виділено курсивом, статистично значущі значення коефіцієнтів – напівжирним шрифтом.

Освітній рівень респондентів є фактором, що має більш диференційований вплив на рівень умінь респондентів, ніж класова належність. Так, зі зростанням освітнього рівня ми спостерігаємо статистично значуще зменшення розриву між можливістю мати високий рівень базових умінь у респондентів з освітньо-кваліфікаційним рівнем, відмінним від повної вищої освіти, порівняно з цим останнім рівнем освіти. Також цей розрив менший для власників дипломів про

середню освіту, ніж у тих, хто має повну середню освіту та професійно-технічну. Різниця пояснюється, очевидно, тим, що перші навчались у денній школі, тоді як другі, як правило, вступали до ПТУ не після одинадцятого класу, а після дев'ятого, а отже середню освіту отримали у вечірній школі, де її якість гірша. Відтак, у представників різних освітніх категорій виявились різними і можливості отримання певного рівня умінь, але найвищими вони є саме у власників дипломів про вищу освіту. Наочніше відмінності у вміннях респондентів з різними рівнями освіти можемо побачити на рисунку 3.3.

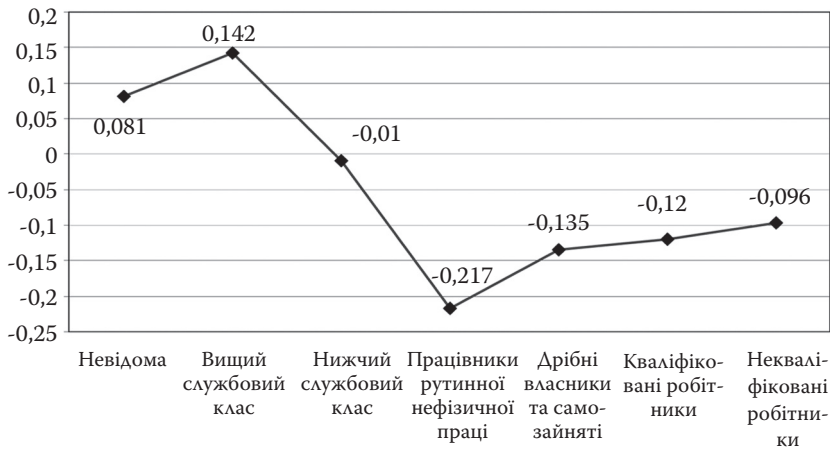


Рисунок 3.2. Оцінки маргінальних середніх значень індексу вмінь залежно від класової належності респондента

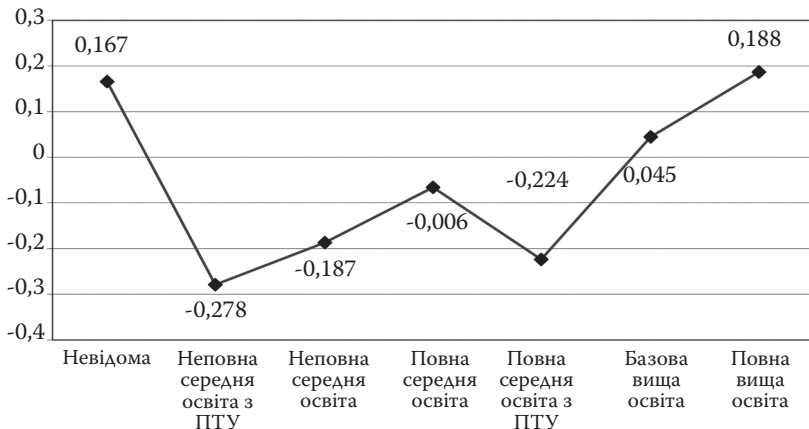


Рисунок 3.3. Оцінки маргінальних середніх значень індексу вмінь залежно від освітнього рівня респондента

Щодо рівня змістовної складності роботи, то він також значуще зумовлює рівень умінь та навичок респондентів: між цими індексами існує пряма залежність.

Поєднання складності роботи та рівня освіти додатково впливає на рівень базових умінь. Так, статистично відмінними є впливи комбінацій повної вищої освіти та індексу складності роботи і поєднання цього показника з повною середньою освітою (як із ПТУ, так і без) та базовою вищою освітою. Як не дивно, саме комбінація «повна середня освіта та індекс складності роботи» практично не відрізняється за впливом на рівень умінь від ефектів взаємодії базової вищої освіти з індексом складності роботи. Можемо припустити, що залежність такого роду почасти зумовлена універсальністю самих шкільних навичок, яких може бути цілком достатньо для виконання певних видів робіт. Водночас контраст між поєднанням повної середньої освіти з ПТУ з індексом складності роботи та повної вищої освіти з індексом складності роботи виявляється найсильнішим, що можна пояснити, знов-таки, тим, що навчання у вечірніх школах, яке, як правило, супроводжує освіту у ПТУ, пов'язане з нижчим рівнем підготовки, а відтак дає і гірші стартові можливості для виконання певних видів робіт. Але в цілому саме повна вища освіта в комбінації з індексом складності праці дає найбільші шанси на набуття високого рівня базових умінь, статистично відмінні щодо ефектів рівня складності роботи з іншими освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Однак, констатуючи значний вплив саме наявності вищої освіти (окремо чи в комбінації зі складністю роботи) на рівень умінь, не варто забувати, що отримання повної вищої освіти у ВНЗ часто ґрунтується на селекції, спочатку абітурієнтів, які до цього ВНЗ вступають, а потім і студентів для навчання на магістерських програмах, а подекуди і на програмах підготовки спеціалістів. Відтак, і підвищення шансів власників дипломів про повну вищу освіту на набуття високого рівня вмінь, очевидно, зумовлюється не лише відмінностями у якості самої підготовки майбутніх фахівців, а й характеристиками осіб, які цю освіту здобувають.

Таким чином, можемо відзначити вплив цілої низки чинників на рівень умінь, зокрема, класової належності респондента, рівня освіти, складності роботи та поєднання складності роботи з рівнем освіти. Причинний зв'язок у цьому випадку, на нашу думку, має вигляд, поданий на рисунку 3.4.

Варто також зауважити, що освіта не лише є чинником детермінації рівня умінь сама по собі, а й також здатна бути фільтром, за допомогою якого роботодавці здійснюють первинний відбір потенційно придатних для виконання певної діяльності кадрів, що підтверджує наявність зв'язку між рівнем освіти та складності роботи.

Характеризуючи кваліфікованість молодих фахівців, важливо визначити їхній рівень володіння низкою базових умінь і навичок та його детермінанти. Але становить інтерес також те, наскільки ці навички поцінуються на ринку праці, зокрема, те, наскільки відрізняється рівень доходів фахівців із певним рівнем умінь. Відтак, порівняємо, чи існують статистичні розбіжності у розмірі заробітної плати для осіб із різним рівнем умінь.

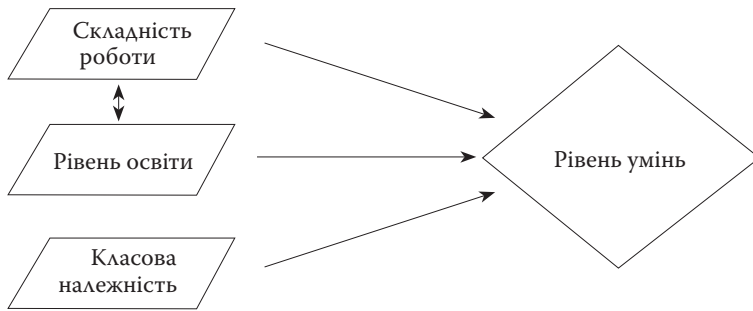


Рисунок 3.4. Зв'язок між рівнем умінь, складністю роботи, рівнем освіти та класовою належністю респондента

Для перевірки розглядатимемо дані, які стосуються місячних доходів від основної діяльності респондента станом на лютий 2007 року (опитування проводилося у червні–жовтні 2007 року). Однак, оскільки розподіл значень доходів значуще відрізняється від нормального (перевірка на нормальність розподілу за критерієм Колмогорова–Смирнова демонструє відмінність від нормального розподілу при $p \leq 0,001$), застосовувалося логарифмічне перетворення даних (з видаленням викидів) для зручності їх подальшого аналізу. І хоча розподіл логарифмованого місячного доходу також значуще відрізняється від нормального (критерій Колмогорова–Смирнова, $p \leq 0,001$), проте, враховуючи, що значення статистики дорівнює лише 0,072 (за обчислення її значущості з корекцією Ліллієфорса), а також значний обсяг вибіркової сукупності ($n = 2108$), можемо розглядати цю величину як таку, що наближена до нормального розподілу, та застосовувати до неї відповідні статистичні процедури.

Загалом можемо відмітити наявність кореляції між рівнем умінь та місячним доходом респондента ($r = 0,196$, значущий на рівні $p \leq 0,001$), але яким саме буде цей зв'язок для різних рівнів умінь? Для того, щоб порівняти розмір місячного доходу осіб із різним рівнем умінь, перетворимо індекс умінь на чотиричленну шкалу за допомогою методу оптимального розбиття на підставі змінної, яка фіксує освітньо-кваліфікаційний рівень респондента, як такої, що чинить найсильніший вплив на значення індексу умінь. Отримана шкала має такі градації: низький рівень умінь (індекс умінь варіює в діапазоні $(-3; -0,89)$); скоріше низький рівень умінь (індекс умінь варіює в діапазоні $[-0,89; -0,20)$); скоріше високий рівень умінь $[-0,20; 0,58)$ та високий рівень умінь (індекс умінь варіює в діапазоні $[0,58; 3)$).

Перевірку впливу рівня вмінь на місячний дохід було здійснено на основі процедури дисперсійного аналізу. Результати апостеріорного критерію Дункана для перевірки розбіжностей у розмірі місячного доходу для тих, хто має різний рівень умінь, наведено у таблиці 3.31.

Таблиця 3.31. Різниця у розмірі місячного доходу серед респондентів, які мають різний рівень умінь

Градації індексу вмінь	N	Підгрупа для альфа = 0,05		
		1	2	3
Низький рівень умінь $(-3; -0,89)$	209	6,6134		
Скоріше низький рівень умінь $[-0,89; -0,20)$	343	6,6824	6,6824	
Скоріше високий рівень умінь $[-0,20; 0,58)$	363		6,7546	
Високий рівень умінь $[0,58; 3)$	274			6,8968

Як бачимо з наведеної таблиці, значуще відмінний розмір заробітної платні для групи осіб, які мають високий рівень умінь, тоді як між представниками інших груп чітких розбіжностей не зафіксовано. Отже, лише достатньо значна відмінність від середнього рівня умінь призводить до збільшення місячного доходу, натомість ті, чиї вміння суттєво нижчі за їхній типовий рівень серед молоді загалом, значних втрат у доході не відчуватимуть. Тобто роль заробітної плати як чинника, що мотивує до підвищення рівня умінь, є неоднозначною. З одного боку, для тих, чиї вміння низькі, очевидно, вона не є значним стимулом для підвищення кваліфікації. З іншого ж, розбіжність у доходах у осіб зі скоріше високим та високим рівнем умінь здатна мотивувати перших до вдосконалення.

Що ж до абсолютної величини місячної заробітної плати серед молодих людей, які мають той чи той рівень умінь, то її розміри для кожної з градацій становили: для осіб, які мають високий рівень умінь – у середньому 989 гривень (близько 200 доларів США на той час), для осіб із низьким рівнем умінь – у середньому 744 гривні (близько 150 доларів США), – тобто, розрив навіть між крайніми значеннями градації рівня умінь не демонструє надто великої різниці у доходах. Однак слід пам'ятати, що йдеться про базові вміння, тоді як, цілком можливо, є й інші вміння, які більшою мірою впливають на диференціацію доходів їхніх власників.

Отже, можемо констатувати достатньо низький рівень володіння молодими людьми такими навичками, як уміння вільно розмовляти іноземними мовами, володіння комп'ютерними та навичками обрахунку, що, втім незначною мірою спонукає до отримання додаткових умінь та навичок після завершення формальної освіти чи повернення до неї після першого переривання. Попри те, що значущих розбіжностей у загальному рівні умінь між чоловіками та жінками зафіксовано не було, існують гендерні відмінності в опануванні окремих навичок. Так, жінки краще володіють навичками письмового викладу своїх думок та усного мовлення, краще знають українську та іноземні мови. Хоча, з іншого боку, не спостерігається статистично значущого перевищення частки чоловіків щодо таких навичок, як володіння комп'ютером та вміння застосовувати математичні обчислення, що зазвичай вважаються «чоловічими».

Якщо вести мову про основні чинники, які визначають рівень базових умінь та навичок молодих людей, то слід зазначити про значний вплив на нього освіти, змістовної складності роботи та класової належності самого респондента. З наведених факторів розбіжності у рівні оволодіння базовими вміннями та навичками найсильніше визначають саме перших два, тоді як для класової належності такі розбіжності найбільше виявляються щодо вищого службового класу. Тобто, вміння формуються як у освітніх закладах, так і у процесі трудової діяльності, що свідчить про здатність освітньої інституції адекватно виконувати свої функції як агента соціалізації, зокрема, професійної.

При цьому, такий пов'язаний із професійною діяльністю чинник, як доходи, навряд чи може слугувати підвищенню рівня професійної компетенції, оскільки середній розмір заробітної плати не надто сильно варіює залежно від рівня базових умінь та навичок.

3.5. Різниця в оплаті праці молодих чоловіків і жінок

Україна зобов'язана звітувати перед міжнародною спільнотою щодо забезпечення гендерної рівності на ринку праці, у сфері зайнятості. Зокрема, 2007 року Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту і Державний інститут розвитку сім'ї і молоді підготували шостий і сьомий об'єднані періодичні звіти щодо виконання на державному рівні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період звітності 2000–2006 років. Стаття 11 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок стосується галузі зайнятості [6].

Серед важливих аспектів рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок у Конвенції вказано: право на однакові можливості при найманні на роботу, в тому числі, застосування однакових критеріїв вибору при найманні; право на просування по службі та гарантію зайнятості; право на рівну винагороду, у тому числі одержання пільг, на рівні умови щодо рівноцінної праці, а також на рівний підхід до оцінки якості роботи. Окрім того, у документі зазначено, що для запобігання дискримінації щодо жінок після одруження або народження дитини держави-сторони вживають відповідних заходів для того, щоб заборонити, під загрозою застосування санкцій, звільнення з роботи на підставі вагітності або відпустки по вагітності та пологах чи дискримінації з огляду на сімейний стан при звільненні та ін.

У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (від 8 вересня 2005 року) у розділі IV «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у соціально-економічній сфері» врегульовано гендерні аспекти надання рівних прав і можливостей на ринку праці. Зокрема, стаття 17 цього Закону розпочинається зі слів *«Жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці»* [8]. Надалі перераховуються обов'язки роботодавця щодо забезпечення гендерної рівності на ринку праці.

Роботодавець зобов'язаний:

- створювати умови праці, які дозволяли б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі;
- забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками;

- здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при однаковій кваліфікації та однакових умовах праці;
- вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці;
- вживати заходів щодо унеможливлення випадків сексуальних домагань.

Окрім того, у цій же статті 17 Закону зазначено, що «Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей». Натомість ми маємо ситуацію, коли у багатьох оголошеннях про прийом на роботу стать респондентів вказано.

Роботодавці порушують Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок», оскільки немає жодних санкцій за ці протиправні дії. Очевидно, в Україні не виконується Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок (документ, який Україна ратифікувала 1980 року), зокрема, стаття 2, де вказано, що держава зобов'язана вживати санкції, які забороняють будь-яку дискримінацію проти жінок [11, с. 51–52].

У статті 17 Закону також зазначено, що «роботодавці можуть здійснювати позитивні дії, спрямовані на досягнення збалансованого співвідношення жінок і чоловіків у різних сферах трудової діяльності, а також серед різних категорій працівників».

Подібні за змістом нагальні питання забезпечення гендерної рівності, зокрема, на ринку праці, актуалізовано у Цілях Розвитку Тисячоліття (визначених на Саміті Тисячоліття ООН у вересні 2000 року та ратифікованих Україною), які є обов'язковими до виконання до 2015 року. Україна серед шести своїх цілей визначила також «забезпечення гендерної рівності», що має одним із завдань «скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків» до 2015 року [24]. Як бачимо з таблиці 3.32, індикатор «співвідношення (відсоток) середнього рівня заробітної плати жінок і чоловіків» 1990 року визначено на рівні 73 % і сплановано, що до 2015 року розрив у доходах чоловіків та жінок слід скоротити удвічі, аби він становив лише 86 %.

*Таблиця 3.32. Прогнозні розрахунки окремих індикаторів * Цілі 6 «Забезпечення гендерної рівності» Цілей Розвитку Тисячоліття ООН для проміжних етапів*

Індикатори	1990	2001	2004	2007	2011	2015
1.1. Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України, чис. жін. / чис. чол. (або навпаки)	3/97	8/92	5/95	13/87	20/80	30/70
1.8. Гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України, чис. жін. / чис. чол. (або навпаки)	н/д	0/100	10/90	15/85	20/80	30/70
2.1. Співвідношення (відсоток) середнього рівня заробітної плати жінок і чоловіків, %	73	71	73	76	85	86

Отже, як у міжнародних документах, так і у вітчизняному законодавстві однією з найактуальніших проблем залишається **різниця в оплаті праці між чоловіками та жінками**.

Відповідно до даних Державного комітету статистики [7, с. 71] щодо динаміки середньомісячної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності, різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками поступово щороку зменшується на 2 % (з 31 % у 2004 році до 29 % у 2005 році) і у 2006 році дорівнює приблизно 27 % (див. таблицю 3.33).

Таблиця 3.33. Середньомісячна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності

	2004			2005			2006		
	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %
Всього	485	707	68,6	675	953	70,9	885	1216	72,8
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	275	306	89,9	389	430	90,5	521	571	91,3
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	451	509	88,7	613	680	90,2	790	864	91,5

* У таблиці подано чотири з десяти індикаторів Цілі 6 «Забезпечення гендерної рівності» Цілей Розвитку Тисячоліття ООН.

Продовження табл. 3.33

	2004			2005			2006		
	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %	Жінки, грн	Чоловіки, грн	Зарплата жінок до зарплати чоловіків, %
Рибальство, рибництво	344	382	90,2	446	511	87,2	591	610	96,9
Промисловість	572	860	66,5	741	1118	66,2	937	1394	67,2
Будівництво	562	752	74,7	740	936	79,1	966	1184	81,6
Торгівля; ремонт автомобілів тощо	441	585	75,4	617	815	75,7	781	1018	76,7
Діяльність готелів та ресторанів	391	540	72,3	520	697	74,5	683	874	78,2
Діяльність транспорту та зв'язку	698	947	73,7	878	1185	74,1	1101	1489	73,9
Діяльність пошти та зв'язку	588	922	63,8	780	1287	60,6	945	1592	59,4
Фінансова діяльність	1069	1667	64,1	1332	2030	65,7	1784	2645	67,4
Операції з нерухомим майном, оренда тощо	612	723	84,6	826	974	84,8	1110	1274	87,1
з них дослідження і розробки	687	855	80,4	932	1158	80,5	1199	1442	83,2
Державне управління	643	792	81,1	987	1292	76,4	1463	1812	80,7
Освіта	409	494	82,7	608	746	81,5	771	920	83,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	342	396	86,3	503	586	85,8	642	731	87,9
Надання комунальних та індивідуальних послуг	346	490	70,6	520	785	66,3	704	1030	68,4
з них діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг	329	488	67,4	518	840	61,6	708	1097	64,6

Примітка. Джерело: Жінки і чоловіки в Україні : статистичний збірник / [відпов. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – С. 71.

Як бачимо з таблиці, найбільшою різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками є у промисловості (33 %), фінансовій діяльності (33 %), діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг (35 %), наданні комунальних та індивідуальних послуг (32 %) тощо.

На противагу, у таких видах економічної діяльності, як рибальство, рибництво, сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги, лісове господарство та пов'язані з ним послуги, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, освіта тощо різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками є хоча і меншою (порівняно з іншими видами діяльності), але все одно перебуває на рівні, в середньому, 10–15%. Чим більш оплачувана сфера діяльності (як-от фінансова діяльність, промисловість), тим більший розрив у оплаті праці між чоловіками і жінками.

Окрім офіційної статистичної інформації, дані щодо різниці оплати праці доцільно брати з різних соціологічних досліджень і опитувань експертів. Відповідно до даних різних джерел (зібраних переважно громадськими організаціями), різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками є більшою, ніж повідомляє Державний комітет статистики України. Зокрема, в Україні чоловіки в середньому заробляють на 30–40 % більше, ніж жінки. Експерти стверджують, що сьогодні зарплата жінки становить у середньому 70,9 % зарплати чоловіка [17] чи 68,8 % (відповідно до даних Програми рівних можливостей ПРООН). Згідно з даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, найбільш чітко гендерна нерівність виявляється при порівнянні рівня матеріальних доходів чоловіків і жінок [9, с. 83].

Перевіримо, наскільки офіційні статистичні дані та думки експертів щодо різниці в оплаті праці між чоловіками та жінками збігаються з результатами опитування молоді. Респондентів кілька разів запитували про їхню місячну зарплату на різних посадах протягом першого значущого працевлаштування до припинення навчання, після припинення, про актуальну зарплату на момент проведення опитування (у лютому 2007 року) тощо. Загалом у запитанні про зарплату зазначалося, що це «чиста» (після вирахування податків) місячна зарплата на тій чи тій посаді, враховуючи неофіційні платежі в конверті протягом останнього року роботи на цій посаді.

Для виявлення відмінності у заробітній платі чоловіків і жінок *протягом першої значущої роботи до припинення безперервного навчання* було взято логарифм заробітної платні, викинуто значення, які суттєво впливають на середнє значення логарифма (по 5 % з кожного краю). В результаті виявилось (див. таблицю 3.34), що заробітна плата чоловіків і жінок у середньому відрізняється.

Таблиця 3.34. Описові статистики логарифма зарплати для чоловіків і жінок (перша значуща робота до припинення безперервного навчання)

Стать	Середнє значення	Середньоквадратичне відхилення	Значення заробітної плати (грн)	Кількість
Чоловіки	6,5128	0,69315	673,71	221
Жінки	6,2128	0,58538	499,10	319
Загалом	6,3356	0,64813	564,31	540

Результати застосування загальної лінійної моделі свідчать про наявність значущої відмінності (на рівні 1 %) між середньою заробітною платою у чоловіків і жінок. Після взяття експоненти з логарифмів середньої зарплати загалом, а також окремо для чоловіків і жінок, отриманий результат переконує в наявності суттєвої різниці оплати праці чоловіків та жінок (див. таблицю 3.34). Так, якщо загалом середня зарплата дорівнювала 564,31 грн, то для чоловіків вона становить 673,71 грн, що є на 175 грн більше, ніж для жінок, які отримували 499,10 грн.

Отже, загалом молоді жінки вже на початку працевлаштування, на своїй першій значущій роботі до припинення безперервного навчання отримували 74 % заробітної плати чоловіків. Тобто, різниця в оплаті праці між чоловіками та жінками становила 26 %, що підтверджує думку експертів про наявність гендерної дискримінації на ринку праці в Україні, яка проявляється, насамперед, у різниці оплати праці. З іншого боку, отриманий результат є кращим порівняно з даними Державного комітету статистики України, наведеними на початку розділу.

Порівнявши різницю в оплаті праці респондентів протягом їхнього першого працевлаштування після припинення навчання, ми одержали результат, який знову переконує, що заробітна плата чоловіків і жінок суттєво відрізняється (див. таблицю 3.35, де залежна змінна – логарифм зарплати).

Таблиця 3.35. Описові статистики логарифма зарплати для чоловіків і жінок (перше працевлаштування після припинення навчання)

Стать	Середнє значення	Середньоквадратичне відхилення	Значення заробітної плати (грн)	Кількість
Чоловіки	6,5714	0, 58800	714,37	1130
Жінки	6,2180	0, 52498	501,70	1246
Загалом	6,3861	0, 58310	593,54	2376

Результати застосування загальної лінійної моделі свідчать про наявність значущої відмінності (на рівні 1 %) між середньою заробітною платою у чоловіків та жінок. Загалом середня зарплата респондентів на першій роботі після припинення навчання майже на 30 грн більша, ніж у попередньому випадку із першим значущим працевлаштуванням перед припиненням безперервного навчання і дорівнює 593,54 грн. Чоловіки отримували, в середньому, 714,37 грн, а жінки – 501,70 грн, або 70,3 % заробітної плати чоловіків. Таким чином, порівняно з попередньою роботою до припинення навчання, різниця в оплаті праці чоловіків і жінок збільшилася і дорівнює майже 30 %, що нині більшою мірою збігається з даними Державного комітету статистики України.

Майже подібною є ситуація із середньою зарплатою респондентів щодо їхньої *основної діяльності* в лютому 2007 року. Середня зарплата чоловіків становить 938,42 грн, жінок – лише 69,6 % від цієї суми (653,08 грн), тобто маємо ще більший розрив у різниці оплати праці, який цього разу дорівнює 31,4 % (див. таблицю 3.36).

Таблиця 3.36. Узагальнені відомості про зарплату чоловіків і жінок на різних етапах працевлаштування

Працевлаштування	Заробітна плата (у грн)		Співвідношення зарплати жінок до зарплати чоловіків, %
	Чоловіки	Жінки	
Перша значуща робота до припинення безперервного навчання	673,71	499,10	74,1
Перше працевлаштування після припинення навчання	714,37	501,70	70,3
Основна діяльності (в лютому 2007 року)	938,42	653,08	69,6

Отже, узагальні дані щодо дослідження різниці в оплаті праці чоловіків і жінок переконують у тому, що гендерний розрив в оплаті праці існує на усіх етапах працевлаштування молодих людей в Україні, поступово поглиблюючись із подальшим перебуванням на ринку праці (з переходом від першої значущої роботи до припинення безперервного навчання до подальшого основного працевлаштування). Отриманий результат щодо різниці в оплаті праці чоловіків і жінок на рівні 26–30 % збігається з офіційними статистичними даними та, частково, з оцінками експертів (які зауважують про ще більшу відмінність). Очевидно, у суспільстві й нині відтворюється такий тип гендерних відносин, коли не менш освіченим і квалі-

ліфікованим жінкам залишаються меншою мірою доступними високооплачувані види занять і посад. Хоча навіть на етапі здобуття ще повної середньої освіти жінки демонструють кращу успішність в опануванні навчальної програми.

Це підтверджують результати опитування респондентів щодо їхньої успішності у школі, зокрема інформація про підсумковий (середній) бал атестата або за навчання у тому році, коли було припинено навчання. Оскільки більшість респондентів зазначили, що навчалися за п'ятибальною системою оцінювання (55,4 %), то проаналізовано особливості успішності чоловіків і жінок саме за цією системою. Середній бал серед усіх респондентів становить 3,75 для чоловіків і 3,90 для жінок (відповідно до п'ятибальної системи оцінювання рівня знань).

Таблиця 3.37. Підсумковий (середній) бал при випуску або у рік припинення навчання, %

Оцінка за п'ятибальною системою	Чоловіки	Жінки	Загалом
0	0,7	0,2	0,4
1	8,8	11,0	10,0
2	0,3	0,2	0,3
3	9,8	3,0	5,9
4	65,6	59,0	61,8
5	14,7	26,7	21,6
Загалом	100	100	100

Як бачимо з таблиці 3.37, загалом жінки успішніше навчалися у школі, ніж чоловіки. Зокрема, 27 % жінок (порівняно з 15 % чоловіків) отримали найвищий середній бал у навчанні, і втричі рідше їхні успіхи оцінювалися як задовільні.

Таким чином, наразі Україна не здатна виконати взяті на себе міжнародні зобов'язання щодо Цілей Розвитку Тисячоліття (визначених на Саміті Тисячоліття ООН у вересні 2000 р. та ратифікованих Україною), а саме: «скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків». Відповідно до поточних розрахунків сплановано, що у 2007 році різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками має не перевищувати 24 %, що не відповідає сучасній ситуації і потребує суттєвих додаткових зусиль з боку як держави, так і роботодавців для зміни наявного стану речей на ринку праці в Україні.

Узагальнюючи викладене щодо відповідності характеристик ринку праці та системи освіти і, зокрема, впливу освіти на статус молоді на ринку праці, слід відзначити тяжіння молоді до здобуття повної вищої освіти, що створює суттєві переваги для входження на ринок праці у одному зі службових класів. У цьому випадку молоді люди мають значні шанси на отримання роботи, яка відповідає їхньому рівню освіти та фаху, а отже, більшою мірою схильються розглядати освіту як корисну та здатну забезпечити поліпшення статусу на ринку праці. Крім того, додаткові можливості для розкриття освітнього потенціалу представниками вищого службового класу створює і більша складність їхньої праці, яка, разом із зазначеними чинниками, зумовлює зростання рівня базових умінь.

Поруч з освітою, класову належність першої зайнятості молодих людей визначають також чинники, пов'язані з їхнім соціальним походженням, коло яких відрізняється у представників різної статі, зокрема є ширшим у чоловіків. Так само різним є й характер класової мобільності молодих чоловіків та жінок на початковому етапі професійної кар'єри: останні більш схильні до збереження класової належності.

Підсумовуючи загальний опис статусу молоді на ринку праці, також можемо відзначити низку гендерних відмінностей: жінки більшою мірою, ніж чоловіки схильні працювати неповний робочий день, у державному секторі та рідше користуються дружніми й родинними зв'язками під час пошуку роботи. Наявна і одна з найсуттєвіших ознак нерівності на ринку праці – різниця у заробітній платі чоловіків та жінок, яка залежно від етапу професійної кар'єри коливається на рівні 26–31 %. Попри кращу успішність, молоді українки при виході на ринок праці отримують меншу, порівняно з чоловіками, грошову винагороду за свою роботу.

Отже, можемо констатувати низку суперечностей між системою освіти та ринком праці, серед яких: надлишкова кількість осіб із вищою освітою на ринку праці, нерівність у шансах на входження до службових класів у молодих людей різного соціального походження, розбіжність у заробітній платі чоловіків та жінок попри кращу успішність останніх. Однак варто зазначити, що вплив освітнього рівня на класову належність молоді достатньо відчутний порівняно з чинниками, пов'язаними з соціальним походженням, що дає змогу сподіватися на те, що у майбутньому роль освіти як соціального ліфта, за умов її адекватного реформування, підсилиться.

Література

1. Авраамова Е. М. Работодатели и выпускники вузов на рынке труда: взаимные ожидания / Е. М. Авраамова, Ю. Б. Верпаховская // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 37–46.
2. Анисимов П. Ф. Современный специалист со средним профессиональным образованием: мнение производителей / П. Ф. Анисимов, Н. А. Гунявина // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С. 100–107.
3. Бондаренко Н. В. Спрос на рабочую силу – мнение работодателей. Информационный бюллетень / Н. В. Бондаренко, М. Д. Красильникова, К. А. Харламов. – М. : ГУ-ВШЭ, 2007. – 76 с.
4. Вілкова О. Ю. Гендерна картина сучасного українського суспільства (за висновками міжнародних організацій) / О. Вілкова // Нова парадигма. – 2008. – Вип. 81. – С. 192–202.
5. Дані державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / [руков. авт. колл. Л. Е. Леонтьева, А. В. Толстокорова]. – Харьков : Фолио, 2007. – 79 с.
7. Жінки і чоловіки в Україні: статистичний збірник / [відп. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – 131 с.
8. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
9. Лаврінченко Н. В. Гендерна динаміка соціально-економічного статусу / Н. В. Лаврінченко // Українське суспільство 1992–2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 81–89.
10. Малиш Л. О. Українська освіта на порозі третього тисячоліття: загальний стан, проблеми та перспективи / Л. О. Малиш // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки – 2008. – Т. 83. – С. 26–35.
11. Марценюк Т. О. Гендерна дискримінація на ринку праці в Україні (на прикладі сексуальних домагань) / Т. О. Марценюк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2008. – Т. 83. – С. 50–55.
12. Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. Доклад Всемирного банка / [авт. текста Sue E. Berrymann; пер. с англ. А. Литман]. – Washington : Международный банк реконструкции и развития, 2000. – 183 с.

13. Оксамитна С. М. Соціальне походження та освітня нерівність в Україні / С. М. Оксамитна, В. Є. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2007. – Т. 70. – С. 39–46.
14. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/2009 навчального року : статистичний бюлетень / [відп. за випуск І. Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – 213 с.
15. Пауэлл У. Сети и хозяйственная жизнь / У. Пауэлл, Л. Смит-Дор // Экономическая социология. – 2003. – Т. 4. – № 3. – С. 61–105.
16. Рівень освіти населення України: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / [наук. ред. О. Г. Осауленко]. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 218 с.
17. Рівність заради демократії: інформаційний бюлетень з актуальних питань гендерних перетворень в Україні / [упоряд. текстів С. Губін]. – К. : Програма розвитку ООН в Україні, 2006. – 15 с.
18. Рощина Я. М. Социальные детерминанты неравенства доступа к высшему образованию в современной России // Проблемы доступности высшего образования / Я. М. Рощина, М. А. Другов ; Независимый институт социальной политики ; [отв. ред. С. В. Шишкин]. – М. : Сигнал, 2003. – С. 34–81.
19. Симончук О. Професійна структура сучасної України / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 62–99.
20. Социальная дифференциация высшего образования / Е. М. Авраамова, О. А. Александрова, Г. Е. Бесстремьянная и др. ; [отв. ред. С. В. Шишкин]. – М. : Независимый институт социальной политики, 2005. – 384 с.
21. Требования работодателей к системе профессионального образования / [научн. ред. Т. А. Клячко, Г. А. Краснова] ; Академия народного хозяйства при Правительстве РФ. – М. : МАКС Пресс, 2006. – 128 с.
22. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [наук. ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2007. – 520 с.
23. Харченко Н. Основні результати досліджень динаміки оцінок населенням свого матеріального стану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/nov/k.pdf>. – Назва з екрана.
24. Цілі Розвитку Тисячоліття і Україна [Електронний ресурс] / Програма розвитку ООН в Україні. – Режим доступу: <http://www.ukraine2015.org.ua/goals> (станом на 21 листопада 2009 р.). – Назва з екрана.
25. Apprentissage et réussite. Premiers résultats de l'enquête sur la littératie et les compétences des adultes. – Ottawa et Paris : Ministère de l'indus-

- trie, Canada et Organisation de Coopération et de Développement Economiques (OCDE), 2005. – 278 p.
26. Bernstein B. *Class, Codes and Control*: in 4 vol. / Basil Bernstein. – London : Routledge and Kegan Paul, 2003.
Vol. 2 : *Applied Studies towards a Sociology of Language*. – 2003. – 332 p.
 27. Bourdieu P. *L'école conservatrice. Les inégalités devant l'école et devant la culture* / P. Bourdieu // *Revue française de sociologie*. – 1966. – Vol. 7. – № 3. – P. 325–346.
 28. Bourdieu P. *La reproduction: elements pour une theorie du systeme d'enseignement* / Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron. – Paris : Ed. de la Minuit, 1970. – 279 p.
 29. Bowles S. *Schooling in Capitalist America* / Samuel Bowles, Herbert Gintis. – London : Routledge and Kegan Paul, 1976. – 360 p.
 30. *Definition and Selection of Key Competencies. Contributions to the Second DeSeCo Symposium [Second DeSECo Symposium]*, (Geneva, Switzerland, 11–13 February, 2002) / ed. by D.S. Rychen [and al.]. – Neuchâtel : Swiss Federal Statistical Office, 2003. – 207 p.
 31. *Developing an International Survey on Adult Skills and Competencies. – Aims and Methodological Issues* / [ed. by Vincent Merle]. – OECD : 26–27 April 2004. – Draft. – 9 p.
 32. Kerckhoff A. C. *Transition from School to Work in Comparative Perspective* / A. C. Kerckhoff // *Handbook of the Sociology of Education*. – N.-Y. : Springer Science + Business Media, LLC. – 2000. – P. 453–474.
 33. *Overcoming inequality: why governance matters. EFA Global Monitoring Report 2009*. – UNESCO, Oxford University Press. – 2008. – 463 p.
 34. *Regards sur l'éducation 2008. Les indicateurs de l'OCDE*. – OCDE, 2008. – 547 p.
 35. Rychen D. S. *A Frame of Reference for Defining and Selecting Key Competencies in an International Context* / Dominique Simone Rychen // *Definition and Selection of Key Competencies. Contributions to the Second DeSeCo Symposium [Second DeSECo Symposium]*, (Geneva, Switzerland, 11–13 February, 2002) / ed. by D.S. Rychen [and al.]. – Neuchâtel : Swiss Federal Statistical Office, 2003. – P. 109–116.
 36. Shavyt Y. *From School to Work. A Comparative Study of Educational Qualification and Occupational Destination* / Yossi Shavyt, Walter Muller. – Oxford : University Press, 1998. – 550 p.

РОЗДІЛ 4.

ОСВІТНЯ НЕРІВНІСТЬ І МІЖГЕНЕРАЦІЙНА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ

Нерівність освітніх здобутків – одна з усталених і стабільно відтворюваних нерівностей у будь-якому суспільстві. Кінцевий результат процесу навчання молодих людей – це завжди статусна нерівність, належність до якоїсь з ієрархічно розташованих освітніх категорій. Проте сам процес здобуття індивідами різних рівнів освіти формально визначається на засадах рівності, насамперед рівності доступу до всіх форм і видів і навіть обов'язковості деяких. Фактично соціальна інституція освіти покликана легітимізувати, «осправедливувати», опосередковувати інші форми соціальної нерівності, які ґрунтуються на нерівному розподілі таких соціальних ресурсів, як дохід, багатство, влада, престиж, доступ до яких для дорослої людини зазвичай відкривається на ґрунті здобутої нею освіти. Освіта визнається основним чинником (посередником) соціальної мобільності та/чи соціального відтворення.

Нерівність освітніх можливостей і результатів серед представників різних соціальних класів і страт у будь-якому суспільстві є усталеною повсякденною реальністю. Від результатів періодично повторюваних соціологічних досліджень ніхто не очікує емпірично підтвердженого дива – рівності можливостей і освітніх здобутків індивідів, незалежно від соціального походження. Зазвичай відповідей очікується не на питання, чи зумовлює соціальне походження людини її освітні можливості й результати, а яка міра такого зв'язку, наскільки він стійкий, здатний до посилення чи послаблення і за яких індивідуальних та інституційних умов [11; 22]. Серед наукової спільноти тривають дискусії щодо основних підходів до проблеми рівності освітніх можливостей, а також зв'язку між рівністю і якістю в освіті [8; 9].

У фокусі цього розділу – тенденції освітньої нерівності, характерні для наймолодшого покоління українців, зумовлені інститу-

ційними особливостями вітчизняної системи освіти та впливом соціального походження індивідів, визначеного за освітніми рівнями батьків. Вважають, що «нерівність у цьому плані тим більша, чим більшою мірою рівень освіти залежить від “аскрипційних” якостей, що залишаються “поза контролем”, таких як місце виховання, стать, а головне – походження, що вимірюється за професійним статусом та освітою батьків» [6, с. 24]. Оцінки й емпіричні узагальнення, як і раніше, зроблено на основі даних двох репрезентативних дослідницьких проектів «Перехід від освіти до зайнятості», а також даних репрезентативного соціологічного дослідження «Зайнятість населення України» (ULMS), проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2003–2004 роках (кількість опитаних – 8138).

Як уже зазначено у розділі 2 цієї монографії, інституційні характеристики системи освіти в Україні наразі суттєво різняться, порівняно з досягнутим на початок 1990-х років станом. Особливо це стосується рівня повної вищої освіти. За даними Державного комітету статистики, у країні протягом останніх 18 років постійно зростає кількість вищих навчальних закладів і відповідно кількість студентів, які там навчаються. Чисельність ВНЗ III–IV рівнів акредитації збільшилася зі 149 на початок 1990/91 навчального року до 351 на початок 2007/08, що супроводжувалося зростанням чисельності студентів з 881,3 тисяч до 2372,5 тисяч, тобто майже у 2,7 раза [7].

Як відомо, протягом останніх двох десятиліть загальна чисельність населення України постійно скорочувалася. Тож загалом маємо трикратне збільшення кількості студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації на 10 тисяч мешканців країни: на початок 1990/91 навчального року на 10 тисяч мешканців припадало 170 студентів, 1995/96 – 178, 2000/01 – 284, 2005/06 – 466, 2007/08 – вже 512 студентів (рисунок 4.1).

За показником чисельності студентів на 10 тисяч населення Україна, вочевидь, наздогнала і випередила чимало економічно й політично розвиненіших країн, так само як і більшість країн СНД. За даними 2000–2002 років, відповідний показник для Німеччини становив 262, Японії – 313, Італії – 314, Австрії – 327, Канади – 394, Швеції – 404, Норвегії – 423, Польщі – 466, США – 494, Фінляндії – 540 [4]. Відповідні дані для різних років наведено у таблиці 4.1.

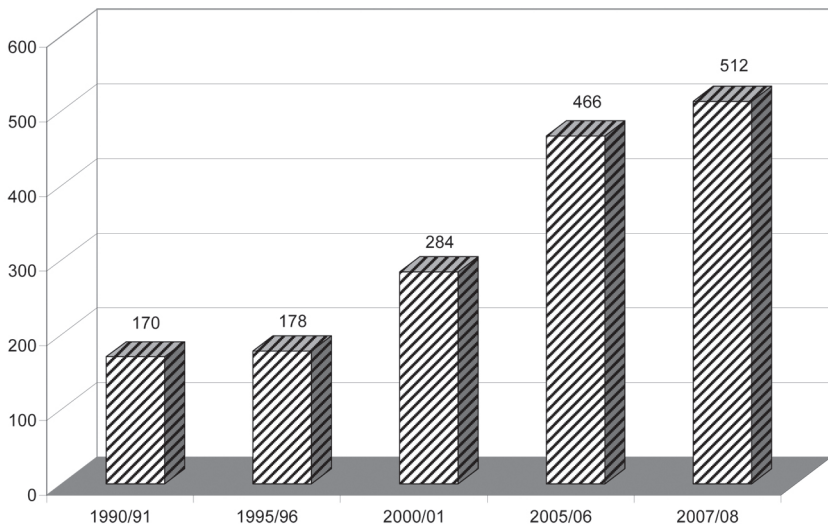


Рисунок 4.1. Кількість студентів ВНЗ на 10 тисяч населення, 1990–2007 роки

Таблиця 4.1. Чисельність студентів ВНЗ у країнах СНД та окремих країнах світу (на 10 тисяч населення)

Країни СНД	2004/ 05 навчальний рік	2007/08 навчальний рік	Інші країни	За даними 2000–2002 років
Азербайджан	155		Німеччина	262
Таджикистан	175		Японія	313
Вірменія	243		Італія	314
Молдова	338		Австрія	327
Білорусь	370		Угорщина	330
Грузія	384		Канада	394
Киргизстан	426		Швеція	404
Україна	429	512	Норвегія	423
Росія	480	525	Польща	466
Казахстан	497		США	494
			Фінляндія	540

Зумовленість освітньої нерівності насамперед інституційними характеристиками системи освіти та соціальним походження індивіда добре відома і досліджена соціологами в різних країнах. Накопичені за багато десятиліть дані не лише уможливили моніторинг динаміки нерівності, а й сприяли досить успішному реформуванню систем освіти у низці європейських країн [1; 12; 13].

4.1. Міжгенераційна освітня мобільність молоді

Щоб наблизитися до розуміння нинішнього стану освітньої нерівності в Україні, подивимося на міжгенераційний зв'язок освітніх статусів, тобто певні тенденції міжгенераційної освітньої мобільності, характерні для наймолодшої пострадянської когорти українців. Ідеться про молодих людей 15–34 років, які протягом останніх п'яти років на момент опитування 2007 року з різних причин припинили навчання і перебували на ринку праці. Міжгенераційну освітню мобільність визначатимемо як зміну освітнього статусу, рівня здобутої дітьми освіти, порівняно з батьками. І для дітей, і для батьків освіта визначалася як найвища на момент опитування з розрізненням чотирьох основних рівнів: 1. Неповна середня освіта, у тому числі професійно-технічна; 2. Повна середня освіта, у тому числі професійно-технічна; 3. Неповна вища освіта (до 1996 року середня спеціальна) та базова вища освіта (бакалавр); 4. Повна вища освіта (спеціаліст, магістр).

Як відомо, у дослідженні йдеться про молодих людей віком від 15 до 34 років, які на момент опитування припинили безперервне навчання і перейшли до праці протягом останніх шести років, тобто мають певний статус зайнятості на ринку праці. Очевидно, для наймолодшої частини респондентів освітній статус навряд чи можна вважати остаточним, оскільки залишається ймовірність повернення до навчання, у тому числі до здобуття вищої освіти. Загалом молоді жінки і чоловіки 15–34 років суттєво різняться щодо здобутих освітніх кваліфікацій (таблиця 4.2). Серед жінок більшими є частки тих, хто здобули неповну і повну вищу освіту, порівняно з чоловіками. Натомість останні частіше залишають навчання по одержанні атестата про повну середню освіту. Досить велика кількість молодих людей (близько 10 %) вийшли на ринок праці, не закінчивши повний шкільний курс навчання, що є обов'язковим в Україні. Очевидно, частина з них пізніше повертається до завершення повної середньої освіти у вечірніх школах чи професійно-технічних училищах.

Освітня нерівність серед матерів і батьків респондентів загалом подібна за формою, але не ідентична. Серед матерів домінують дві найбільші освітні категорії – повна середня освіта і неповна вища/базова – близько 34 % кожна. Далі за критерієм зменшення кількісного наповнення іде найвищий у країні рівень

освіти – повна вища (близько 20 %) та один із найнижчих – неповна середня (близько 12 %). Відмінність освітньої нерівності серед батьків-чоловіків у тому, що серед них чітко виокремлюється одна освітня категорія з найбільшим кількісним наповненням – повна середня освіта (41,5 %). Якщо порівнювати матерів і батьків за рівнями здобутої освіти, то лише щодо двох освітніх категорій є статистично значущі відмінності – повної середньої та неповної/базової вищої.

Таблиця 4.2. Найвищі рівні освіти молодих жінок і чоловіків, а також їхніх батьків

Рівні освіти	Жінки і чоловіки 15–34 років		Батьки	
	Жінки, %	Чоловіки, %	Мати, %	Батько, %
Неповна середня	8,1**	10,8**	11,8	12,5
Повна середня	34,2***	43,8***	34,0***	41,5***
Неповна вища	28,0***	21,7***	34,2***	27,5***
Повна вища	29,7***	23,8***	19,9	18,5
N	2091	1734	3935	3478

Примітка. ** – значущість відмінностей на рівні $p \leq 0,01$; *** – значущість відмінностей на рівні $p \leq 0,001$.

Під час дослідження близько 16 % молодих людей вказали найвищий рівень освіти не обох, а лише одного з батьків, частіше – матері. Решта, вказавши освіту обох батьків, походять переважно з гомогенного сімейного освітнього середовища, оскільки у 63 % випадків і мати, і батько досягли однакового освітнього рівня (таблиця 4.3). Майже чверть дітей (23 %) виростили у сім'ях, де освітні здобутки матері вищі, ніж батька. У решті випадків (14 %) рівень освіти батька перевищував материнський. Загальний розподіл гетерогенності освітнього сімейного середовища в Україні дещо різниться від подібного у розвинених країнах–членах Організації з економічної співпраці та розвитку (OECD). За наведеними Ф. Пффером даними щодо 20 розвинених країн, співвідношення кількості сімей, де хтось із батьків має порівняно вищий рівень освіти, є протилежним: у 26 % випадків освіта батька перевищує освіту матері, а в 15 % – навпаки [22, с. 557]. Тож в Україні сім'ї з двома батьками (йдеться про випадки, коли дитині добре відомий найвищий рівень освіти обох батьків) вирізняються тим, що у переважній більшості з них (86 %) освітній рівень матері однаковий чи перевищує відповідний рівень батька.

Таблиця 4.3. Батьки з однаковими та різними рівнями освіти (в клітинках таблиці відсоткові значення від загальної вибіркової сукупності)

Рівень освіти матері	Рівень освіти батька			
	Неповна середня	Повна середня	Неповна вища	Повна вища
Неповна середня	8,1	1,9	1,0	0,5
Повна середня	1,6	26,1	4,0	2,1
Неповна вища	1,9	10,4	17,5	4,3
Повна вища	0,6	3,3	4,9	12,0

Примітка. У клітинках таблиці по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення класово гомогенних сімей.

Загальну картину абсолютної освітньої мобільності, висхідної і низхідної, а також освітньої іммобільності, тобто відтворення дітьми освітнього рівня батьків для когорти молодих українців подано у таблицях 4.4, 4.5, 4.6 і 4.7. Оскільки загальновідома важливість освітніх характеристик обох батьків для визначення освітніх можливостей дітей, то відповідні дані пораховані для батьків-чоловіків і матерів окремо.

Таблиця 4.4. Розподіл респондентів за освітніми категоріями належності (здобута освіта) та освітніми категоріями походження (освіта батьків-чоловіків). У клітинках таблиці відсотки від загальної вибірки

Освіта батьків-чоловіків	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %			
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/базова вища	Повна вища
Неповна середня	2,8 2,6	6,0 4,7	2,4 3,1	1,4 2,6
Повна середня	<u>4,1</u> 2,9	22,3 17,8	<u>9,4</u> 12,0	<u>6,4</u> 8,9
Неповна/базова вища	2,5 1,3	8,5 6,4	6,8 9,1	7,8 11,4
Повна вища	<u>0,8</u> 0,7	<u>4,9</u> 3,7	<u>3,7</u> 4,0	10,2 8,8

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення відтворення дітьми освітнього рівня батьків.

Таблиця 4.5. Загальна абсолютна освітня мобільність/іммобільність респондентів, порівняно з батьком, %

Освітня мобільність/іммобільність	Чоловіки/Сини	Жінки/Дочки
Іммобільність	42,1	38,3
Загальна мобільність	57,9	61,7
Висхідна мобільність	33,4	42,7
Низхідна мобільність	24,5	19,0

На момент опитування сини загалом рідше здійснювали вихід за межі освітньої категорії батьків (татусів), порівняно з дочками. Для останніх характерно те, що висхідна освітня мобільність (42,7 %) вдвічі перевищує низхідну (19,0 %). Для освітньої мобільності синів така тенденція теж характерна, але зі значно меншою різницею між частками висхідної (33,4 %) і низхідної мобільностей (24,5 %).

Таблиця 4.6. Розподіл респондентів за освітніми категоріями належності (здобута освіта) та освітніми категоріями походження (освіта матерів). У клітинках таблиці відсотки від загальної вибірки

Освіта матерів	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %			
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/базова вища	Повна вища
Неповна середня	<u>3,2</u> 2,7	<u>6,1</u> 5,3	<u>1,7</u> 2,3	<u>1,4</u> 2,0
Повна середня	<u>2,9</u> 2,8	<u>18,9</u> 16,3	<u>6,9</u> 10,2	<u>4,8</u> 6,0
Неповна/базова вища	<u>3,1</u> 1,4	<u>12,3</u> 8,9	<u>9,3</u> 11,8	<u>8,1</u> 11,9
Повна вища	<u>1,3</u> 1,0	<u>5,8</u> 3,1	<u>4,1</u> 3,9	<u>10,1</u> 10,4

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення відтворення дітьми освітнього рівня матерів.

Таблиця 4.7. Загальна абсолютна освітня мобільність/імобільність респондентів, порівняно з матір'ю, %

Освітня мобільність/імобільність	Чоловіки/Сини	Жінки/Дочки
Імобільність	41,5	41,2
Загальна мобільність	58,5	58,8
Висхідна мобільність	29,0	37,7
Низхідна мобільність	29,5	21,1

І сини, і дочки однаковою мірою як відтворюють рівні здобутої їхніми матерями освіти (близько 41 % імобільних), так і здійснюють перехід до іншої освітньої категорії (близько 59 %). Проте існує одна суттєва відмінність між молодими чоловіками і жінками. Порівняно з матерями сини однаковою мірою здійснюють як висхідну, так і низхідну освітню мобільність (близько 29 % відповідно). Натомість молоді жінки значно частіше опиняються в ієрархічно вищій освітній категорії (майже 38 %), аніж ієрархічно нижчій (21 %), порівняно з матерями.

Переважна більшість дітей–вихідців із сімей, де батько здобув як найвищу неповну середню освіту, рухалися в межах освітньої ієрархії найчастіше до рівня повної середньої освіти (47 % синів і 36 % дочок), значно рідше – вищої, особливо повної, хоча дочкам вдвічі частіше вдається досягти вершин освітньої ієрархії і здобути повну вищу освіту – 20 % проти 11 % серед синів (див. таблицю 4.8). Проте варто звернути увагу на те, що п'ята частина дітей із найнижчого освітнього середовища у ньому ж і залишається уже завдяки власному освітньому статусу, у супереч загальнообов'язковому в нашій країні освітньому мінімуму повної середньої освіти.

Половина синів, чий батьки завершили навчання з атестатом про повну середню освіту, з таким самим атестатом вийшли на ринок праці на момент опитування. Кожен четвертий–п'ятий зупинився на рівні неповної вищої освіти, а 15 % досягли рівня повної вищої. Така загальна тенденція характерна і для дочок батьків, які завершили освітні здобутки з атестатом про повну середню освіту, за винятком того, що дівчата рідше зупиняються на середній освіті та частіше здобувають вищу. Знову привертає увагу відносно чимала кількість дітей, які в межах освітньої ієрархії рухаються вниз, порівняно з батьком. Майже 10 % синів і 7 % дочок батьків із повною середньою освітою вийшли на ринок праці, не закінчивши обов'язкове шкільне навчання.

Таблиця 4.8. Міжгенераційна освітня мобільність: освіта респондентів (чоловіків і жінок окремо) порівняно з освітою батьків-чоловіків

Освіта батьків-чоловіків	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %				Разом
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/базова вища	Повна вища	
Неповна середня	<u>21,5</u> 19,4	<u>47,5</u> 36,1	<u>19,2</u> 24,5	<u>11,3</u> 19,9	100
Повна середня	<u>9,7</u> 6,9	<u>52,8</u> 42,9	<u>22,3</u> 28,8	<u>15,2</u> 21,4	100
Неповна/базова вища	<u>9,6</u> 4,6	<u>33,3</u> 22,6	<u>26,4</u> 32,4	<u>30,6</u> 40,5	100
Повна вища	<u>4,0</u> 4,1	<u>25,2</u> 21,7	<u>18,7</u> 23,4	<u>52,2</u> 50,8	100

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Сини, чий батьки мають неповну вищу освіту, більш-менш рівномірно розподіляються між усіма трьома рівнями здобутої освіти,

окрім неповної середньої. Дочки таких батьків частіше або відтворюють освітній статус батька, або ж досягають повної вищої освіти. Тенденція низхідної освітньої мобільності характерна і для дітей високоосвічених батьків. Ідеться насамперед про рівень неповної середньої освіти, куди переміщується кожен десятий син і кожна двадцята дочка. Зауважимо, що батьки і діти – це не просто два різних вікових покоління, це покоління, яким довелося здобувати освіту у двох, умовно кажучи, різних суспільствах – радянському і пострадянському, хоча й за формально однакових законодавчих умов і конституційних гарантій безкоштовності й доступності усіх рівнів освіти.

Половині дітей батьків із повною вищою освітою (15–34 років, які на момент опитування завершили чи перервали навчання і вже працювали) вдалося відтворити освітній рівень батька. Інша половина, за винятком 4 % (неповна середня освіта), більш-менш рівномірно розподілилася між двома іншими рівнями повної середньої та неповної вищої освіти. Відзначимо порівняно менші освітні відмінності між синами і дочками батьків із повною вищою освітою.

Таблиця 4.9. Міжгенераційна освітня мобільність: освіта респондентів (чоловіків і жінок окремо) порівняно з освітою матерів

Освіта матерів	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %			
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/ базова вища	Повна вища
Неповна середня	<u>25,3</u> 22,0	<u>49,0</u> 44,0	<u>13,6</u> 19,0	<u>11,6</u> 15,1
Повна середня	<u>8,8</u> 8,0	<u>56,4</u> 46,1	<u>20,6</u> 28,8	<u>14,2</u> 17,0
Неповна/базова вища	<u>9,4</u> 4,2	<u>37,4</u> 26,1	<u>28,4</u> 34,7	<u>24,8</u> 35,0
Повна вища	<u>5,9</u> 5,6	<u>27,4</u> 17,0	<u>19,4</u> 20,9	<u>47,4</u> 56,5

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Міжгенераційна освітня мобільність дітей порівняно з матерями (див. таблицю 4.9) загалом подібна до тенденцій, характерних для порівняння з батьками-чоловіками. Дещо різняться абсолютні показники мобільності, але основні напрямки соціального відтворення, висхідного чи низхідного руху залишаються незмінними.

Отже, досяжність усіх рівнів освіти для молодих людей відмінного соціального походження суттєво різниться. Найбільшою мірою сини і дочки відтворюють два освітні рівні їхніх батьків: повну середню та повну вищу. Причому для дочок характерна тенденція, коли рівень повної вищої освіти і батька, і матері відтворюється статистично значуще частіше (51 % і 56 % відповідно), аніж повної середньої.

4.2. Гендерні відмінності вибору галузей освіти та категорій зайнятості

Як уже зазначено у розділі 2 цієї монографії, для України характерна суттєва гендерна диференціація вибору молодими чоловіками і жінками галузей освіти. Для вимірювання глибини гендерної сегрегації зазвичай використовують індекс дисиміляції, який визначає пропорцію жінок чи чоловіків, які мали б «змінити» галузь освіти, щоб досягти рівного розподілу студентів за статтю *. Величина індексу дисиміляції великою мірою залежить від деталізації галузей освіти та частки молодих чоловіків і жінок, які здобули загальну освіту. У нашому дослідженні перелік галузей освіти містив лише дев'ять узагальнених категорій, окрім загальної освіти (див. таблицю 4.10, перша колонка). Індекс дисиміляції для дев'яти узагальнених освітніх категорій становить 32 %. Це означає, що третина молодих чоловіків чи жінок від 15 до 34 років мала б змінити галузь освіти для досягнення гендерного вирівнювання. Гендерна сегрегація була б ще більшою, якби використовувалася значно детальніша класифікація галузей і підгалузей освіти, кожна з яких має різний гендерний профіль. Це підтверджується результатами досліджень у низці європейських країн [23].

Галузі освіти різняться за своїм «гендерним профілем», тобто умовно поділяються на «переважно жіночі» (>60 % жінок), «змішані» (40–60 % чоловіків або жінок) та «переважно чоловічі» (<60 % чоловіків). У таблиці 4.10 наведено «гендерні профілі» різних галузей освіти за даними аналізованого дослідження. Спостерігається низка подібностей між Україною та іншими європейськими країнами [23]. Як і в інших європейських країнах, особливо Східної Європи, в Україні інженерія, будівництво та архітектура є «переважно

* Індекс дисиміляції визначається як загальна сума абсолютних різниць пропорцій чоловіків і жінок у кожній галузі освіти, поділена на два.

чоловічими» галузями освіти, у той час як педагогічна освіта, гуманітарні науки та мистецтво, соціальні науки, бізнес і право, охорона здоров'я і соціальне забезпечення залишаються галузями, де жінки кількісно суттєво переважають. Природничі науки та сферу обслуговування можна визначити як «гендерно змішані» з певною тенденцією домінування жінок. Галузь сільськогосподарських наук також «змішана» з тенденцією домінування чоловіків.

Таблиця 4.10. Розподіл молодих чоловіків і жінок за різними галузями освіти

Галузі освіти	Чоловіки, %	Жінки, %	N
Загальна освіта	49	51	498
Педагогічна освіта	28	72	306
Гуманітарні науки та мистецтво	21	79	121
Соціальні науки, бізнес і право	24	76	834
Природничі науки	40	60	94
Інженерія, будівництво та архітектура	73	27	1009
Сільське господарство	60	40	153
Охорона здоров'я і соціальне забезпечення	11	89	186
Сфера обслуговування	41	59	353

Як і в інших європейських країнах, в Україні ринок праці також гендерно сегрегований. Розподіл молодих чоловіків і жінок суттєво різниться в межах дев'яти основних груп зайнятості за шкалою ISCO-88 (див. таблицю 4.11). Як і галузі освіти, групи зайнятості було поділено на «переважно жіночі», «змішані» та «переважно чоловічі». «Переважно чоловічими» виявилися такі категорії зайнятості, як кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств, кваліфіковані робітники з інструментом, оператори і складальники устаткування та машин, найпростіші професії. Натомість молоді жінки домінують серед зайнятих професіоналів, технічних службовців, працівників сфери торгівлі та послуг. Дві категорії зайнятості – вищі держслужбовці, керівники та спеціалісти, техніки – видаються «змішаними». Гендерна сегрегація зайнятості серед молодих чоловіків і жінок в Україні загалом подібна до інших європейських країн, за винятком категорії вищих держслужбовців і керівників, яка в європейських країнах визначається як «переважно чоловіча» [23].

Гендерна сегрегація зайнятості становить комбінацію горизонтальної та вертикальної сегрегації, коли вищі ієрархічні рівні будь-

якої професійної діяльності більшою мірою доступні для чоловіків, аніж для жінок. Загальновідомим підтвердженням цього є співвідношення середньої заробітної плати чоловіків і жінок. У 2007 році середня заробітна плата чоловіків у середньому по економіці країни на 27,1 % перевищувала відповідний показник у жінок. Хоча існує варіація гендерної нерівності в оплаті праці залежно від галузі економіки, проте певне перевищення середньої заробітної плати чоловіків характерне для всіх галузей, у томі числі так званих *female dominated*. Наприклад, в освіті (77 % жінок серед усіх працівників) та охороні здоров'я і наданні соціальної допомоги (83 % жінок серед усіх працівників) різниця в середній оплаті праці становить 15 % на користь чоловіків [5, с. 147].

Таблиця 4.11. Розподіл молодих чоловіків і жінок за групами зайнятості (ISCO-88)

Професійні групи	Чоловіки, %	Жінки, %	N
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники	52	48	146
Професіонали	29	71	667
Спеціалісти, техніки	43	57	312
Технічні службовці	18	82	188
Працівники сфери торгівлі та послуг	29	71	687
Кваліфіковані робітники сільського, лісового і рибного господарств	76	24	50
Кваліфіковані робітники з інструментом	79	21	536
Оператори і складальники устаткування і машин	84	16	251
Найпростіші професії	67	33	335

Гендерна нерівність в оплаті праці формується протягом усієї кар'єри людини. Проте для більшості жінок відставання в кар'єрному просуванні й оплаті праці закладається ще у перші роки після виходу на ринок праці, оскільки саме на цей час припадає період створення сім'ї, народження дітей і відпусток по догляду за ними.

4.3. Освітня нерівність та освітня мобільність старшої вікової когорти молоді

Зазвичай найбільші соціально-економічні можливості відкриваються перед людьми з найвищими освітніми статусами. Тому тенденції освітньої нерівності розглянемо саме на прикладі здобуття

повної вищої освіти, виокремивши для цього серед усіх респондентів когорту тих, хто за віком вже гіпотетично міг би досягти такого рівня. Йдеться про молодих чоловіків і жінок віком 24–33 роки. Цій віковій когорті притаманний наведений у таблиці 4.12 розподіл за освітніми рівнями для чоловіків і жінок, а також розподіл освітніх характеристик соціального походження, тобто їхніх батьків.

Таблиця 4.12. Рівні освіти, досягнутої респондентами та їхніми батьками, %

Рівні освіти	Батьки		Респонденти 24–33 років	
	Мати	Батько	Жінки	Чоловіки
Неповна середня	7,8	8,7	1,7*	3,3*
Повна середня	28,5	35,5	17,5	18,9
Неповна вища, базова вища	38,5	31,8	28,9*	24,8*
Повна вища	25,2	23,9	51,9	53,0

* Відмінності статистично значущі на рівні $p \leq 0,05$.

Увагу привертає надзвичайно висока чисельність молодих чоловіків і жінок, які вже закінчили ВНЗ із дипломами спеціалістів чи магістрів – 52–53 %. У поколінні батьків такі високоосвічені особи трапляються вдвічі рідше, становлячи лише чверть. Натомість діти у два-три рази рідше батьків належать до низькоосвічених категорій. В умовах значного кількісного розширення можливостей здобуття вищої освіти, очевидно, вперше в історії нашої країни сформувалося молоде покоління українців, яке на 80 % формально складається з фахівців із вищою (повною і неповною) освітою. Подивимося, наскільки рівномірно нині розподіляються освітні можливості серед молоді різного соціального походження, під яким тут розумітимемо освітні статуси батьків.

Відсотковий розподіл міжгенераційного зв'язку освітніх статусів батьків і дітей, тобто освітню мобільність та імобільність синів і дочок порівняно з матерями і батьками, наведено у таблицях 4.13 і 4.14.

Переважає більшість дітей – вихідців із сімей, де батько здобув як найвищу неповну середню або ж повну середню освіту, рухалися в межах освітньої ієрархії вгору, більш-менш рівномірно розподіляються між усіма трьома ієрархічно вищими рівнями здобутої освіти (близько третини відповідно). Сини порівняно частіше зупиняються на рівні повної середньої освіти, а дочки – частіше досягають вищої. Однак варто звернути увагу на те, що 12–13 % дітей із най-

нижчого освітнього середовища у ньому ж і залишається уже завдяки власному освітньому статусу, усупереч загальнообов'язковому в нашій країні освітньому мінімуму повної середньої освіти.

Таблиця 4.13. Міжгенераційна освітня мобільність: освіта респондентів 24–33 років (чоловіків і жінок окремо) порівняно з освітою батьків-чоловіків

Освіта батьків-чоловіків	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %				Разом, %
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/базова вища	Повна вища	
Неповна середня	<u>13,5</u> 11,6	<u>37,8</u> 29,8	<u>21,6</u> 27,3	<u>27,0</u> 32,2	100
Повна середня	<u>4,3</u> 2,7	<u>34,8</u> 30,4	<u>29,7</u> 31,2	<u>31,2</u> 35,6	100
Неповна/базова вища	<u>2,4</u> 0,6	<u>18,2</u> 10,7	<u>27,3</u> 30,5	<u>52,2</u> 58,2	100
Повна вища	<u>2,6</u> 1,0	<u>10,5</u> 8,3	<u>15,7</u> 20,6	<u>71,2</u> 70,1	100

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Близько третини дітей, чиї батьки мають неповну/базову вищу освіту, залишаються у цій же освітній категорії, 52–58 % досягають повної вищої освіти. Інші виходять на ринок праці з атестатом про середню освіту, і сини майже вдвічі частіше, аніж дочки.

Таблиця 4.14. Міжгенераційна освітня мобільність: освіта респондентів 23–34 років (чоловіків і жінок окремо) порівняно з освітою матерів

Освіта матерів	Освіта респондентів (чисельник – чоловіки, знаменник – жінки), %				Разом, %
	Неповна середня	Повна середня	Неповна/базова вища	Повна вища	
Неповна середня	<u>15,4</u> 11,2	<u>37,2</u> 39,7	<u>17,9</u> 21,6	<u>29,5</u> 27,6	100
Повна середня	<u>3,9</u> 2,7	<u>41,8</u> 34,9	<u>24,6</u> 31,9	<u>29,7</u> 30,5	100
Неповна/базова вища	<u>3,7</u> 0,9	<u>23,1</u> 12,9	<u>29,9</u> 34,9	<u>43,2</u> 51,2	100
Повна вища	<u>2,3</u> 1,2	<u>10,8</u> 5,9	<u>16,7</u> 16,5	<u>70,3</u> 76,5	100

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Не менше 70 % дітей із найбільш освіченого середовища вдається відтворити освітній рівень батька. Меншість зупиняється на рівнях неповної вищої освіти (дочки частіше) і повної середньої. Отже, досяжність усіх рівнів освіти для дітей різного соціального походження суттєво різниться.

Порівняння залежності освітніх здобутків дітей із матерями (таблиця 4.14) загалом дає подібні за основними тенденціями результати лише з окремими відмінностями в абсолютних показниках мобільності.

Таблиця 4.15. Ймовірність здобуття повної вищої освіти залежно від освіти батьків та місця проживання. Молодь 24–33 років

Освіта батьків		Респонденти 24–33 років, 1974–1983 р. н.				
		Лише освіта батьків	Освіта батьків і місце проживання			
			Село	Мале і середнє місто	Велике місто	Дуже велике місто
Неповна середня	Мати	0,32	0,25	0,30	0,46	0,35
	Батько	0,40	0,31	0,34	0,59	0,39
Повна середня	Мати	0,35	0,27	0,31	0,48	0,38
	Батько	0,42	0,34	0,38	0,53	0,47
Неповна вища	Мати	0,57	0,47	0,53	0,69	0,60
	Батько	0,63	0,52	0,59	0,72	0,65
Повна вища	Мати	0,80	0,71	0,75	0,86	0,81
	Батько	0,76	0,67	0,68	0,83	0,78

Для того, щоб виявити ймовірності здобуття дітьми вищої освіти залежно від рівнів освіченості батька і матері, було застосовано порядкову регресію з оцінюванням ймовірності для кожного окремого респондента та обрахуванням середніх значень. Глибина нерівності можливостей здобуття вищої освіти для наймолодшого покоління українців очевидна. Соціальне походження дітей суттєво диференціює їхні шанси. Для дітей, чий батько і/або мати мають вищу освіту, ймовірність здобуття такого ж рівня освіти становить близько 80 % (таблиця 4.15, статистична значущість відмінностей становить менше 1 % порівняно з усіма іншими рівнями освіти батьків). Натомість лише близько третини дітей, які мають низькоосвічених батьків, можуть розраховувати на подібну освітню перспективу. Місце проживання коригує вплив соціального походження, але не кардинальним чином. Тому діти з сільської місцевості мають значно більші шанси здобути вищу освіту, якщо таку освіту мають їхні батьки, аніж діти з великих міст, чий батьки закінчили лише середню школу. Воче-

видь проживання у великому місті з його тепер майже необмеженими можливостями доступу до інформаційних ресурсів, бібліотечних фондів, додаткової освіти саме по собі не вирівнює освітні можливості усіх дітей. Вплив соціального походження, посилений інституційною нездатністю стратифікованої за умовами навчання і типами шкіл системи освіти йому протистояти, залишається визначальним навіть в однаково урбанізованому середовищі.

Освітня нерівність в українському суспільстві має свою історичну динаміку, виявити яку тепер можна лише ретроспективно за наявності відповідних емпіричних даних. Ми використали дані репрезентативного соціологічного дослідження «Зайнятість населення України» (ULMS), проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2003–2004 роках. Загальна кількість респондентів віком від 18 до 75 років – 8138 осіб. З метою порівняння шансів здобуття вищої освіти залежно від соціального походження було виокремлено три вікові когорти з 10-, 20- та 30-літньою різницею між ними та аналізованою вище наймолодшою пострадянською: 1944–1953, 1954–1963 та 1964–1973 років народження. Із застосуванням регресійного аналізу обраховувалася ймовірність здобуття вищої освіти залежно від комбінації рівнів освіти батька і матері. Глибина і динаміка освітньої нерівності за радянського періоду очевидна і для детального аналізу потребує врахування низки інших чинників (місце проживання, кількість місць у ВНЗ тощо), що ми наразі не ставили собі за мету. Звернемо увагу лише на суттєві зміни шансів між представниками останньої радянської (1964–1973 років народження) і наймолодшої пострадянської когорт (таблиця 4.16). Майже трикратне збільшення чисельності студентів, тобто місць у ВНЗ протягом останніх десятиліть не могло не позначитися на освітніх можливостях дітей різного соціального походження. Проте чітко бачимо, що зміни відбувалися переважно як збільшення відносної кількості дітей, які здобували вищу освіту в межах однакового соціального походження, але не як вирівнювання шансів між дітьми різного соціального походження. Скажімо, діти 1964–1973 років народження, найвищим здобутком батьків яких був атестат про загальну середню освіту, мали ймовірність здобути вищу освіту близько 0,2, у той час як для вихідців із високоосвіченого середовища вона становила близько 0,5. У пострадянському поколінні відповідні шанси для першої категорії дітей наблизилися до 0,4, а для другої – до 0,8. Зростання шансів очевидне і статистично значуще, але вирівнювання можливостей мінімальне.

Таблиця 4.16. Ймовірність здобуття респондентами повної вищої освіти залежно від освіти батьків та вікової когорти

Освіта батьків		Респонденти з повною вищою освітою за роками народження			
		1944–1953	1954–1963	1964–1973	1974–1983
Неповна середня	Мати	0,14	0,15	0,10	0,32
	Батько	0,15	0,13	0,10	0,40
Повна середня	Мати	0,30	0,23	0,18	0,35
	Батько	0,28	0,24	0,21	0,42
Неповна вища	Мати	0,49	0,43	0,34	0,57
	Батько	0,47	0,40	0,30	0,63
Повна вища	Мати	0,80	0,59	0,51	0,80
	Батько	0,66	0,56	0,48	0,76

Отже, молодим чоловікам і жінкам в Україні практично однаковою мірою доступні усі рівні освіти, у тому числі повна вища. Разом із соціальним походженням освіта є найважливішим посередником класової локалізації індивіда. Досить подібний розподіл чоловіків і жінок за освітніми рівнями не означає подібність їхніх позицій у сфері зайнятості та відповідних класових локалізацій. Однаковий рівень освіти зумовлює різну класову локалізацію чоловіків і жінок. За наведеними у таблиці 4.17 даними, молоді жінки з повною середньою освітою вп'ятеро частіше, аніж чоловіки з таким самим рівнем освіти, належать до III класу (рутинна нефізична праця). Натомість чоловіки частіше опиняються у класах V+VI і VIIab (кваліфікована і некваліфікована фізична праця). Основною тенденцією класової локалізації жінок із неповною вищою освітою є їхня концентрація в межах III (43 %) і II (28 %) класів. Більше половини чоловіків із неповною середньою освітою належать до V+VI та VIIab класів фізичної праці. Вочевидь освітній рівень частини молодих чоловіків перевищує необхідний для занять фізичної праці, особливо напів- та некваліфікованої. Так само й молоді жінки частково можуть виявитися надлишково освіченими для рутинної нефізичної праці. На жаль, відповідні дослідження поки що в Україні не проводилися. Диплом про повну вищу освіту відкриває шлях до занять і статусів зайнятості, які за схемою EGP належать до службового класу (I + II). Загалом заняття майже 77 % молодих жінок та 70 % чоловіків із повною вищою освітою перебувають у межах службового класу. Проте існує суттєва гендерна відмінність. Відносно частіше молоді чоловіки опиняються у вищому службовому класі (I). Натомість молоді жінки з таким самим рівнем освіти переважно практикують

заняття і посідають посади, віднесені до нижчого службового класу. Надалі такий гендерний розрив (gender gap) поглиблюється, наближаючи жінок до «скляної стелі» (glass ceiling) значно швидше і частіше, аніж чоловіків.

Таблиця 4.17. Соціально-класова належність молодих чоловіків і жінок залежно від рівня здобутої освіти (відсоток по рядку таблиці)

Рівень освіти	Соціально-класова належність чоловіків і жінок 24–34 років						N
	I	II	III	IVabc	V+VI	VIIab	
Чоловіки (N = 585)							
Повна середня	0,0	0,9	7,9	10,5	36,8	43,9	114
Неповна вища	9,3	15,9	11,9	5,3	29,8	27,8	151
Повна вища	37,2	32,2	7,8	5,9	11,6	5,3	320
Жінки (N = 881)							
Повна середня	1,3	5,5	41,7	2,0	29,1	20,5	151
Неповна вища	11,5	28,0	42,9	0,4	9,6	7,7	261
Повна вища	28,4	48,2	17,5	1,9	2,8	1,3	469

4.4. Меритократичність здобуття освіти та набуття класової належності *

Існує кілька методологічних підходів до дослідження меритократії, меритократичності руху індивіда у соціальній структурі суспільства – руху від соціального походження до здобутого рівня освіти та статусу зайнятості й відповідної класової локалізації. Одним із найпоширеніших емпіричних методів дослідження меритократії в соціології Дж. Голдторп називає емпіричний аналіз зв'язків між походженням, освітнім рівнем та класом належності індивіда [17, с. 255–287]. Цей підхід став загальноновживаним через порівняну простоту концептуалізації та операціоналізації понять, а також методів емпіричної перевірки. Важливим елементом у дослідженні меритократії є аналіз значення освіти як чинника, що впливає на перехід від класу походження до класу належності.

Загалом виявилось, що результати емпіричних досліджень підтверджують різні гіпотези щодо меритократичності/немеритократичності процесів відтворення соціальної структури і соціальної нерівності сучасних розвинених суспільств. У соціологічному

* Авторка висловлює подяку магістрові соціології Є. Петрусю за допомогу в розрахунку даних для цього параграфа.

науковому дискурсі найбільшу підтримку мають два основні припущення: гіпотеза «Підтримання максимальної нерівності» (Maximally Maintained Inequality) та гіпотеза «Зростання меритократичного відбору» (Increased Merit Selection). Концепцію «Підтримання максимальної нерівності» запропонували А. Рефтері та М. Хаут як один із варіантів теорії соціального відтворення, в якій стверджується впливовість соціального походження на рівень освіти, яку здобуває індивід, а отже і на його майбутню класову позицію. Автори концепції стверджують, що лише тоді, коли міра участі на певному рівні освіти стане дуже насиченою, тобто цей рівень освіти стане загальним та обов'язковим для усіх, вплив соціально-економічного походження на перехід до цього рівня освіти зменшиться. Інакше ж рівень соціально-економічної нерівності в освіті залишиться незмінним [18]. Фактично, йдеться про соціально-економічну значущість загально недоступного, вищого рівня освіти, який є бажаним для здобуття з огляду на подальші життєві шанси, а отже стає метою привілейованих верств населення. І оскільки наразі вищі освітні рівні менш доступні, аніж нижчі, то саме в доступі до цих найвищих рівнів освіти спостерігається найбільший вплив соціально-економічного походження.

Одним із найважливіших свідчень того, що соціально-економічна нерівність в освіті не зменшується, вважають монографію за редакцією Шевіта та Блосфелда [21]. Зроблений у цій монографії висновок, цитований у багатьох дослідженнях на тему меритократії, ґрунтується на емпірично підтверджених змінах у впливові соціального походження індивіда на шанси переходу від одного рівня освіти до наступного, що відбуваються з плином часу. Порівняльне дослідження впливу соціального походження на освітні результати індивіда засвідчило, що в багатьох країнах зв'язок між соціальним походженням та освітніми можливостями дуже тісний: індивіди з більш привілейованих соціальних класів мають вищі шанси для тривалої освітньої кар'єри, аніж індивіди з менш привілейованих класів.

Наведені у вказаній монографії та інших джерелах результати досліджень підтверджують теорію «Підтримання максимальної нерівності», суть якої можна проілюструвати таким чином: соціальне походження має значний вплив на рівень здобутої індивідом освіти, а також на соціальну належність індивіда в класовій структурі суспільства (рисунок 4.2).

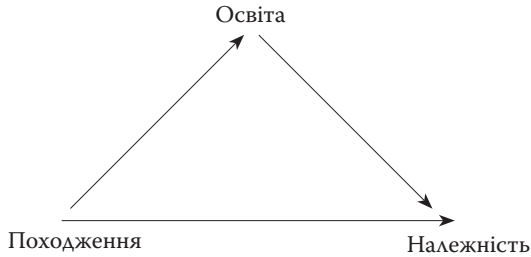


Рисунок 4.2. Ілюстрація гіпотези «Підтримання максимальної нерівності»

Протилежною за суттю є гіпотеза «Зростання меритократичного відбору», запроваджена у науковий дискурс шведським соціологом Я. Йонссоном. Основна ідея цієї гіпотези полягає в тому, що в сучасних суспільствах «заслуги» стають ключовою детермінантою індивідуального доступу особистості до освітніх рівнів та, зрештою, трудових позицій на ринку праці [10]. Отже, ця гіпотеза підтримує ідею переваги меритократичних характеристик над немеритократичними в процесі відбору індивідів до освітніх закладів та на місця зайнятості. Підтвердженням цієї гіпотези також слугує велика кількість проведених досліджень у різних країнах. На противагу висновку про сталу нерівність, низка новітніх досліджень вказує на зниження впливу соціально-економічного походження на освітні переходи в таких країнах, як США, Франція, Німеччина, Норвегія, Швеція, Нідерланди [20; 24].

Суть гіпотези «Зростання меритократичного відбору» полягає у такому: у зв'язках між соціальним походженням, освітнім рівнем та соціальною належністю має спостерігатися слабкий вплив походження людини на рівень її освіти та клас належності, натомість її заслуги, трансформовані у рівень здобутої освіти, мають впливати на клас належності індивіда (див. рисунок 4.3).

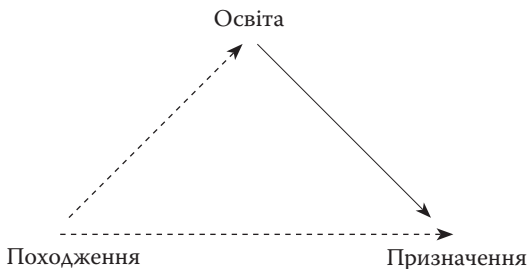


Рисунок 4.3. Ілюстрація гіпотези «Зростання меритократичного відбору»

По суті гіпотеза «Зростання меритократичного відбору» стверджує, що у суспільстві визначальним є вплив освіти індивіда на клас належності, спостерігається слабкий зв'язок між класом походження та класом належності, як і між класом походження та рівнем освіти.

Найпоширеніший підхід до дослідження таких зв'язків – це порівняння різних моделей, що описують перехід від класу походження до освіти та класу належності з метою перевірки гіпотези щодо наявності взаємозв'язків між класом походженнями (По), рівнем освіти (Ос) і класом належності (На). Йдеться про перевірку таких моделей взаємозв'язків:

1. По + Ос + На – всі три змінні незалежні одна від одної;
2. По + Ос*На – «Освіта» впливає на «Належність», проте «Освіта» та «Належність» є незалежними від «Походження» (гіпотеза «Зростання меритократичного відбору»);
3. По*Ос + Ос*На – «Походження» впливає на «Освіту» і «Освіта» впливає на «Належність», але «Належність» є незалежною від «Походження»;
4. По*Ос + Ос*На + По*На – «Походження» впливає на «Освіту», «Освіта» впливає на «Належність» і «Походження» впливає на «Належність» (гіпотеза «Підтримання максимальної нерівності»).

Соціальний клас походження молодого людини, як і раніше, визначається типом професійної діяльності її батьків. Проте у цьому разі для визначення класової належності індивіда («Походження») застосовано досить поширений у соціології метод домінантності, тобто визначення класу походження індивіда за вищим класом когось із батьків [14], якщо батьків двоє, чи того з батьків, з ким респондент зростав у неповній сім'ї (частіше матері). Результати класового походження респондентів виявилися такими: для молодих чоловіків походження зі службового класу (I–II) становить 47,5 %; класу працівників рутинної нефізичної праці (III) – 16,8 %; класу кваліфікованих робітників (V–VI) – 14,8 %; класу некваліфікованих робітників фізичної праці (VII) – 12 %. Для молодих жінок походження зі службового класу (I–II) становить 41,7 %; класу працівників рутинної нефізичної праці (III) – 19,8 %; класу кваліфікованих робітників (V–VI) – 12,2 %; класу некваліфікованих робітників фізичної праці (VII) – 15,3 %. Як бачимо, за домінантним підходом кількість чоловіків, які походять із класу професіоналів та класу кваліфікованих робітників, дещо більша; жінки ж трохи переважа-

ють за походженням із класів рутинної нефізичної та некваліфікованої фізичної праці.

Найпоширенішим статистичним методом аналізу даних у багатовимірних таблицях сполучення є логлінійний аналіз, за допомогою якого встановлюють зв'язок між наявними змінними. За допомогою логлінійного аналізу дослідник перевіряє відповідність різних створених моделей реальним даним.

Ієрархічний логлінійний аналіз застосовують для побудови ієрархічних логлінійних моделей, що описують багатовимірні (багатовходові) таблиці частот. При цьому залежною змінною є розподіл частот у клітинках таблиці, а незалежними змінними (факторами) – категоріальні ознаки, які відповідають різним вимірам таблиці. Ієрархічний характер моделей полягає в тому, що при включенні до моделі взаємодій певного рівня між факторами слід обов'язково внести до неї всі ефекти нижчого рівня. Наприклад, якщо в моделі є параметр, який відповідає взаємодії третього порядку $Po*Oc*Ha$, ця модель включатиме в себе всі взаємодії другого порядку $Po*Oc$, $Po*Ha$ і $Os*Ha$, а також три параметри, що відповідають головним ефектам факторів Po , Os та Ha . Метод передбачає процедуру покрокового вибору найкращої моделі, що базується на ітераційному алгоритмі підгонки частот.

Принцип дії покрокової процедури методом включення в ієрархічному логлінійному аналізі такий: програма розпочинає роботу з утворення моделі, в якій немає взаємодій між змінними. Якщо ця модель відкидається (тобто відповідна статистика χ^2 має значущу величину), то автоматично підганяється модель з усіма можливими взаємодіями двох змінних. Якщо ця модель теж не відповідає даним, то програма перевірить модель зі всіма взаємодіями третього порядку, і т. д. Проте, якщо під час цього процесу встановлено, що модель зі всіма двофакторними взаємодіями відповідає наявним даним, тоді програма почне усувати ті двофакторні взаємодії, які не є статистично значущими. Фінальною стане така модель, яка включає найменше необхідне число взаємодіючих факторів для відтворення спостережуваної таблиці частот. Таким чином, процедура ієрархічного логлінійного аналізу є швидким та надійним способом автоматичного пошуку найкращої моделі.

Вибір оптимальної моделі зазвичай базується на порівнянні значень критеріїв перевірки відповідності моделі даним (goodness of fit tests). Програма аналізу (SPSS) виводить значення критерію χ^2

Пірсона та відношення правдоподібності (L^2) з відповідними показниками ступенів свободи (df) та значущості (Sig). Різниця між значеннями очікуваних та спостережуваних частот підсумовується в значенні «загального відхилення моделі». Число ступенів свободи є показником кількості параметрів, які не оцінюються моделлю порівняно з насиченою моделлю [2, с. 71]. Таким чином, чим більше значення ступенів свободи, тим простішою є модель. Якщо значущість критерію є меншою встановленого дослідником рівня (наприклад, 0,05), можна говорити про спростування нульової гіпотези, яка стверджує, що модель відповідає даним.

Статистичний пакет SPSS генерує значення як критеріїв χ^2 Пірсона, так і відношення правдоподібності. Обидва критерії оцінюють, чи є очікувані частоти у комірках багатовимірної таблиці для відповідної моделі такими, що значущо відрізняються від спостережуваних частот. Якщо відмінність значуща, то гіпотеза про відсутність взаємодій відкидається. Нульова гіпотеза логічного аналізу полягає в тому, що досліджувані змінні не впливають на розподіл частот у багатовимірній таблиці. Тобто її підтвердження вказує на те, що модель не описує реальні зв'язки. Коли значення відношення правдоподібності є незначущим, тоді модель, яка перевіряється, добре відповідає даним, адже це означає, що більш проста модель є незначущо гірше за досконало точну насичену модель. Зазвичай граничною межею показника значущості моделі встановлюють 0,05, і ті моделі, для яких значення значущості нижче за граничну межу, не мають схожості з реальними даними, тож їх слід відхилити [16].

Для аналізу відповідності моделі даним можуть бути використані як статистика χ^2 , так і значення відношення правдоподібності L^2 . Проте показник L^2 використовується частіше, оскільки має привабливі статистичні властивості [16]. L^2 має розподіл χ^2 з показником ступенів свободи (df), що дорівнюють числу параметрів моделі, прирівняних до нуля. Чим більшим є значення L^2 щодо наявних рівнів свободи (df), тим більше очікувані частоти відрізняються від спостережуваних даних у комірках багатовимірної таблиці частот [15]. Тобто завеликі значення L^2 порівняно з невеликими значеннями df вказують на те, що модель не відповідає даним належним чином і має бути відхиlena.

Оцінка параметрів моделі пов'язана з відношенням шансів (Odds Ratio), яке побудовано на основі ймовірності перебування в певній категорії та ймовірності непереходу в цій категорії. Значення

відношення шансів, більше за 1, вказує на позитивний взаємозв'язок між змінними, тоді як значення, менші за 1, – про негативний зв'язок. Значення коефіцієнта, близьке до 1, демонструє відсутність взаємовідношень між змінними [19].

Отже, у ході логлінійного аналізу за допомогою статистичного пакету SPSS для перевірки відповідності даним аналізувалися такі моделі:

Модель 1: По + Ос + На – всі три змінні незалежно одна від одної визначають частоти в таблиці сполучення;

Модель 2: По + Ос*На – «Освіта» взаємодіє з «Належністю», «Освіта» та «Належність» не взаємодіють із «Походженням» (гіпотеза «Зростання меритократичного відбору»);

Модель 3: По*Ос + Ос*На – «Походження» взаємодіє з «Освітою», «Освіта» взаємодіє з «Належністю», проте «Належність» не взаємодіє з «Походженням»;

Модель 4: По*Ос + Ос*На + По*На – модель включає всі двофакторні взаємодії (гіпотеза «Підтримання максимальної нерівності»).

Так, для першої моделі, як для чоловіків, так і для жінок, рівень значущості критерію для перевірки відповідності моделі даним становить 0,000. Це означає, що в цьому випадку відкидається нульова гіпотеза, яка стверджує, що для відтворення частот у тривимірній таблиці достатньо враховувати лише головні ефекти трьох факторів. Таким чином, ця модель відхиляється, адже вона повністю не задовольняє нашим даним, а змінні «Походження», «Освіта» та «Належність» взаємодіють між собою.

Як для чоловіків, так і для жінок перші дві моделі (які включають головні ефекти всіх трьох факторів, а також на додаток одну взаємодію між факторами «Освіта» та «Належність») повністю не описують наявні дані, адже нульова гіпотеза про відповідність моделі реальним даним відкидається, $p < 0,001$ (таблиці 4.18, 4.19).

Таблиця 4.18. Перевірка якості моделей для чоловіків

Моделі	Відношення правдоподібності (L^2)	Ступені свободи (df)	Значущість (Sig.)
Модель 1: По + Ос + На	331,252	54	0,000
Модель 2: По + Ос*На	92,162	45	0,000
Модель 3: По*Ос + Ос*На	42,707	36	0,205
Модель 4: По*Ос + Ос*На + По*На	26,014	27	0,518

Таблиця 4.19. Перевірка якості моделей для жінок

	Відношення правдоподібності (L^2)	Ступені свободи (df)	Значущість (Sig.)
Модель 1: По + Ос + На	471,468	54	0,000
Модель 2: По + Ос*На	175,174	45	0,000
Модель 3: По*Ос + Ос*На	79,806	36	0,000
Модель 4: По*Ос + Ос*На + По*На	37,495	27	0,086

Останні ж дві моделі (в одній було перевірено двофакторні взаємодії «Походження» – «Освіта» та «Освіта» – «Належність», а в іншій було включено всі можливі двофакторні взаємодії) з різною мірою значущості можуть відповідати реальному розподілу частот. Причому виявляються відмінності у виборі оптимальної моделі для чоловіків та жінок.

Для чоловіків рівень значущості для моделі 3 «По*Ос + Ос*На» становить $p = 0,205$ (таблиця 4.18), тобто при заданому рівні ймовірності $p = 0,05$ нульова гіпотеза щодо відповідності моделі даним підтверджується. Таким чином, зважаючи також на значення L^2 та df, можемо констатувати, що саме ця модель є найпростішою серед перевірених нами, яка адекватно відтворює спостережувані дані. Цей результат свідчить про те, що на заданому рівні ймовірності та об'ємі вибірки ми не можемо стверджувати, що при переходах між класом походження та освітою, а також освітою та класом належності не існує попарних взаємозв'язків між «Походженням» та «Освітою» й «Освітою» та «Належністю». Очевидно, що більш складна модель 4 (По*Ос + Ос*На + По*На) має ще кращі показники значущості та відношення між значенням χ^2 та кількістю ступенів свободи, проте, дотримуючись принципу більш простого пояснення при виборі оптимальної моделі, визначаємо саме модель 3 як найкращу.

Щодо жінок, то для моделі «По*Ос + Ос*На» рівень значущості $p < 0,001$ (таблиця 4.19), тобто ця модель є повністю непридатною для наявних даних і її слід відхилити. Що ж до моделі 4 «По*Ос + Ос*На + По*На», то рівень її значущості становить $p = 0,086$, тож ця модель ще відповідає даним на прийнятому рівні значущості, хоча і має найменшу можливу кількість ступенів свободи, тобто є найбільш складною серед усіх можливих моделей, окрім насиченої.

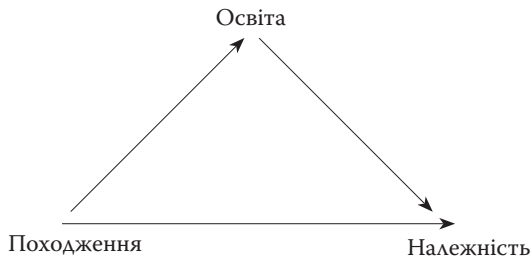
Отже, для чоловіків найпростішою моделлю, що має значущу схожість із наявними даними, є модель 3: «По*Ос + Ос*На», а для

жінок – модель 4: «По*Ос + Ос*На + По*На». Цей результат свідчить про те, що як для чоловіків, так і для жінок змінні «Походження», «Освіта» та «Належність» не є незалежними. Для чоловіків взаємозв'язки між «Походженням» та «Освітою», а також «Освітою» та «Належністю» є визначальними для побудови моделі, яка б задовільно пояснювала дані. Отже, можна стверджувати про значущість зв'язку між «Походженням» та «Освітою», а також «Освітою» та «Належністю», причому жоден із цих зв'язків не може бути виключено, так само як і жоден вплив не можна додати до наявної моделі, адже вплив на дані зв'язку між «Походженням» та «Належністю» є незначущим.

Значущість зв'язків між параметрами «Походження», «Освіта» та «Належність» для чоловіків схематично подано на рисунку 4.4.



Для жінок оптимальна модель є складнішою, ніж для чоловіків, і містить усі двофакторні взаємодії. Тут статистично значущої величини набуває також взаємозв'язок між «Походженням» та «Належністю», що була незначущою для чоловіків. Отже, для жінок у дослідженні взаємозв'язків між «Походженням», «Освітою» та «Належністю» всі двофакторні зв'язки між параметрами є значущими (рисунок 4.5), а привілейованою моделлю є саме модель 4 «По*Ос + Ос*На + По*На» (див. Додаток Б).



Щоб детальніше дослідити сутність та силу зв'язків між змінними, до уваги бралися оцінки параметрів моделі 3 «По*Ос + Ос*На» для чоловіків та моделі 4 «По*Ос + Ос*На + По*На» для жінок. Зрозуміло, що для чоловіків значущий вплив на модель мають певні окремі ефекти взаємодій категорій між «Походженням» та «Освітою», а також «Освітою» та «Належністю». Досліджуючи зв'язок «Походження» та «Освіти», спостерігаємо значущий вплив багатьох ефектів на загальну модель. Значущими для моделі є зв'язки між різними категоріями «Походження» та «Освіти», проте найбільшу важливість у взаємодії між цими змінними, яку ми оцінюємо за значеннями стандартизованої оцінки параметрів, мають кілька конкретних зв'язків (Додаток В). Найбільші значення стандартизованої оцінки параметрів мають зв'язки між «класом професіоналів» та «повною вищою освітою» ($Z = 3,585$); між «класом некваліфікованих працівників» і «повною та неповною середньою освітою» ($Z = 4,175$); між «класом професіоналів» і «повною та неповною середньою освітою» ($Z = 4,471$); між «класом кваліфікованих робітників» і «повною та неповною середньою освітою» ($Z = 4,538$); між «класом професіоналів» та «базовою вищою освітою» ($Z = 4,870$) та низкою інших. Проте у зв'язках між «Походженням» та «Освітою» не виділяється сила якогось окремого ефекту, тобто не існує якоїсь однієї взаємодії, яка була б визначальною для всієї моделі. Незважаючи на значущий вплив «Походження» індивіда на «Освіту», належність до будь-якого класу не є визначальною передумовою отримання певного рівня освіти, хоча, безумовно, помітні тенденції, які прогнозують більш високий рівень освіти для вихідців із вищих класів. Щодо впливу «Освіти» на «Належність», то найбільш важливими для моделі є зв'язок між «повною та неповною середньою освітою» та «класом професіоналів» ($Z = -4,373$) та взаємозв'язок між «повною та неповною середньою освітою» та «класом працівників рутинної нефізичної праці» ($Z = -4,700$). Від'ємні показники стандартизованих оцінок параметрів означають, що вказані комбінації зустрічаються значно рідше, ніж можна очікувати, зважаючи на припущення про їхню незалежність. Проте найбільший внесок в оптимальну модель для чоловіків робить позитивний зв'язок між «повною вищою освітою» та «класом професіоналів» ($Z = 9,560$). Це значення вказує на великої сили зв'язок між найвищим рівнем освіти індивіда та вищим службовим класом належності.

Щодо жінок, то окрім ефектів взаємодій категорій між факторами «Походження» та «Освіта», а також «Освіта» та «Належність», значущими для моделі є і ефекти взаємовпливу «Походження» та «Належності». Виявилось, що важливий внесок у модель робить вплив нижчих класів «Походження» та найнижчої категорії «Освіти» (Додаток Д), тобто вихідці з усіх класів, окрім класу професіоналів, мають високі шанси отримати освіту не вище середньої. Причому найбільше значення для цієї пари факторів має саме зв'язок між «класом некваліфікованих робітників» та «повною та неповною середньою освітою» ($Z = 3,946$).

Що стосується взаємозв'язку між «Освітою» та «Належністю», то великий внесок у модель робить зв'язок між «повною та неповною середньою освітою» та «класом професіоналів». Значення оцінки параметрів є від'ємним ($Z = -3,449$), а отже, жінки з невисоким рівнем освіти мають незначні шанси потрапити до класу професіоналів. Також великий вплив на модель мають зв'язки між «базовою вищою освітою» та «класом працівників рутинної нефізичної праці» ($Z = 3,464$), а також «повної вищої освіти» та «класом працівників рутинної нефізичної праці» ($Z = 3,636$). Але найбільший ефект для взаємодії цих факторів та моделі загалом має зв'язок між «повною вищою освітою» та «класом професіоналів» ($Z = 6,128$).

Щодо взаємозв'язків між «Походженням» та «Належністю», то їхній вплив на модель є значно меншим за зв'язки між «Походженням» і «Освітою» та «Освітою» і «Належністю». Статистично значущий вплив на модель мають, передусім, взаємозв'язки різних категорій «Походження» з найвищою категорією «Належності». Так, величина ефекту взаємодії між категорією «Походження» «клас кваліфікованих робітників» та категорією «Належності» «клас професіоналів» становить $Z = 2,504$, величина ефекту взаємодії між категорією «Походження» «клас працівників рутинної нефізичної праці» та категорією «Належності» «клас професіоналів» – $Z = 2,594$, але найбільша сила взаємозв'язку спостерігається між категоріями «клас професіоналів» і за «Походженням», і за «Належністю» – $Z = 3,753$, що є досить великим показником сили впливу ефекту для усієї моделі. Як бачимо, на модель у цілому важливий вплив здійснюють окремі категорії «Походження» у взаємозв'язку з найвищою класовою позицією належності. Отже, походження з вищих прошарків суспільства надає найбільші шанси для того, аби відтворити цей же статус, хоча певні шанси на вертикальну мобільність мають також і вихідці з інших класів, окрім найнижчого.

Якщо дивитися на отримані результати з погляду меритократії, то очевидним є те, що для чоловіків перехід від класу походження до освіти не є меритократичним, адже рівень отриманої освіти суттєво залежить від походження індивіда. За результатами аналізу «оцінок параметрів», це стосується насамперед найнижчих верств населення, які не мають змоги досягти високих освітніх рівнів, і, як наслідок, мають низькі шанси до вертикальної мобільності. А от перехід від освіти до ринку праці не суперечить меритократичному принципу.

Для жінок логічний аналіз показав значущість усіх двофакторних взаємодій між змінними, тобто окрім зв'язку класу походження з рівнем освіти та рівня освіти з класом належності, що було притаманне і чоловікам, для жінок значущим є також зв'язок класу походження з класом належності. Більшою мірою, аніж для чоловіків, виражена й освітня нерівність, адже лише вихідці з класу професіоналів мають хороші шанси для отримання повної вищої освіти, у той час як представники інших класів мають найбільші шанси саме на здобуття освіти, не вищої за середню. З погляду дослідження меритократії, маємо одночасне підтвердження і теорії «Підтримки максимальної нерівності», і принципу меритократії для жінок.

З 2008 року в Україні відбувається перехід на нову систему відбору вступників до ВНЗ за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Однак він навряд чи суттєво змінить наявні тенденції нерівності освітніх можливостей. Система ЗНО здатна розширити територіальні можливості вибору і ймовірність вступу до більш престижних ВНЗ для тих дітей, які у будь-якому разі мають такі можливості, зумовлені впливом соціального походження та загальною стратифікованістю системи освіти в країні, але не більше того. Відбір абітурієнтів за ЗНО дійсно виглядає як меритократичний відбір найкращих, але найкращих серед нерівних за можливостями здобуття якісної середньої освіти. Тому система ЗНО лише остаточно закріплює сформовану задовго до переходу молоді від середньої до вищої освіти нерівність можливостей, що добре відомо дослідникам і емпірично підтверджено численними національними та порівняльними дослідженнями в різних країнах.

Нерівність можливостей закладається на попередніх рівнях дошкільної та шкільної освіти як наслідок складної комбінації взаємодії впливу соціального походження та інституційних характеристик системи освіти. Витоки нерівності за наявності відповідних даних нескладно виявити у створених для дітей різного соціального походження і місця проживання умовах здобуття середньої освіти.

Йдеться про формально законодавчо рівний, навіть обов'язковий, доступ до повної середньої освіти. Проте стратифікованість інституційної інфраструктури середньої освіти (за типами шкіл, державними і приватними фінансовими ресурсами, забезпеченістю кваліфікованими викладачами, матеріально-технічним оснащенням навчального процесу, доступом до сучасних інформаційних ресурсів та навичками ними користуватися тощо), нездатність системи освіти протистояти чи пом'якшувати вплив соціального походження не залишає шансів на рівність чи бодай мінімальну диференційованість освітніх результатів, з якими молоді люди виходять на поле конкурентної гри за доступ до вищої освіти. Очевидно, у порівняно кращих інституційних умовах здобуття середньої освіти перебувають діти з більш високоосвічених сімей. Відповідно серед дітей із найгіршими освітніми умовами домінують вихідці з нижче освіченого сімейного середовища. Слабка за людськими, фінансовими, інформаційними і матеріальними ресурсами школа практично не здатна подолати чи суттєво скоригувати когнітивний, ціннісно-нормативний і мотивацій вплив мікросоціального оточення дитини.

Рівність освітніх можливостей, мінімізація залежності доступності освіти від соціального походження індивіда у розвинених демократичних країнах тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності, розглядається не як самоціль, а як невід'ємна частина та важливий чинник забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства. Наведені результати соціологічних досліджень дають підстави говорити про низку негативних тенденцій щодо освітніх можливостей та доступності освіти, які сформувалися в українському суспільстві за часів незалежності. Постійне збільшення кількості місць у вищих навчальних закладах не супроводжується вирівнюванням можливостей і збільшенням шансів на здобуття вищої освіти для всіх, незалежно від соціального походження. Спостерігається поглиблення соціального самовідтворення вищої освіти, тобто її здобувають насамперед ті індивіди, чиї батьки мають саме такий освітній рівень. Вплив соціального походження (освітнього рівня і батьків) на шанси здобуття вищої освіти суттєво посилюється, порівняно з останніми десятиліттями радянського періоду. Освіта матері виявляється не менш важливою, ніж освіта батька для визначення освітніх здобутків дітей. Перехід до зовнішнього незалежного оцінювання навряд чи сприятиме суттєвому вирівнюванню освітніх можливостей, оскільки основні засади освітньої нерівності формуються на рівні дошкільної і шкільної освіти, чому активно сприяють, а не пере-

шкоджають інституційні характеристики вітчизняної освіти. Подаліше відтворення емпірично виявлених тенденцій суперечить неодноразово проголошуваній меті перетворення України на демократичне, соціально-орієнтоване, економічно процвітаюче суспільство, як і суспільство, засноване на знаннях (knowledge-based society). Вочевидь формування ефективної освітньої політики, організаційних заходів та механізмів їхньої реалізації можливе лише за умови перетворення тематики рівності освітніх можливостей, доступності різних рівнів освіти для різних соціальних категорій населення на одну з пріоритетних дослідницьких тем.

У 2006 році вперше, очевидно, за всю історію української вищої освіти кількість студентів, прийнятих на навчання до ВНЗ III–IV рівнів акредитації (507,7 тисячі), перевищила кількість тих, хто того року одержали атестат про повну загальну середню освіту (485 тисяч). Наступного 2007 року ситуація повторилася. Чи стане така тенденція усталеною, наразі невідомо, оскільки невідомі подальші плани та кількісні розрахунки поточної та перспективної освітньої політики у державі. Гіпотетично збереження такої тенденції на тривалу часову перспективу на тлі триваючої демографічної кризи може взагалі зняти з порядку денного питання освітньої нерівності, зокрема нерівності можливостей здобуття вищої освіти. Це означатиме, що формально однакові дипломи про освіту здобуватимуть усі охочі, незалежно від здібностей, старанності, мотивованості тощо. Ринок праці країни навряд чи в найближчу історичну перспективу потребуватиме такої кількості фахівців із вищою освітою. Тому конкуренція і соціальний відбір із рівня освіти перемістяться безпосередньо на ринок праці, де діють свої формальні й неформальні правила відбору. Значна частина фахівців із вищою освітою змушена буде працювати на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують, – ситуація вже наявна в Україні, і значно більшою мірою стосується жінок. А подальші можливі перспективи чудово описав У. Бек: втрата освітою статусорозподільчої функції, рефеодалізація в розподілі шансів і ризиків на ринку праці, розподіл шансів за ознаками статі, віку, здоров'я, світогляду, манер, зв'язків, регіональної належності тощо [3]. Припинення ж розширення чи суттєве скорочення набору до ВНЗ за умови збереження наявних інституційних характеристик на всіх рівнях вітчизняної освіти раніше чи пізніше призведе до соціального закриття високоосвічених і низько освічених соціальних категорій і перетворення освітньої нерівності на спадкову.

Література

1. Актуальные вопросы развития образования в странах ОЭСР / [отв. ред. М. В. Ларионова]. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. – 152 с.
2. Аптон Г. Анализ таблиц сопряженности / Г. Аптон. – М. : Финансы и статистика, 1982. – 143 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Высшее профессиональное образование (2004/2005 уч. год) [Электронный ресурс] / Совет по сотрудничеству в области образования государств-участников СНГ. – Режим доступа: <http://www.cis.unibel.by/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=157>. – Назва з екрана.
5. Діти, жінки та сім'я в Україні : статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 383 с.
6. Доманьський Г. Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів / Г. Доманьський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 24–47.
7. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2008/09 навчального року : статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – 213 с.
8. Смит У., Лустхаус Ч. Связь между равенством и качеством в образовании / У. Смит, Ч. Лустхаус // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 74–88.
9. Фрумин И. Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей / И. Д. Фрумин // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 5–22.
10. Blasko Z., Robert P. Graduates in the Labour Market: Does Socioeconomic Background Have an Impact? The Case of Hungary [Електронний ресурс] / Z. Blasko, P. Robert. – Режим доступу: http://sreview.soc.cas.cz/upl/archiv/files/512_07-6%20BlaskoRobert.pdf. – Назва з екрана.
11. Breen R., Jonsson J. Inequality of Opportunity in Comparative Perspective: Recent Research on Educational Attainment and Social Mobility / R. Breen, J. Jonsson // Annual Review of Sociology. – 2005. – № 31. – P. 233–243.
12. Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective. – Boulder, CO : Westview Press, 1996. – 243 p.
13. Domayski H. Barriers of the Selection to Secondary and University-Level Education / H. Domayski // Polish Sociological Review. – 2006. – № 4. – P. 1231–1413.

14. Erikson R., Goldthorpe J. H. The Constant Flux / R. Erikson, J. H. Goldthorpe. – Oxford : The University of Oxford, 1992. – 432 p.
15. Fidell L. S., Tabachnick B. G. Using Multivariate Statistics / L. S. Fidell, B. G. Tabachnick. – New York : Harper Collins, 1996. – 880 p.
16. Garson D. Log-Linear, Logit, and Probit Models [Електронний ресурс] / D. Garson. – Режим доступу: <http://faculty.chass.ncsu.edu/garson/PA765/logit.htm>. – Назва з екрана.
17. Goldthorpe J. Problems of «Meritocracy» / J. Goldthorpe // Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective / [ed. by R. Erikson and J. O. Jonsson]. – Boulder (Colorado) Westview Press, 1996. – P. 255–287.
18. Iannelli C., Paterson L. Social Class and Educational Attainment: A Comparative Study of England, Wales And Scotland [Електронний ресурс] / C. Iannelli, L. Paterson. – Режим доступу: <http://www.ces.ed.ac.uk/research/SocMobility/papers/WP2.pdf>. – Назва з екрана.
19. Jeansonne A. Loglinear Models [Електронний ресурс] / A. Jeansonne. – Режим доступу: <http://online.sfsu.edu/~efc/classes/biol710/loglinear/Log%20Linear%20Models.pdf>. – Назва з екрана.
20. Marks G., McMillan J. Declining inequality? The changing impact of socio-economic background and ability on education in Australia / G. Marks, J. McMillan // British journal of Sociology. – Issue No. 4, 2003. – Vol. 54. – P. 453–471.
21. Persistent Inequality: Changing Educational Stratification in Thirteen Countries. – Boulder (Colorado) : Westview Press, 1993. – 408 p.
22. Pfeffer F. Persistent Inequality in Educational Attainment and its Institutional Context / F. Pfeffer // European Sociological Review. – 2008. – V. 24. – № 5. – P. 543–565.
23. Smyth E. Gender Differentiation and Early Labour Market Integration across Europe, Mannheim Centre for European Social Research (MZES) Working Paper no. 46 (2002) [Електронний ресурс] / E. Smyth ; Mannheimer Zentrum fur Europaische Sozialforschung. – Режим доступу: <http://www.mzes.uni.mannheim.de/publications/wp/wp-46.pdf>. – Назва з екрана.
24. Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – 445 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А. Результати ієрархічного логлінійного аналізу для чоловіків

Ієрархічний логлінійний аналіз для чоловіків						
Крок			Ефекти	χ^2	ступені свободи (df)	Значу- щість (Sig.)
0	Згенерована Модель		Походження* Освіта* Належність	26,014	27	0,518
	Видалений Ефект	1	Походження* Освіта* Належність	26,014	27	0,518
1	Згенерована Модель		Походження* Освіта, Походження* Належ- ність, Освіта* Належ- ність	26,014	27	0,518
	Видалений Ефект	1	Походження* Освіта	17,962	9	0,036
		2	Походження* Належ- ність	16,693	9	0,054
		3	Освіта* Належність	207,599	9	0,000
2	Згенерована Модель		Походження* Освіта, Освіта* Належність	42,707	36	0,205
	Видалений Ефект	1	Походження* Освіта	49,454	9	0,000
		2	Освіта* Належність	239,091	9	0,000
3	Згенерована Модель		Походження* Освіта, Освіта* Належність	42,707	36	0,205

Додаток Б

Таблиця Б. Результати ієрархічного логлінійного аналізу для жінок

Ієрархічний логлінійний аналіз для жінок					
Крок		Ефекти	χ^2	ступені свободи (df)	Значущість (Sig.)
0	Згенерована Модель	Походження* Освіта* Належність	37,496	27	0,086
	Видалений Ефект	1 Походження* Освіта* Належність	37,496	27	0,086
1	Згенерована Модель	Походження* Освіта, Походження* Належність, Освіта* Належність	37,496	27	0,086
	Видалений Ефект	1 Походження* Освіта	36,205	9	0,000
		2 Походження* Належність	42,310	9	0,000
		3 Освіта* Належність	237,130	9	0,000
2	Згенерована Модель	Походження* Освіта, Походження* Належність, Освіта* Належність	37,496	27	0,086

Додаток В

Таблиця В. Показники оцінок параметрів для чоловіків

Оцінки параметрів для чоловіків				
Параметр	Оцінка	Стандартизована помилка	Стандартизована оцінка (Z)	Значущість (Sig.)
Константа	-0,052	0,552	-0,095	0,925
[Освіта = 1,00] * [Походження = 1,00]	2,650	0,593	4,471	0,000
[Освіта = 1,00] * [Походження = 2,00]	2,151	0,612	3,515	0,000
[Освіта = 1,00] * [Походження = 3,00]	2,685	0,592	4,538	0,000
[Освіта = 1,00] * [Походження = 4,00]	2,495	0,598	4,175	0,000
[Освіта = 2,00] * [Походження = 1,00]	2,846	0,584	4,870	0,000
[Освіта = 2,00] * [Походження = 2,00]	1,946	0,605	3,216	0,001
[Освіта = 2,00] * [Походження = 3,00]	2,100	0,600	3,499	0,000
[Освіта = 2,00] * [Походження = 4,00]	1,713	0,614	2,789	0,005
[Освіта = 3,00] * [Походження = 1,00]	2,205	0,615	3,585	0,000
[Освіта = 3,00] * [Походження = 2,00]	0,985	0,627	1,571	0,116
[Освіта = 3,00] * [Походження = 3,00]	0,425	0,639	0,665	0,506
[Освіта = 3,00] * [Походження = 4,00]	0,389	0,640	0,608	0,543
[Освіта = 4,00] * [Походження = 1,00]	2,225	0,526	4,227	0,000
[Освіта = 4,00] * [Походження = 2,00]	1,012	0,584	1,733	0,083
[Освіта = 4,00] * [Походження = 3,00]	0,560	0,627	0,893	0,372
[Належність = 1,00] * [Освіта = 1,00]	-3,157	0,722	-4,373	0,000
[Належність = 1,00] * [Освіта = 2,00]	-0,118	0,243	-0,485	0,628
[Належність = 1,00] * [Освіта = 3,00]	2,644	0,277	9,560	0,000

Продовження табл. В

Оцінки параметрів для чоловіків				
Параметр	Оцінка	Стандартизована помилка	Стандартизована оцінка (Z)	Значущість (Sig.)
[Належність = 1,00] * [Освіта = 4,00]	0,827	0,320	2,580	0,010
[Належність = 2,00] * [Освіта = 1,00]	-1,904	0,405	-4,700	0,000
[Належність = 2,00] * [Освіта = 2,00]	-0,750	0,294	-2,550	0,011
[Належність = 2,00] * [Освіта = 3,00]	0,539	0,336	1,603	0,109
[Належність = 2,00] * [Освіта = 4,00]	-1,946	0,756	-2,575	0,010
[Належність = 3,00] * [Освіта = 1,00]	-0,112	0,212	-0,530	0,596
[Належність = 3,00] * [Освіта = 2,00]	0,223	0,224	0,998	0,318
[Належність = 3,00] * [Освіта = 3,00]	0,916	0,316	2,898	0,004
[Належність = 3,00] * [Освіта = 4,00]	-0,241	0,403	-0,599	0,549

Додаток Г

Таблиця Г. Показники оцінок параметрів для жінок

Оцінки параметрів для жінок				
Параметр	Оцінка	Стандартизова- на помилка	Стандартизована оцінка (Z)	Значущість (Sig.)
Константа	0,414	0,524	0,792	0,429
[Освіта = 1,00] * [Походження = 1,00]	0,337	0,734	0,460	0,646
[Освіта = 1,00] * [Походження = 2,00]	1,403	0,651	2,155	0,031
[Освіта = 1,00] * [Походження = 3,00]	1,398	0,649	2,154	0,031
[Освіта = 1,00] * [Походження = 4,00]	2,119	0,537	3,946	0,000
[Освіта = 2,00] * [Походження = 1,00]	0,637	0,707	0,901	0,368
[Освіта = 2,00] * [Походження = 2,00]	0,957	0,659	1,451	0,147
[Освіта = 2,00] * [Походження = 3,00]	1,172	0,650	1,803	0,071
[Освіта = 2,00] * [Походження = 4,00]	1,047	0,558	1,877	0,061
[Освіта = 3,00] * [Походження = 1,00]	0,059	0,764	0,078	0,938
[Освіта = 3,00] * [Походження = 2,00]	-0,073	0,743	-0,099	0,922
[Освіта = 3,00] * [Походження = 3,00]	-0,073	0,747	-0,098	0,922
[Освіта = 3,00] * [Походження = 4,00]	0,043	0,641	0,067	0,947
[Освіта = 4,00] * [Походження = 1,00]	-0,070	0,543	-0,129	0,898
[Освіта = 4,00] * [Походження = 2,00]	-0,012	0,521	-0,023	0,982
[Освіта = 4,00] * [Походження = 3,00]	0,043	0,544	0,078	0,937
[Належність = 1,00] * [Освіта = 1,00]	-1,538	0,446	-3,449	0,001
[Належність = 1,00] * [Освіта = 2,00]	0,998	0,389	2,565	0,010
[Належність = 1,00] * [Освіта = 3,00]	3,037	0,496	6,128	0,000

Продовження табл. Г

Оцінки параметрів для жінок				
Параметр	Оцінка	Стандартизована помилка	Стандартизована оцінка (Z)	Значущість (Sig.)
[Належність = 1,00] * [Освіта = 4,00]	1,319	0,521	2,533	0,011
[Належність = 2,00] * [Освіта = 1,00]	0,336	0,308	1,090	0,276
[Належність = 2,00] * [Освіта = 2,00]	1,287	0,372	3,464	0,001
[Належність = 2,00] * [Освіта = 3,00]	1,818	0,500	3,636	0,000
[Належність = 2,00] * [Освіта = 4,00]	0,693	0,533	1,301	0,193
[Належність = 3,00] * [Освіта = 1,00]	0,111	0,340	0,328	0,743
[Належність = 3,00] * [Освіта = 2,00]	-0,245	0,452	-0,543	0,587
[Належність = 3,00] * [Освіта = 3,00]	0,101	0,589	0,172	0,864
[Належність = 3,00] * [Освіта = 4,00]	-0,636	0,663	-0,961	0,337
[Належність = 1,00] * [Походження = 1,00]	1,806	0,481	3,753	0,000
[Належність = 1,00] * [Походження = 2,00]	0,508	0,439	1,156	0,248
[Належність = 1,00] * [Походження = 3,00]	0,004	0,449	0,008	0,994
[Належність = 2,00] * [Походження = 1,00]	1,229	0,474	2,594	0,009
[Належність = 2,00] * [Походження = 2,00]	0,877	0,410	2,140	0,032
[Належність = 2,00] * [Походження = 3,00]	-0,003	0,424	-0,007	0,995
[Належність = 3,00] * [Походження = 1,00]	1,331	0,532	2,504	0,012
[Належність = 3,00] * [Походження = 2,00]	0,262	0,493	0,531	0,595
[Належність = 3,00] * [Походження = 3,00]	0,475	0,474	1,001	0,317

Наукове видання

МОЛОДЬ УКРАЇНИ: ВІД ОСВІТИ ДО ПРАЦІ

Світлана Оксамитна
Олександр Виноградов
Ліна Малиш
Тамара Марценюк

Редактор *Олена Пазюк*
Художнє оформлення *Дмитро Виговський*
Комп'ютерна верстка *Марина Черноморд*
Коректор *Ліна Бондаренко*

Підписано до друку 25.10.2010. Формат 60×84/16.
Гарнітура Wagnock Pro. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Наклад 300 прим.

Надруковано у Видавничо-поліграфічному центрі НаУКМА
вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04655
Свідоцтво внесення до Державного реєстру серія ДК № 3631

Молодь України: від освіти до праці / [Оксамитна С., Виногра-
М 52 дов О., Малиш Л., Марценюк Т.; за ред. С. Оксамитної]. – К.: ВПЦ
НаУКМА, 2010. – 202 с.

ISBN

У монографії аналізуються результати дослідження процесу переходу української молоді від освіти до праці, зокрема, розглянуто основні характеристики системи освіти, поширеність здобутих молодими людьми освітніх кваліфікацій, особливості реалізації освітнього потенціалу на ринку праці, визначено класовий статус молоді на ринку праці на ранніх етапах трудової кар'єри та його соціальні детермінанти, розглянуто низку питань, пов'язаних з нерівністю у сфері освіти та міжгенераційною освітньою мобільністю української молоді. Текст монографії ґрунтується на емпіричних даних опитувань української молоді «Перехід від освіти до праці», проведених Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації та Світового банку за методологією міжнародного проекту «Порівняльний аналіз переходу від освіти до праці в Європі» (Comparative Analysis of Transitions from Education to Work in Europe, CATEWE).

Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів, які опановують соціологію, а також на усіх, зацікавлених проблематикою процесів здобуття освіти та виходу молоді на ринок праці.

ББК